

SAGA-RAPPORT 13

HET VERBORGEN VERLEDEN VAN NATUURPARK BERG EN BOS

SAGA-rapport 13

Het verborgen verleden van Natuurpark Berg en Bos

Colofon

SAGA-rapport 13

Het verborgen verleden van
Natuurpark Berg en Bos
Gemeente Apeldoorn

Eindredactie

Iris Keurhorst, Masja Parlevliet en
Janneke Zuyderwyk.

Redactie

Leif Ian van Herwaarden, Saskia
Kattemölle, Iris Keurhorst en Jelle
Reitsma.

Auteurs

Piet Geurts, Leif Ian van Herwaarden,
Douwe Huisman, Sander Hurenkamp,
Jos Jansen of Lorkeers, Saskia
Kattenmölle, Iris Keurhorst, Willem
Kuipers, Eric de Man, Coert Munk,
Chris Nieuwenhuize, Jelle Reitsma,
Yvonne de Vries, Henk Weltje, Theo
Weltje, en Michiel van Willigen.

Afbeeldingen

Gemeente Apeldoorn, tenzij anders
vermeld.

Deze uitgaven had niet tot stand
kunnen komen zonder de hulp van
talloze personen die hebben geholpen
door middel van het aanleveren van
bronmateriaal, afbeeldingen of bij het
deelnemen aan het veldwerk of
archiefonderzoek. De auteurs zijn dan
ook dank verschuldigd aan de volgen-
de personen:

Dick van Beek, Joop Schoneveld, Henk
Bonekamp en Tim van Alen boswach-
ters van de gemeente Apeldoorn.
Monique van Baarsen, Monic Breed,
Ronald Betman, Adri van Geffen, Peter
van Hoeflaken, Gijsbert Jansen, Ineke
Jansen, Lynn Jansen of Lorkeers,
Patrick de Keijzer, Tom Koerts, Gabor
Mooij, Geke Oddink, Harry Schotman,
Ben Teule, Jack Tobben, Stef Weenink
en Margriet Winter van de Archeologi-
sche Werkgroep Apeldoorn (AWA).
Alex Donswijk van Verenging Oud
Apeldoorn, Stefan Rutten van Archief
CODA, Guido Spanjaard, archeoloog
gemeente Apeldoorn, Henry Kats van
Stichting Behoud Dierenwereld
Veluwe, Dick Kruseman Aretz, John
Conradi, Frederik Erens, Ad Germing,
Joke Grefhorst, Annelies de Jong, Cor
Sangers, Cees Stal en Wil van Wouden-
berg-Diepenveen.

Vormgeving

Balyon, Leiden

Print

Drukmotief

Oplage

300 stuks

Versie

Definitief, juni 2021

Voorblad

Ansichtkaart van het Waltersbergje
(collectie: Sander Hurenkamp).

Gemeente Apeldoorn
Marktplaats 1
Postbus 9033
7300 ES Apeldoorn
archeologie@apeldoorn.nl

Voorwoord

Het afgelopen jaar zijn we de natuur gaan herontdekken en ook weer meer gaan waarderen. De natuur is de plek om tot rust te komen. Even te ontstressen, te luisteren naar het ritselen van de bladeren en altijd de hoop te hebben dat je een dier ziet. U merkt het al. Ik ben een groot natuurliefhebber en ben dan ook regelmatig in de prachtige bossen rondom Apeldoorn te vinden met mijn kinderen. Eén van de mooiste bossen van Apeldoorn is in mijn ogen Park Berg en Bos. Niet alleen de natuur is hier erg mooi, maar ook de verhalen erachter.

Eén van die verhalen achter het park is wat mij betreft het verhaal van onze drie gemeentelijke collega's. Zij zetten zich al decennia met hart en ziel in voor het behoud en onderhoud van het bos. Zij gaan alleen allemaal met pensioen waardoor er veel kennis verloren dreigt te gaan. Gelukkig is er een project gestart om de kennis van deze heren te behouden voor Apeldoorn. Een fantastisch initiatief omdat een natuurpark altijd prachtig is, maar vaak net wat prachtiger als je ook de verhalen achter het park kent. Dan kijk je vaak net met andere ogen naar zo'n park waardoor je nog meer ziet.

Tussen 2020 en 2021 hebben meer dan twintig inwoners van Apeldoorn zich beziggehouden met het ontrafelen van het verborgen verleden van natuurpark Berg en Bos en er dit rapport over geschreven. Met trots laten we het uitkomen in onze gemeentelijke SAGA-reeks. Een rapportenreeks over de archeologie en het landschap van de gemeente Apeldoorn.

Laat u verrassen over de rijke geschiedenis. Van duizenden jaren oude prehistorische grafheuvels en sporen van de middeleeuwse ijzerindustrie. Tot de rijke sporen uit onze oranjegeschiedenis, zoals de baksteenovens waar de bakstenen van Paleis het Loo gebakken zijn of de kilometerslange waterleiding naar het paleis.

Of verbaas je over de littekens uit de Tweede Wereldoorlog. En natuurlijk heeft het park zelf ook zijn verborgen geschiedenis: van een openluchttheater tot een evenementengebouw, van de nationale boomplantdag tot de Gelderse plantentuin. In het rapport staat het allemaal beschreven, en nog veel meer. Veel plezier op deze ontdekkingsstocht!

Met vriendelijke groet,
Maarten van Vierssen, wethouder erfgoed

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. De fundatie van het Natuurpark Berg en Bos	9
3. Geschiedenis van Natuurpark Berg en Bos	17
4. Baksteenovens	23
5. Kuilen langs het Asselsepad archeologisch onderzoek	29
6. Het Actueel Hoogtebestand Nederland, hoogtegegevens gebruiken voor archeologie	37
7. Grafheuvels in Berg en Bos	47
8. Valkenberg	52
9. De Renbaan op het Orderveld	55
10. Een vergeten waterwerk op de Veluwe	62
11. De Badhuisspreng	66
12. Waltersbergje: verdwenen trekpleister	75
13. Sanatorium Berg en Bosch	79
14. De aanleg van de vijver in Berg en Bosch: Twee jaar werkverschaffing en twee jaar strijd	87
15. Natuurpark Berg en Bos in de Tweede Wereldoorlog	93
16. De Gelderse plantentuin	113
17. Evenementen in het Natuurpark Berg en Bos door de eeuwen heen	123
18. Veldrijden in Natuurpark Berg en Bos	129
19. Boomplantdag in Berg en Bos	133
20. Afrastering Berg en Bos	137
21. Kunst in het park	147
22. Het landgoed Wils	155
23. Wandelkaarten	161
24. Haps - de verborgen parel in Berg en Bos	165
25. Het Openluchttheater in park Berg en Bos	175
26. Herten- en zwijnenbos	179
27. De storm van 25 januari 1990	189

1. Inleiding

Iris Keurhorst

Even voorstellen.... de (berg en) bosmannen

Eenmaal geplant gaat een bos op weg naar volwassenwording. Zolang de mens niet ingrijpt kiest het een eigen gang om uiteindelijk tot een rijke gemeenschap van flora en fauna uit te groeien. Na een eeuw of wat raakt het volgroeid maar nooit af. Een volwassen bos blijft altijd in beweging. De beheerder mag het bos een stukje door de tijd dragen. Zo traag als het bos groeit zo vergroeit de beheerder met het bos. Koestert het als een kind dat zijn weg zoekt door de dynamiek van de tijd. Maar weet ook dat het kind zijn eigen tempo en nukken kent en dat er een moment komt van loslaten. Hij is een passant in de trage tijdsyclus van het bos...

Dick van Beek, Joop Schoneveld en Henk Bonekamp waren de drie beheerders die Berg en Bos de afgelopen 45 jaar door de tijd mochten begeleiden. Zij wortelden in het bos en het bos wortelde in hen.

Voor Dick begint de geschiedenis met Berg en Bos in 1978 als hij als bosarbeider wordt aangenomen bij de dienst der landelijke eigendommen. Het bos, toen een halve eeuw oud, verkeerde nog in een jeugdige levensfase. Als leergierige aanpakker ontwikkelt hij zich via allerlei vakscholingen van boswerker tot pragmatische uitvoeringsgerichte opzichter. Hij verstond zijn vak zodanig dat hij zich in 1988 zelfs nog Nederlands kampioen bosarbeider mocht noemen en zich daarmee kwalificeerde voor het wereldkampioenschap in 1989. Ook mocht hij veel mensen begeleiden in landschapsprojecten in wat wij nu participatiebanen noemen.

Joop begon enkele jaren na Dick zijn loopbaan als boswachter en faunabeheerder. De fauna stelde in de beginjaren van het bos nog niet heel veel voor. Maar na

het neerhalen van de omrastering veranderde dat snel. In korte tijd liep het bos vol met herten, dassen en zwijnen. Tegelijk nam het gebruik van het bos door de groei van Apeldoorn enorm toe. De boswachter is een cruciale schakel in het bosbeheer om de mens en (andere) fauna in banen te leiden. Het is een verdienste van Joop dat Apeldoorn voorop kon lopen in een andere benadering van het faunabeheer, waarbij de jacht geen doel op zich is, maar dienstbaar aan het bos. En dat organiseren is geen sinecure, zeker vanwege de publieksgevoelige kant van de jacht. Joop vervulde die rol met verve en was een spil in het veluwe groennetwerk rond toezicht en handhaving. Henk Bonekamp werd eind jaren '70 leidinggevende over de Berg en Bosgroep. Hij vertegenwoordigde een nieuwe lichting van bosbeheerders die uitgingen van een natuurgerichte toekomstvisie en daarvan afgeleid beheerplan. Zijn natuurlijke habitat was de in die periode ontstane dienst Bos, natuur en landschap die werd geleid door Thieme Vis. In die tijd was dat een grote dienst met veel medewerkers en een omvangrijk bosbestand en een eigen houtproductiebedrijf (de houtwal). Begin jaren '80 werden de Loenermark en het Orderbos overgeheveld naar Het Geldersch Landschap. Daarnaast werden vertrekkende medewerkers vervangen door uitbesteding en verdween het houtbedrijf. Daardoor liep het aantal gemeentelijke medewerkers terug tot de drie 'bosmannen'.

Zij hebben de afgelopen jaren hun kennis overgedragen aan nieuwe bosmannen. Maar zoals dat bij bosmensen gaat, eenmaal wortel geschoten in het bos zullen zij de verdere ontwikkeling liefdevol blijven koesteren.

Dick van Beek door Willem Kuipers

Henk Bonekamp bron Voorster Nieuws

Joop Schoneveld door Henk van 't Veen

Aanleiding

De Nederlandse bossen zijn schatkisten vol met cultuurhistorische resten waarvan veel nog onbekend is. De resten die verscholen liggen in de bossen kunnen variëren van resten uit de Tweede Wereldoorlog tot archeologische sporen van duizenden jaren oud. Om zorgvuldig om te gaan met deze

resten van onze gezamenlijke geschiedenis moeten we eerst weten waar deze zich bevinden. Anders worden deze niet beheerd en lopen we het risico dat ze voor altijd verdwijnen. Het zijn vaak de beheerders van de bosgebieden die de meeste kennis hebben van de geschiedenis van het gebied. Dick van Beek en Joop Schoneveld die tientallen jaren de

boswachters van het Natuurpark Berg en Bos waren, gingen in 2020 en 2021 met pensioen. Omdat met hen ook veel van hun kennis het gebied zou verlaten heeft de gemeente Apeldoorn een cultuurhistorische inventarisatie opgezet met een groep enthousiaste vrijwilligers.

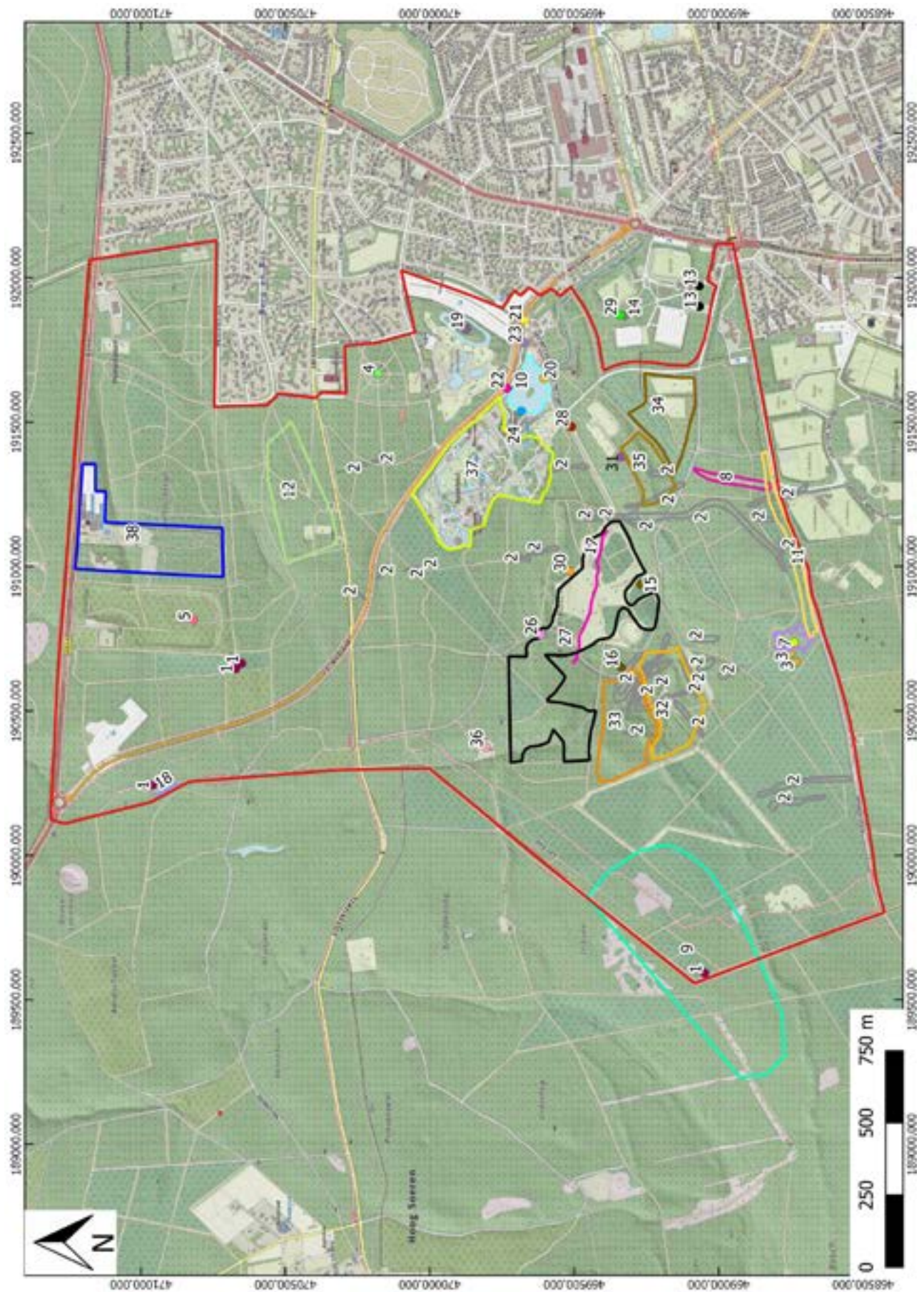
Naast de bescherming van de cultuurhistorische resten is het ontsluiten van deze resten voor bewoners en recreanten van belang. Inzicht in de cultuurhistorische resten en de verhalen die deze met zich mee brengen helpen bij het vergroten van de beleefbaarheid van een gebied. De cultuurhistorische resten vertellen het verhaal van historisch gebruik en beheer. Ook veel van de natuurlijke waarden in een gebied zijn gevormd door historische handelingen. Het doel van het onderzoek was het ontdekken, onderzoeken en vastleggen van cultuurhistorische resten die zich in het gebied bevinden. Hiervoor is gebruik gemaakt van archieven, literatuur, historische kaarten, interviews, veldbezoeken en archeologisch onderzoek.

Onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied van de cultuurhistorische inventarisatie houdt de grenzen van het Natuurpark Berg en Bos aan. Het Natuurpark Berg en Bos bestaat uit een gelijknamig park en een natuurgebied. In afbeelding 1.1 staat de grens van het gebied Natuurpark Berg en Bos in rood aangegeven. Het ligt in Apeldoorn west. De noordgrens wordt gevormd door de Amersfoortseweg. De zuidgrens door de Asselsestraat. De bebouwing van Apeldoorn vormt de oostgrens en de westgrens wordt gevormd door het natuurgebied van het Kroondomein Het Loo.

De resultaten

Hoewel het onderzoek bemoeilijkt werd door Coronamaatregelen heeft het toch een mooi overzicht van de diversiteit aan cultuurhistorische sporen in het gebied opgeleverd. In dit rapport worden de resultaten van het onderzoek besproken. In afbeelding 1.1 en tabel 1.1 zijn de elementen die binnen dit onderzoek zijn onderzocht weergegeven.

Abbeelding 1.1 De cultuurhistorische elementen in Natuurpark Berg en Bos. De grens van het onderzoeksgebied is met rood aangegeven

Nummer	Onderwerp	Hoofdstuk
Nummer	Onderwerp	Hoofdstuk
1	Grafheuvel	Hoofdstuk 7
2	IJzerkuilen	Hoofdstuk 2
3	Baksteenovens	Hoofdstuk 4
4	Valkenberg/Galgenberg	Hoofdstuk 8
5	Waltersberg	Hoofdstuk 12
6	Leemkuil	Hoofdstuk 4 en 16
7	Gelderse plantentuin	Hoofdstuk 16
8	Waterleiding	Hoofdstuk 10
9	Renbaan	Hoofdstuk 9
10	Vijver	Hoofdstuk 14
11	Kuilen langs het Asselsepad	Hoofdstuk 5
12	Sanatorium	Hoofdstuk 13
13	Canadese keuken	Hoofdstuk 15
14	Locatie bokswedstrijden WOII	Hoofdstuk 15
15	Parachute in boom WOII	Hoofdstuk 15
16	Stortplaats WOII	Hoofdstuk 15
17	WOII telefoonlijn	Hoofdstuk 15
18	Pad munitiedepot van Eifelstenen	Hoofdstuk 7
19	Vliegtuigcrash	Hoofdstuk 15
20	Stenen vis	Hoofdstuk 21
21	Gorilla Bongo	Hoofdstuk 21
22	Stenen bank	Hoofdstuk 21
23	Monument Roosmale Nepveu	Hoofdstuk 21
24	Monument onervulde kindervens	Hoofdstuk 21
25	Waterval	Hoofdstuk 21
26	Trap WK veldrijden	Hoofdstuk 18
27	WK veldrijden route	Hoofdstuk 18
28	Acaciahal	Hoofdstuk 17
29	Openluchttheater	Hoofdstuk 25
30	Boomplantdag 1957	Hoofdstuk 19
31	Boomplantdag 1967	Hoofdstuk 19
32	Hertenkamp tot 1993	Hoofdstuk 26
33	Zwijnenbos tot 1993	Hoofdstuk 26
34	Hertenbos	Hoofdstuk 26
35	Zwijnenbos	Hoofdstuk 26
36	Haps	Hoofdstuk 24
37	Apenheul	Hoofdstuk 3
38	Julianatoren	Hoofdstuk 3

Tabel 1.1 Beschrijving van de elementen en in welk hoofdstuk deze worden behandeld.

2. De fundatie van het Natuurpark Berg en Bos

Willem Kuijpers

Op mijn 10e levensjaar verhuisden we vanuit Rotterdam Zuid naar de Veluwezoom, t Harde, voor velen beter bekend als Legerplaats bij Oldebroek. Het was via de padvinderij daar dat ik kennismaakte met de Veluwe. Die liefde is nooit meer overgegaan! Tijdens het werkzame deel van mijn leven bij het Ministerie van Defensie was ook veelal sprake van plaatsing op locaties omgeven door veel natuur. Op een wat latere leeftijd ben ik mij wat meer gaan interesseren voor de ontstaansgeschiedenis van dit in vele opzichten bijzonder “woest en bijster” landschap waar duizenden jaren geleden landijs haar huidige vorm bepaalde, wind en water het landschap politoerde en de mens zich vervolgens als Rentmeester richtte op beheer, gebruik en instandhouding van dit cultuurlandschap. Verdere verdieping van kennis werd mogelijk door lidmaatschap en het volgen van de opleiding tot Natuurgids bij IVN Apeldoorn. Aansluitend bracht een gezamenlijk project met de Archeologische Werkgroep Apeldoorn mij naar een nieuw kennisgebied waarmee landschapsbeleving een nieuwe impuls kreeg. Van al die ervaringen die zijn opgedaan over dat wat zich boven het maaiveld en net daaronder heeft afgespeeld is er nu absoluut sprake van een mooie en bijzonder kleurrijke oude dag. Kan nu vanuit mijn lidmaatschap van voornoemde organisaties, mijn passie voor een diversiteit aan landschappen rondom Apeldoorn en IJsselvallei met velen delen.

Willem Kuijpers
IVN-Natuurgids met een
passie voor het Veluwe
landschap.

Inleiding

In 1917 kocht de gemeente Apeldoorn het landgoed Berg en Bos van de familie Wils (lees hierover meer in hoofdstuk 22) om een villapark van te maken. Toen is een bewuste keuze gemaakt voor het verwerven van het Noordelijke deel van de Ordermark. Hierbij heeft toenmalige Burgermeester Willem van Rosmale Nepveu benadrukt om bij de exploitatie het natuurlijke karakter van de omgeving te willen waarborgen. Dit toont hoe lang de bewoners van Apeldoorn al kennis willen nemen van de wordingsgeschiedenis van dit landschap, om min of meer te kunnen reconstrueren hoe het er voor die tijd uit moet hebben gezien. Landschapsarchitect Klas Cornelis van Nes, die verantwoordelijk is voor het

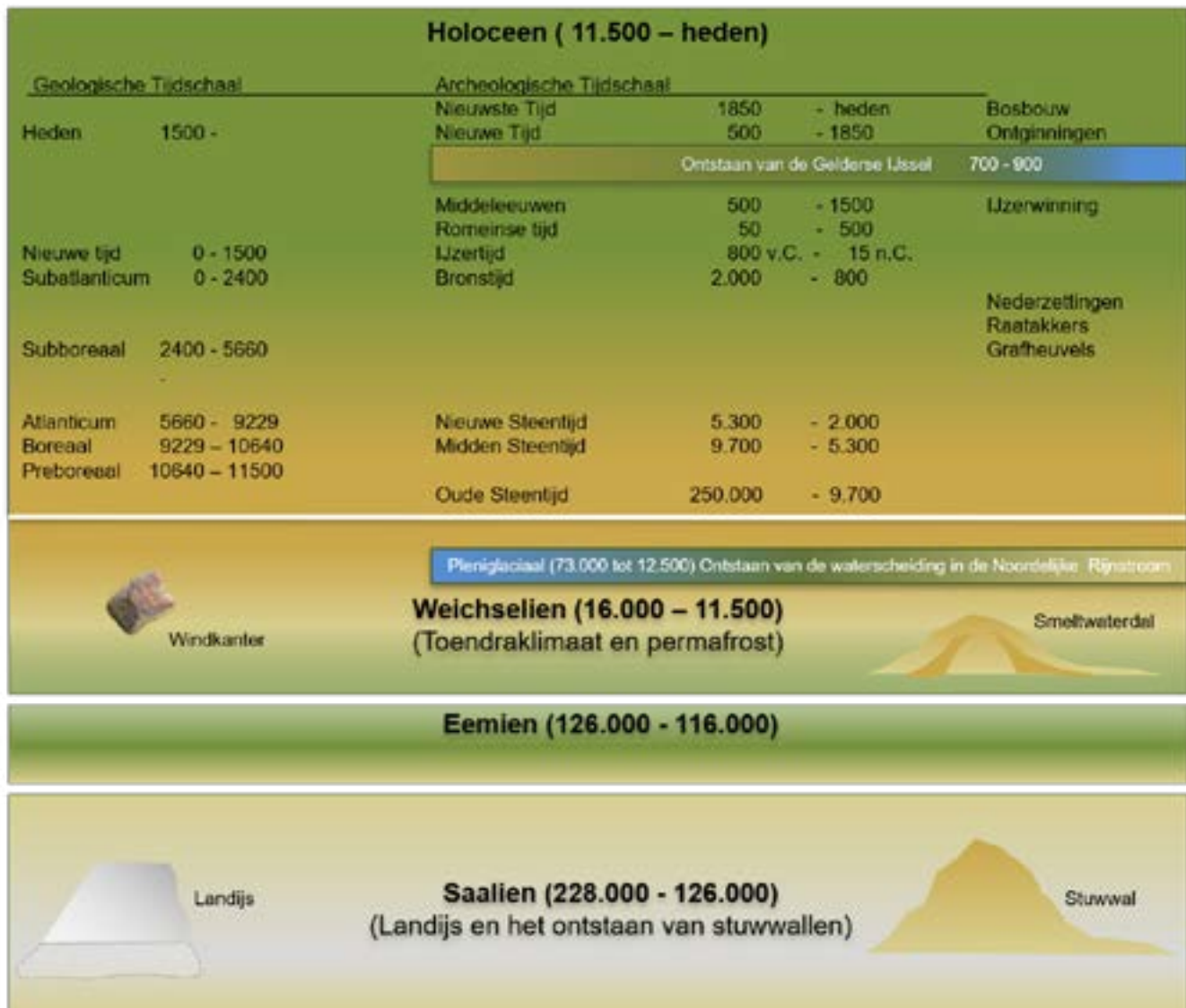
ontwerpen van Natuurpark Berg en Bos, heeft zijn schepend vermogen gebruikt om de natuurlijke schoonheid te behouden, en waar mogelijk te versterken. Echter, om dit vandaag goed te kunnen waarderen moeten wij eerst terug in de tijd, om kennis te nemen van de oorsprong van dit landschap. Van de latere werkverschaffingsprojecten en met name de aanleg van de bosvijver kan worden gezegd dat die lijn is doorgezet en opnieuw versterkt door nu ook water als een van de dragers van natuurwaarden een belangrijke rol te laten vervullen.

Bovenstaande gecombineerde Geologische- en Archeologische Tijdschaal laat ons in een oogopslag zien dat we ruim 200.000 jaar terug moeten in de tijd. Wij zullen van daar de aardkundige processen volgen die hebben geleid tot de natuurlijke vorming en inrichting van ons huidige woon- en leefgebied. Daarmee komen wij ook in staat om de natuurlijke omgeving van het landschap van Berg en Bos aan het begin van de 19e eeuw te verklaren en waar wenselijk tot een reconstructie te komen die landschapsbeleving zou kunnen stimuleren bij een bezoek aan de voormalige Ordermark, nu Natuurpark Berg en Bos.

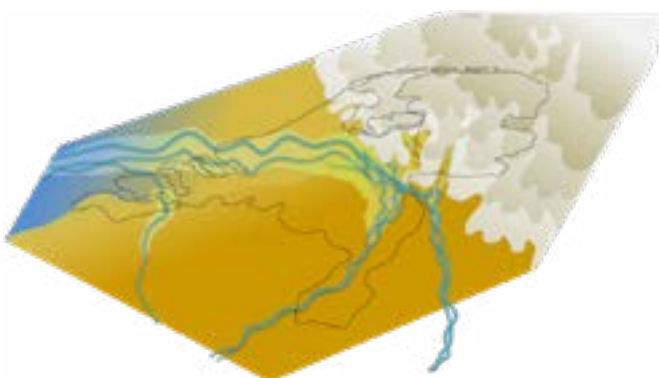
Saalien (228.000 - 116.000)

We gaan terug naar de periode waarin Noord-Europese riviersystemen zoals de Schelde, Maas, Rijn en de Noord-Duitse rivieren Elbe en Wezer hun sedimenten (klei, zand en grind) afzetten in het Noordzeebekken. Ons huidige woongebied komt zo dankzij deze ‘fluviatiele’ processen geleidelijk ‘boven water’. Het gebied moet worden beschouwd als een uitgestrekte rivierdelta waarvan de kustlijn nog ver landinwaarts ligt. Ons klimaat verandert en het wordt kouder. Dit is het gevolg van een natuurlijke cyclus, namelijk de verandering van de positie van onze planeet in de ‘Aardbaan’. Dit is een denkbeeldige, licht ovale cirkel waarlangs onze planeet zich om de zon beweegt. Nu is de Aarde tijdelijk op een wat grotere afstand van de zon gekomen. Deze koudere klimaatfasen noemen we glacialen en de laatste twee glacialen, het Saalien en Weichselien zijn van grote invloed geweest op de vorming van ons woon- en leefgebied.

Als het Saalien aanbreekt en gemiddelde temperaturen snel dalen, zet zich over het Noord-Scandinavische vasteland een kilometers dikke landijsmassa af. Deze vloeit geleidelijk als een plastische massa uit over een groot deel van het noordelijk halfrond. Het gevolg is dat het zeeniveau hierdoor aanzienlijk verlaagd en het Noordzeebekken droog komt te liggen. De voorste grens van het landijs komt met een dikte van ver boven de 150m en bijna net zo diep in de bodem van ons toekomstig leefgebied te liggen. Aan de voorzijde bevinden zich uitstulpingen die we ijslobben, ook wel ijstongen noemen. Een van deze ijslobben boort zich in onze

Afbeelding 2.1 Gecombineerde Geologische- en Archeologische Tijdschaal.

Afbeelding 2.2 Het landijs-pakket over Nederland tijdens de voorlaatste IJstijd.

omgeving diep in het stroomgebied van de Rijn die hier als vlechtende rivier en over een grote breedte actief is. Op vele andere plaatsen in ons leefgebied ontstaan nu door de kracht van het landijs zogenaamde stuwwallen die worden opgebouwd uit bevroren bodemplaten (schollen) van dit

rivierenlandschap. Die gestuwde structuur zal in onze tijd een belangrijke rol gaan vervullen in de waterhuishouding binnen de stuwwal. De Rijn wordt door de aanwezigheid van de ijslob gedwongen om nu samen met de Maas voor de landijsmassa langs, in noordwestelijke richting af te buigen. Er ontstaat hier een oerstroombekken dat tot ver in het droogliggende Noordzeebekken rijkt. Op plaatsen waar geen landijs ligt maar de bodem tot grote diepte bevroren, is sprake van uitgestrekte toendra's waar grassen en lage struiken overheersen en waar door wind zand en löss wordt afgezet. Het is de wereld van de grote grazers waaronder de steppe-mammoet, muskusossen en wisenten.

De bijdrage die het Saalien leverde aan het fundament van het Natuurpark Berg en Bos is nu helder. Deze bestaat uit een stuwwal. De grootste van ons land: het Veluwe Massief, met een lengte van ruim 60km, bij Apeldoorn ruim 20km breed en in de omgeving van het Aardhuis 107m boven zeeniveau.

Afbeelding 2.3 Het ontstaan van een stuwwal onder druk van het landijs.

Eemien (126.000 - 116.000)

Als een warmer klimaat, het interglaciaal Eemien, aanbreekt zal als gevolg van het smelten van het landijs de druk op de stuwwal afnemen. Samen met het verdwijnen van de permafrost uit de bodem zien we de hoogte van de stuwwal aanzienlijk afnemen. Langs de flanken zullen ijssmeltwaterstromen bodemmateriaal (fluvioglaciale sedimenten) naar het dalgebied brengen en het door landijs uitgeslepen glaciale bekken zal transformeren in een uitgestrekt smeltwatermeer. Het landijs blokkeert nog enige tijd de vrije afstroom naar het Noordzeebekken maar na verloop van tijd zal dit gebied opnieuw een metamorfose ondergaan van ijsmeer naar stroomgebied van een opnieuw in noordelijke richting actief geworden Rijn. Hetgeen als laatste signaal van het ijsmeer tegen westflanken van de Veluwe stuwwal afgetekend zal blijven, zijn de terrasvormige vlakten (kameterrassen).

Afbeelding 2.4 Het landijs smelt, en vormt een smeltwatermeer langs de stuwwal.

Ze duiden de verschillende niveaus van de ijsmeren. Het Noordzeebekken vult zich en een overwegende westenwind zorgt voor een toename in neerslag. Samen met stijgende temperaturen zal ons woongebied weldra bestaan uit een rijke flora en fauna. Het verder eroderen van de bodem neemt af want de wind (eolisch effect) heeft nauwelijks invloed op een bosbodem begroeid met planten, struiken en bomen die diep in de bodem geworteld zijn. Een gebied met vele rivierarmen waarlangs galerij- en moerasbossen ontstaan. Tijdens dit interglaciaal moet ons woongebied aanzienlijk aan oppervlak aan de zee prijsgeven, er heeft zich een groot binnenmeer gevormd.

De directe bijdrage van het interglaciaal Eemien aan het fundament van het Natuurpark Berg en Bos is beperkt. We zouden geneigd zijn het haar kwalijk te willen nemen dat ze de stuwwal van bijna 175m hoogte heeft gedecimeerd tot wat er nu van over gebleven is maar dan stellen we ons ondbaar op voor iets wat we nu waarderen als wonderschoon. De waarheid is dat we nog een glaciaal Weichselien te gaan hebben die duidelijk haar sporen zal achterlaten op de flanken van de stuwwal van de Oost-Veluwe.

Weichselien (116.000 - 11.500)

Afbeelding 2.5 Het smeltwatermeer trekt zich terug. Stroompjes vormen zich in de geulen van het dal.

Vroeg Weichselien

Tijdens dit glaciaal is in tegenstelling tot het Saalien geen sprake van de komst en langdurige aanwezigheid van landijs. De voorste grens komt niet verder dan halverwege Denemarken (Jutland). Wel zal de bodem weer tot grote diepte gaan bevroren (permafrost) en slechts tijdens warme zomers een gering laagje ontdooien waarop zich flora ontwikkelt zoals mossen. De klimaatverandering is van grote invloed op de natuur die snel van een gesloten bossysteem in een uitgestrekt open gebied zal veranderen. We zien een ontwikkeling naar toendra-achtige steppen waar grassen, kruiden en lage berken het beeld bepalen. Het is de tijd van de grote grazers waaronder de steppewisenten, rendieren, wolharige mammoeten en hun predatoren zoals wolven en hyena's die hier samen met onze primitieve voorvaders leven. Er is sprake van een nomadisch bestaan als jager/verzamelaar, dat wat de natuur hen onderweg bood.

Midden Weichselien

Ons woongebied komt nu wisselend langere tijd onder invloed van een koude noordelijke luchtstroom waarbij ons leefgebied verandert in een poolwoestijn met nauwelijks enige vegetatie. Het Noordzeebekken ligt opnieuw droog en straffe wind brengt een deken van zand over het gebied (dekzand). Ook lokaal wordt zand opnieuw verplaatst waardoor duinvorming (zgn. zandruggen) plaatsvindt. Het is een glaciaal dat ook met regelmaat langere tijd onder invloed komt van vochtige lucht vanuit de Atlantische Oceaan en dan verandert het landschap van een poolwoestijn opnieuw naar een mammoetsteppe. De Rijn verlaat nu haar stroomgebied tussen de Stuwwal van de Oost-Veluwe en de Sallandse heuvelrug en vloeit wederom in westelijke richting naar het Noordzeebekken. Aan het eind van deze periode zien we op sommige locaties breuken ontstaan in de diep bevroren bodem waardoor grondwater aan de oppervlakte treedt en vrijwel direct bevriest. Deze ijslenzen komen onder een laag dekzand en deze ijsheuvels noemen we pingo's. Pas als tegen het einde van dit glaciaal de permafrost verdwijnt zullen ze veranderen in ijsmeren (pingoruïnes) en herkenbaar aan de typische zandwal waarmee omgeven. De meest bekende pingoruïne op de Veluwe is het Uddelermeer maar in de directe nabijheid liggen er nog enkele in dit Pleistocene landschap.

Afbeelding 2.6 Een van de 'windkanter' zwerfkeien die het landijs heeft meegedragen.

Het overheersend 'Siberische' karakter van dit glaciaal is het best te illustreren aan de hand van zogenoemde 'windkanters'. Dit zijn zwerfkeien die na het afsmelten van het landijs aan het einde van het Saalien aan de oppervlakte zijn achterbleven. Onder invloed van straffe wind en meegevoerd zand uit het Noordzeebekken zijn ze gezandstraald en vervormde zich in stenen met opvallend vlakke zijden.

Laat Weichselien

De wind brengt continue zand en löss uit het Noordzeebekken naar ons gebied maar ook lokale verstuivingen zoals het hier eroderen van oude rivierduinen spelen hierbij een rol. We zien naast de aanwezigheid van dekzandruggen nu ook paraboolduinen ontstaan. Op de AHN-viewer kun je deze duinvorming ook in het parkgebied goed herkennen. We komen geleidelijk onder invloed van warmere en vochtigere lucht. Als gevolg hiervan zal de permafrost geleidelijk uit de bodem verdwijnen en aan de oppervlakte zien we een mate van instabiliteit doordat de ontdooide en door neerslag verzadigde bovenlaag op en langs de flanken van de stuwwal in beweging komt. Ze snijdt diep in de onderliggende permafrost en er ontstaan op diverse plaatsen zogenoemde sneeuwsmeltdalendalen.

Afbeelding 2.7 Een pas gevormd smeltdal.

In tegenstelling tot de sandrugs aan de buitengrens van de ijssmeltdalendalen aan het eind van het Saalien zien we hier dat trechtervormige sneeuwsmeltdalendalen overgaan in zogenoemde puinwaaiers. De stuwwal zal als gevolg van dit proces opnieuw maar nu in veel mindere mate in hoogte afnemen. De richting en vorm van het smeltdalendalen wordt bepaald door de gestuwde ondergrond maar de hellingshoek zal zich vormen onder invloed van zon en neerslag. Als laatste zal ook de wind op de luwtekant stuifzand afzetten. Een voorbeeld van een dergelijk smeltdalendal is het heidegebied, het Leesten. De flora die zich nu ontwikkelt in de komst van berkenbossen en dennen betekent een einde van een open landschap. Als gevolg van bodemgroei is sprake van een sterke afname van bodemerosie waardoor deze dalen zich in onze tijd goed aftekenen in het landschap. Het parkgebied is gesitueerd in zo'n sneeuwsmeltdalendal. Er volgt nog een laatste zeer koude fase van ruim tweehonderd jaar maar dan gaan we definitief over naar een nieuwe tijd. En opnieuw, maar voor ons inmiddels al een herkenbare omgeving.

De bijdrage van het glaciaal Weichselien aan het fundament van het Natuurpark Berg en Bos zijn de overduidelijke landschapssignalen in de vorm van dekzandafzettingen met toepasselijke namen als Suikerberg, Bisschopsmuts en Valkenberg (vm. Galgenberg). De langgerekte paraboolduinen doen het zonder maar zijn dan ook op een enkele doorsnijding van een wandelpad door bosschages aan het zich onttrokken. Belangrijkste bijdrage zijn de diep in de

flank van de stuwwal insnijpende smeltdalendalen waarvan de Haasbergervallei nog in natuurlijke vorm en nauwelijks geërodeerd behouden. Dan zijn er de vele zwerfstenen die verwerkt zijn in de Stenen Bank en tunnelboog over de Badhuizerspreng. De Stenen Man, een zuil van door ijzeroxide verkitte bodem aan het einde van deze spreng is indrukwekkend. Geeft een prachtige indruk over de samenstelling van de bodem en hardheid op sommige plaatsen in het parkgebied en daarbuiten. Verklaart daarmee ook deels de historie over de Veluwe IJzerwinning.

Afbeelding 2.8 Bodemkaart van Nederland, 5000 voor Christus

Holoceen (11.500 - heden)

Het jongste Tijdvak op de Geologische Tijdschaal waarbij we in het voorgaande kennismaakten met de enorme dynamiek waarbij de natuur zich continu wist aan te passen aan grote klimaatveranderingen gaat dit hoofdstuk met name over de mens die de natuurlijke leefomgeving gaat aanpassen aan haar primaire levensbehoeften. We maken kennis met de dynamiek waarbij de natuur zich opnieuw aanpast. We spreken dan ook niet langer meer over een natuurlandschap maar van een omslag naar cultuurlandschap.

Prehistorie

Het proces van verandering van een subarctische open landschap naar een meer gesloten bossysteem met voor ons herkenbare flora en fauna zet zich consequent door. Op de pleistocene zandgronden groeien hoofdzakelijk berken, dennen en eiken. We zien een geleidelijke toename van loofbomen waaronder de beuk en een afname van het naalddhout.

Afbeelding 2.9 Flora keert terug naar het smeltdal.

Op de lagergelegen gebieden groeit de hazelaar, els en iep. Naarmate neerslag toeneemt ontstaan op de scheiding tussen de stuwwallen moerasbossen (broekbossen). In de gesloten bossystemen tot ver in het dalgebied leven elanden,

reeën, edelherten, everzwijnen en wilde runderen (oeros). Maar ook hun predatoren zoals wolf, bruine beer, vos en lynx. Leven aan de Noordzeekust, waar zich zeventienduizend jaar geleden een waddenkust vormde, kent nog lange tijd een grote uitdaging voor de mens die het nomadisch bestaan langzaam verruilt voor het zich vestigen en daarmee zien we het ontstaan van de eerste primitieve agrarische nederzettingen.

Ahn Viewer/ Raatakkers

Afbeelding 2.10 Raatakkers zoals te zien in het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).

Die eerste veranderingen in het landschap betreft ook onze lokale geschiedenis en daarmee die van het parkgebied getuige de aanwezigheid van grafheuvels (5000BP). Moderne technieken waarbij gebruik gemaakt wordt van lichtdetectie zoals LIDAR maken het mogelijk om vele prehistorische raatakkers (3000BP) zichtbaar te maken en daaruit concluderen archeologen dat hier de eerste stappen zijn gezet naar agrarische nederzettingen.

Ongeveer vijftienduizend jaar geleden (Atlanticum/ Neolithicum), staat het zeewaterniveau, als tegenhanger van het grondwaterniveau, nog laag en de veenvorming in de lagere delen van het landschap worden toegeschreven aan neerslagtoename, overschot en actiever wordende waterlopen en rivieren. Maar ook de veranderingen op en langs de stuwwal leveren ongemerkt een bijdrage. De geleidelijke ontbossing waarbij bomen-, struiken- en kruidenlaag inclusief bosbodem instaat zijn zich te verzadigen met neerslag, neemt sterk af en neerslag zal direct door de zandbodem worden opgenomen. Veel van de veengebieden zijn vanaf de middeleeuwen drooggelegd en werd turf gestoken. Uiteindelijk werden voormalige veengebieden geëgaliseerd en in gebruik genomen als akker of weide. Toename van neerslag in het dalgebied leidt tot het zich overwegend vestigen op dekzandruggen die zich in een latere fase ontwikkelen naar buurtschappen en uiteindelijk tot enkdorpen. Aan de voet van de stuwwal zie we deze ontwikkeling in de nabijheid van de stroomdalen. Waar op sommige plaatsen neerslag via neerslagvoerende bodemlagen naar buiten treedt en bosvennen kunnen ontstaan, zien we ook plaatsen waar grondwater op spontane wijze aan de oppervlakte komt en zich natuurlijke beken vormen. En waar water is, zijn mensen dus ook hier gaat men zich vestigen. Die prehistorische bewoning op de flanken van de stuwwal uit de brons- en ijzertijd kunnen op realistische wijze worden herbeleefd door deelname aan georganiseerde activiteiten of als gast in Natuurpark Berg en Bos, het Hapskamp dat gesitueerd is in de directe nabijheid van een smeltwaterdal, de Haasbergvallei. Hoe realistisch!

Historie

Zoals bij de beschrijving van het glaciaal Weichselien werd aangegeven had de Rijn het scheidingsgebied tussen de Sallandse heuvelrug en het Veluwe Massief ruim 20 duizend jaar geleden verlaten en ontstond er een waterscheiding nabij Gietelo/ Voorst. Door neerslagtoename en het actiever worden van Europese rivieren en dus ook de Rijn, zien we rond 700 dat sprake is van het vergroten van de druk van het rivierwater op de waterscheiding. Het gevolg is een avulsie (doorbraak) die leidt tot de 'geboorte' van onze Gelderse IJssel. De nog ongetemde rivier zet als gevolg van vele doorbraken in oeverwal en stroomrug (crevasse) maar ook na de aanleg van de eerste bandijken (13e eeuw) op vele plaatsen veel klei af in wat wij nu de IJsseldelta noemen, het gebied tussen de voet van de stuwwal en de oeverwal. De gebieden met een hoog kleigehalte zijn hierdoor uitermate geschikt voor agrarisch gebruik en vanaf het begin van de 13e eeuw zullen Adel en Geestelijkheid zich ijveren om deze gebieden te ontginnen waarbij de moerasbossen (broekbossen) verdwijnen en geschikt gemaakt voor agrarisch gebruik. Daarna uitgeven in pacht of eigen beheer bewerken van hun 'erf en goed'.

Afbeelding 2.11 Wapen van de Graafschap Gelre

Op de stuwwal is men tussen 700 en 1100 actief met ijzerwinning. De Rijn heeft duizenden jaren lang hier haar sediment afgezet in de vorm van zand en grind. De Rijn vloeiende vanaf haar brongebied door (ijzer)ertsrijke bodemlagen en bracht ijzeroxide in opgeloste vorm naar ons woongebied. In de droge beddingen concentreerde ijzeroxide en bevindt zich nu in gestuwde bodemlagen van de stuwwal. Vanaf het jaar 700 was men instaat deze concentraties in de vorm van knollen (klapperstenen) uit de bodem te delven en deze geschikt te maken voor verdere verwerking tot smeedijzeren werktuigen. Ruim vierhonderd jaar lang was de Veluwe en met name de directe omgeving Apeldoorn, Ordermark hoofdleverancier van ijzer in West-Europa. Her en der vinden we nog de ijzerkuilen waarvan de richting een indicatie zijn van de stuwricting van de bodem. Bij de productie werd leem gebruikt voor de bouw van smeltovens en grote hoeveelheden aan houtskool. Ook hier weer oorzaak van het verdwijnen van bos en daarmee de komst van het open (heide) landschap.

Begin 13e eeuw zien we grote veranderingen aan de voet van de stuwwal. Men gaat de kracht van stromend water benutten voor het aandrijven van het waterrad! Daarmee is de tijd ingeluid van de komst van de eerste watermolens. Her en der verschijnen in de loop der jaren vele watermolens langs kilometers natuurbeken. Waar deze industrie vraagt om continuïteit van aanvoer worden extra sprengen gegraven of bestaande beken op- en omgeleid. Watermolenaars leggen bassins (wijert) aan om ook die continuïteit op locatie

te waarborgen. Het beek- en sprengenwater wordt in het begin uitsluitend gebruikt voor het in beweging brengen van het rad maar na verloop van tijd ook bij diverse productieprocessen. Het landschap verandert snel en langs de beken zien we de ontwikkeling naar buurtschappen die later uitgroeien tot (enk)dorpen waar hier agrarische bedrijvigheid met name schaaphouderijen gecombineerd wordt met het malen van graan, lijnzaad of run. Dan volgt wolbewerking en later de verwerking van lompjes tot papier en houtzaagmolen. Een boeiende geschiedenis van ruim 500jaar waar ook de Ordermark een rol in heeft gespeeld. In opdracht van Koning Lodewijk worden de Badhuissprengen gerealiseerd. De werkverschaffing in de 20e eeuw waarbij de veldvijver werd aangelegd leidde tot het droogvallen van de Badhuissprengen.

Oude jachttakten informeren ons dat de eland rond 1025, bruine beer, 1100 en de wolf na 1825 uit het landschap zijn verdwenen. Op de uitgestrekte heidegebieden zijn het nu de vele schaaphouderijen die de woeste gronden gebruiken voor het beweiden van schapen en het steken van heideplagen voor de potstal. Een activiteit die uiteindelijk zal leiden tot de komst van vele zandverstuivingen die nog steeds beeldbepalend zijn voor het Veluwe landschap. De vennen (flesch) benut als drinkplaatsen en voor het wassen van de schapen. Ook het parkgebied (Ordermark) bestond voor een groot deel uit heidegebied. Markegenootschappen deden hun best om het gebruik van de woeste gronden in goede banen te leiden maar in vele gevallen was sprake van overbeweiding. Naast weidegebied diende het heidegebied ook voor het houden van bijen en werd van struikheide bezems gebonden of het benut als dakbedekking. De natuur vond op vele manieren haar toepassing en voorzag in de behoefte.

Afbeelding 2.12 De Steen der Triangulatie aan de grens van de oude Ordermark.

Al tijdens het Franse bewind werden eerste stappen ondernomen die moesten leiden tot de heffing van o.a. grondbelasting. Daarbij moest in die tijd duidelijk zijn wie gebruikers waren en wie eigenaar. Het was daarbij belangrijk om in eerste instantie de begrenzing en oppervlakte van landgoederen eigendommen vast te leggen. De komst van het Kadaster (1832) en Topografische Dienst die op zeer gedetailleerde wijze met behulp van het geodetisch stelsel (Rijksdriehoeksmeting) ons Koninkrijk in kaart ging brengen waren een eerste stap. Aan de buitengrens van het parkgebied treffen we nog een "Steen der triangulatie" aan die destijds gebruikt werd voor het o.a. in kaart brengen van de Ordermark. Grondeigenaren en gemeenten gaan rond 1860 over op het op grote schaal ontginnen van de woeste gronden en in te spelen op de grote vraag naar met name mijnhout. We spreken van intensieve bosbouw. Als vanzelfsprekend wordt nu veel gespeculeerd en grondgebied ging

dan ook met enige regelmaat van Markegenootschap over in particulier bezit van welgestelden zoals bankiers en industrielen en in een latere fase deels over naar Gemeente.

Afbeelding 2.13 Nederzettingen worden gesticht in het smeltwaterdal en op de stuwwal.

De Markegenootschappen gingen zo ook geleidelijk op in gemeentelijk bestuur. Zo begint ook de geschiedenis van het Natuurpark Berg en Bos als het gebied in 1887 van het Maatschap Berg en Bos via de Antwerpse koopman J.C. Wils en uiteindelijk in 1917 in het bezit komt van Gemeente Apeldoorn.

De bijdrage van het Holoceen aan het fundament van het parkgebied is het element water. Waar water spontaan via watervoerende bodemlagen in het dalgebied naar buiten trad, vond veenvorming plaats zoals bij het naastgelegen Orderveen. Beken die op natuurlijke wijze aan de voet van de stuwwal ontsprongen en later bij de aanleg van de sprengbeken maakten duidelijk dat de stuwwal een indrukwekkend groot ondergronds waterreservoir was en is. In 1932 werd met enig aarzelen door de Gemeente besloten een bosvijver in het parkgebied aan te leggen. Tijdens die werkzaamheden werd al snel duidelijk dat gestuwde gelaagdheid een bijzonder belangrijke rol speelde t.a.v. de waterhuishouding in de stuwwal. De aanleg van de veldvijver leidde namelijk tot het droogvallen van de Badhuissprengkoppes achter het huidige AGOVV-terrein. Ook het prachtige eiland in de bosvijver stond niet op de tekening maar zoals Bas Hageman in zijn boek over 'Het bos van de burgermeester' schrijft: 'door de aardkoek (IJzeroerbank) was geen doorkomen aan'. Zo maakte men kennis met bodemeigenschappen en samenstelling. Een goede indruk van de bodemkwaliteit krijg je bij een bezoek aan de Badhuisspreng, Pt.25 op de Wandelkaart Berg en Bos). Uiteindelijk werd besloten om de Badhuisspreng te koppelen aan de bosvijver. Misschien mogen we nu met een knipoog zeggen dat de Badhuisspreng de grootste en meest imposante sprengkop heeft van de gehele Veluwe!

Waar in het begin werd aangegeven dat het Holoceen in het teken van de mens zal staan en de natuur aan zich gaat onderwerpen, zijn vele momenten te noemen waarbij de natuur in het verleden leidend voorwerp was. De kennis ontbrak om regelgeving te implementeren over natuurbeheer en behoud. De marke- en maalgemeenschappen richtte zich destijds maximaal op toewijzing en gebruik de woeste gronden voor de lokale bevolking. Er werd uitsluitend gekeken naar het nut en behoefte waarin de woeste gronden konden voorzien en deze lokale organisaties traden op bij geschillen. Halverwege de 19e eeuw is er sprake van een grote omslag in het denken over en het omgaan met de natuur.

Signaal daarvan is dat kasteeltuinen en villaparken een omslag kennen en publiektoegankelijk worden. De natuur kreeg een sociale functie en men ging haar anders waarderen. In Apeldoorn de omslag van villaparken naar stadsparken: het Wilhelminapark 1855, Oranjepark 1876, Marialust 1933 (deel Prinsenspark 1904 en deel Verzetstrijderspark 1970) en Natuurpark Berg en Bos. We maken kennis met prachtige architectuur van perken en waterpartijen met en zonder verval of fonteinen, slingerde wandelpaden en romantisch plekje met een bankje. Dan de exotische boomsoorten nu verworden tot monument en naast waarde ook identiteit bepalend. De oogverblindende kleurrijke bloemperkjes. Het geheel aangevuld met kunst. Dat anders omgaan met natuur, het gaan beleven, leidt tot de wil van het in stand houden. We zien dit nu ook terug bij de oude productiebossen, nu landgoederen. Eigenaren stellen beheersorganisaties aan die zich intensief gaan richten op flora en faunabeheer. Beheer en onderhoud is gebaseerd op een 'natuurvolgend beleid' en de mens als rentmeester volgt nauwgezet de dynamiek en stuurt waar nodig bij. Natuurpark Berg en Bos staat centraal in die bosgeschiedenis en hier zie je met name de enorme diversiteit aan functies die op harmonieuze wijze in elkaar overvloeien en maakt het gehele gebied met een rijkdom aan cultuurhistorie uiterst geschikt voor attracties, het organiseren van evenementen, beoefening van sport, vele recreatieve mogelijkheden en niet te vergeten natuur- en landschapseducatie.

Bronnen

- Beerens H.J.A., 2004: *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en geomorfologie*, Assen.
- Beerens H.J.A., 2008: *Landschap in delen. Overzicht van de geofactoren*, Assen.
- Beerens H.J.A., 2010: *Fysisch-geografisch onderzoek. Thema's en methode*, Assen.
- Hageman, B., 1998: *Het bos van de burgemeester. Geschiedenis van natuurpark Berg en Bos Apeldoorn*, Apeldoorn.
- <https://www.geologievannederland.nl/>
- <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>
- <https://www.pdok.nl/viewer/>

3. Geschiedenis van Natuurpark Berg en Bos

Iris Keurhorst

Op een jonge leeftijd wist ik al dat ik archeoloog wou worden. In 2019 haalde ik mijn bachelor archeologie aan de hogeschool Saxion in Deventer. En op dit moment ben ik bezig met mijn master archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Via mijn stage ben ik in begin 2020 bij de sectie archeologie van de gemeente Apeldoorn terecht gekomen waarbij ik heb geholpen met het opzetten van dit project. Ik ben opgegroeid aan de rand van de Veluwe maar kwam als klein kind vaak met mijn grootouders in Apeldoorn. In 2020 ben ik ook naar Apeldoorn verhuisd met mijn partner. Ook mijn familie komt al generaties lang voor op de Veluwe. Van mijn moeders kant van de familie heeft mijn betovergrootvader meegewerkt aan de bosaanplant van verschillende bossen rondom Apeldoorn. Tijdens de aanplant van het huidige Natuurpark Berg en Bos werkte hij als voorman in Berg en Bos.

Inleiding

Het gebied Berg en Bos is nu bekend als een bosrijk gebied maar dit was niet altijd zo. Al vanaf de prehistorie loopt de mens door het gebied dat nu Natuurpark Berg en Bos heet. En al die tijd verandert de mens het gebied. In dit hoofdstuk zal ik een beknopte geschiedenis van het gebied geven beginnend in de prehistorie tot aan vandaag.

De prehistorie

De jager-verzamelaars leefde niet op een vaste plek maar trokken door het landschap. Ze zette tijdelijke kampen op bij voorkeur bij open water en op hogere ruggen in het landschap. De kampen van deze jager-verzamelaars zijn binnen de gemeente Apeldoorn teruggevonden op de vlakten van de stuwwallen maar ook bij het Uddelermeer en het Grote Zeilmeer ten westen van de stuwwal en op de uitlopers aan de oostkant, zoals in de Beekbergsebroek. Binnen het gebied Berg en Bos zijn geen vondsten gedaan die bewijzen dat jager-verzamelaars in het gebied aanwezig zijn geweest. Echter de landschappelijke ligging van Berg en Bos doet toch echt vermoeden dat mobiele groepen jager-verzamelaars ook door Berg en Bos trokken.¹

Het Neolithicum (late steentijd 4900-2900 v. Chr.) begint in Nederland met de vestiging van de eerste boeren in het zuiden van Limburg.² Geleidelijk veranderde de voedsel economie van jagen en verzamelen naar landbouw. Hierdoor gingen mensen op een vaste plek wonen en bouwde ze hun huizen dicht bij hun akkers.

De oudste bekende bewoning van boeren op de Veluwe waren mensen die hoorde bij de Trechterbekercultuur. Deze cultuur heeft zijn naam gekregen door het typerende aardewerk dat zij maakte zoals afgebeeld in afbeelding 1. In het noorden van Nederland is de Trechterbekercultuur vooral bekend van de Hunebedden.

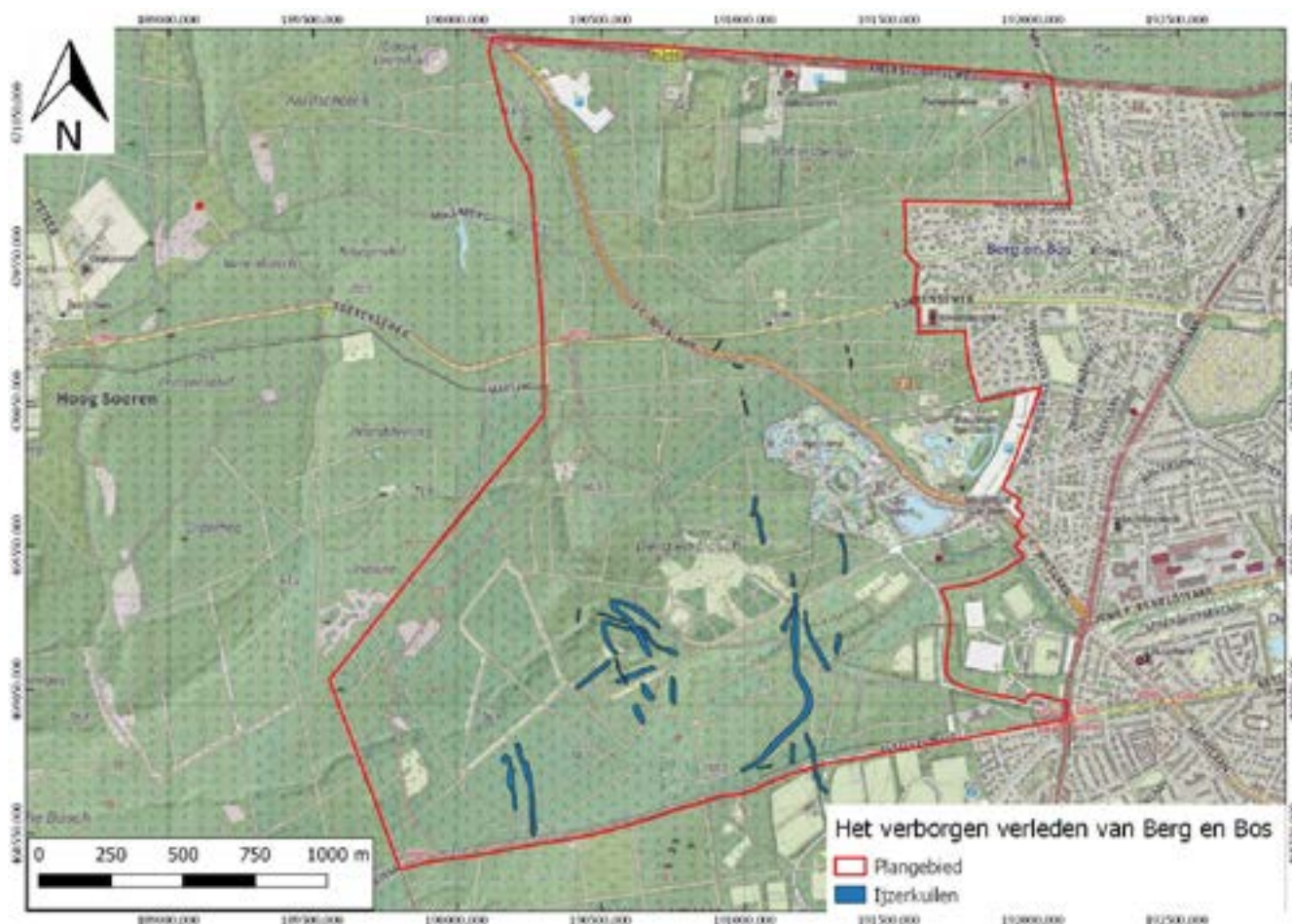
In het Laat Neolithicum (2900-2000 v. Chr.) tot en met de Midden-Bronstijd (2000- 1100 v. Chr.) zijn de culturen vernoemd naar de aardewerkvorm die werd gebruikt. Zo hebben we in die periode de standvoetbeker-, klokbeker-

Afbeelding 3.1 Trechterbeker gevonden bij het Uddelermeer (bron: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

1 Teekens 2015, p. 12.

2 Louwe Kooijmans 2005, p. 2001.

Afbeelding 3.2 De ligging van de ijzerkuilen (in blauw) in het Natuurpark Berg en Bos (bron: Oogink 2020).

en wikkeldraadbekercultuur. Deze opeenvolging van verschillende culturen betekent niet dat er constant nieuwe bewoners in het gebied kwamen. Waarschijnlijk veranderde de culturele gebruiken en materiële cultuur door geleidelijke import van nieuwe invloeden en tradities. De bekendste resten die deze culturen hebben achtergelaten zijn de grafheuvels. De grafheuvels van Berg en Bos worden besproken in hoofdstuk 7. Vanaf de Late Bronstijd worden de doden niet meer begraven, maar gecremeerd. Hun as werd in potten bijgezet en met kleine heuvels bedekt. In de omgeving van Berg en Bos is bij Hoog Soeren een urnenveld bekend.

Romeinse tijd

De Romeinse tijd in Nederland begint wanneer de Romeinen het zuiden van hedendaags Nederland binnenvallen. De noordgrens van het Romeinse rijk heeft langs de Rijn gelegen. Hierdoor heeft Apeldoorn nooit binnen het Romeinse rijk gelegen, toch was er veel contact met de Romeinen. Bij een opgraving aan de Herderweg-Ooiweg in Apeldoorn is een nederzetting uit de Romeinse tijd opgegraven.³ Deze nederzetting lag op iets meer dan een kilometer afstand ten westen van Berg en Bos. Tijdens opgraving aan de Herderweg-Ooiweg zijn er woonstalhuizen en hutkommen aangetroffen samen met ijzerovens en een smeedhaard.⁴

Hutkommen waren bijgebouwen die bestonden uit een kuil met een vlakke bodem met daarboven op een dak. De ijzerovens en smeedhaard werden gebruikt bij de ijzerproductie. Het ijzer werd gemaakt met lokaal gewonnen moerasijzererts.

Middeleeuwen en nieuwe tijd

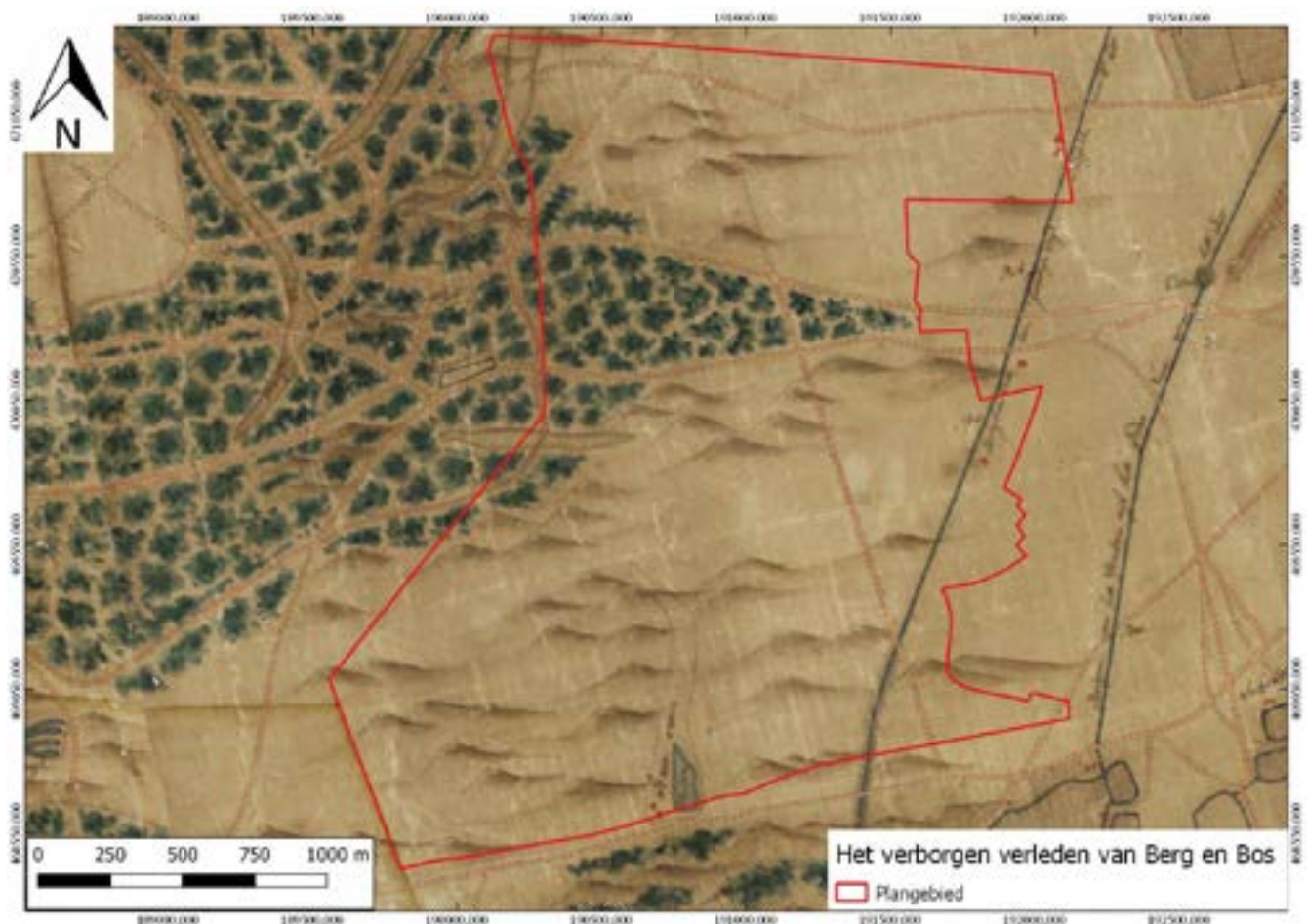
In de late Romeinse tijd wordt de Veluwe door waarschijnlijk de Chamaven bewoond (een Frankische deelstam). De 4^e en 5^e eeuw waren hoogtijdagen voor de Germaanse stammen en de Veluwe was een belangrijke schakel tussen de stammen in het noorden en het Romeinse rijk in het zuiden.⁵ Aanwijzingen voor bewoning in de eeuwen na het instorten van het Romeinse rijk (tussen 450 en 725 na Chr.) zijn over het algemeen schaars in Nederland. De gemeente Apeldoorn is hier geen uitzondering op. De aanwezigheid van vijf grafvelden in de gemeente en één redelijk dicht bij Berg en Bos wijzen op een bewoningscontinuïteit.⁶ Vanaf de 7e eeuw zijn er veel meer vondsten en sporen bekend. Vooral van de ijzerwinning op de stuwwallen vinden we veel resten. Rond 1957 werd een slakkenhoop bij het sportpark Orderbos, deze ligt direct ten zuiden van Berg en Bos, onderzocht. Deze slakkenhoop was opgebouwd uit afvalmateriaal van de oude ijzerindustrie. Door de verschil-

3 Norde 2013, p. 135.

4 Norde 2013, p. 9.

5 Heidinga 1990.

6 Ypey 1959.

Abbeelding 3.3 Historische kaart van Leenen daterend uit 1748 met daarop het onderzoeksgebied (bron: Leenen 1748).

lende onderzoeken die zijn uitgevoerd bij deze slakkenhoop weten we dat deze dateert uit de 7de tot 12e eeuw na Chr. Door onderzoek van het actueel hoogte bestand Nederland weten we dat er in het Natuurpark Berg en Bos ook ijzer is gewonnen. In afbeelding 3.2 is te zien dat de meeste ijzerkuilen in het zuidelijk deel van het Natuurpark Berg en Bos liggen. Uit deze kuilen zijn klapperstenen gegraven die als ijzererts diende. Klapperstenen zijn een kleibolletje waaromheen ijzerhydroxide is gevormd. De klei droogt uit en krimpt waardoor deze los komt te zitten in de ijzeren mantel die rammelt als hier mee wordt geschud.⁷ De klapperstenen werden samen met houtskool verhit in ijzerovens. Tijdens dit proces blijft het ijzer in zijn vaste vorm maar worden alle onzuiverheden vloeibaar. Deze vloeibare onzuiverheden vloeien uit de oven en vormen de ijzerslak. De slakkenhoop in het Orderbos is naar schatting goed geweest voor 200 tot 300 ton ijzer. Dit geeft aan dat de ijzerproductie op industriële schaal plaats vond.⁸ Vanaf het begin van de Late middeleeuwen (rond 1050) eindigde de ijzerindustrie op de Veluwe.

Door het toenemende bewonersaantal in de Late Middeleeuwen was het noodzakelijk dat de landbouw ging intensiveren. Hierdoor was het ook nodig om de minder vruchtbare gronden te gaan gebruiken. De ontginningen van de minder

vruchtbare gronden werden gestimuleerd door landheren en kloosters. Rondom de nederzettingen ontstonden aaneengesloten bouwlanden die essen of enken werden genoemd.⁹ Het gebied Berg en Bos ligt buiten de enk en was in de Late Middeleeuwen waarschijnlijk in gebruik als woeste grond. Na het verdwijnen van de ijzerindustrie bestond de woeste grond (gebieden die niet als akker of nederzetting werden gebruikt) vooral uit heide en zandgebieden. Door het intensief gebruik van de woeste gronden door onder andere het (over-)begrazen, afbranden en het steken van plaggen raakte de grond uitgeput. Hierdoor ontstonden er omvangrijke zandverstuivingen op de heidevelden en akkers.¹⁰ Vooral de dekzandruggen die door de vegetatie in het Holoceen waren vastgelegd konden gemakkelijk gaan verstuiven.¹¹ Om minder last te hebben van de zandverstuivingen verplaatsten de middeleeuwse bewoners hun nederzettingen naar de flanken van de stuwwallen. Sommige nederzettingen werden meerdere malen verplaatst om deze reden.¹² De nieuwe tijd is de periode vanaf 1500 tot het heden. Op de Veluwe werd er vanaf het einde van de 15e eeuw een poging gedaan om de zandverstuivingen structureel tegen te gaan.

7 Nieuwenhuize 2016, p. 18.

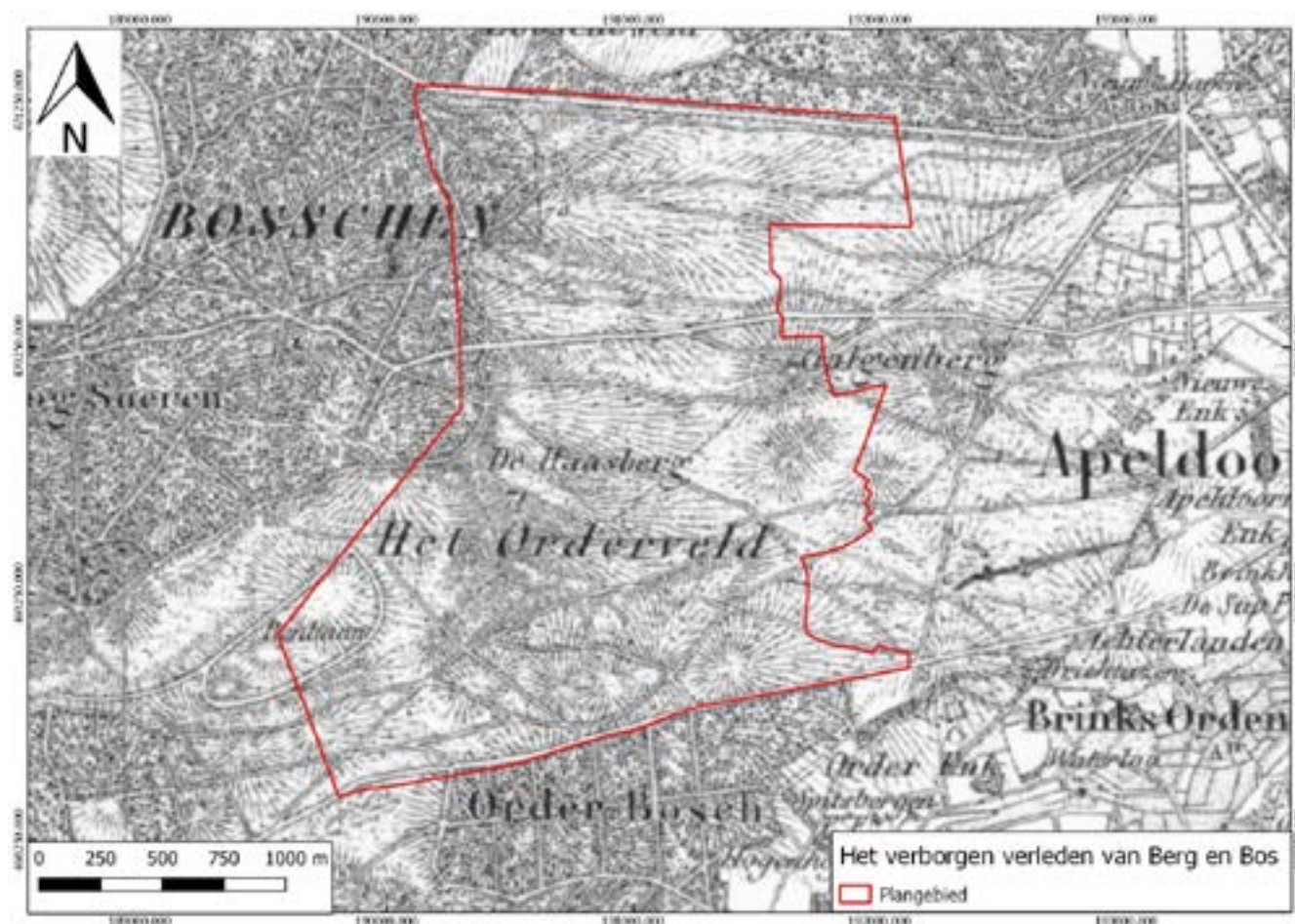
8 Heeringen/ Schrijvers/ Weerheijm 2014, p. 102.

9 Vervloet 2010, p. 141.

10 Koster 2010, p. 23-24.

11 *Idem*.

12 Heidinga 1990.

Afbeelding 3.4 Historische kaart van het plangebied uit 1850 (bron: topotijdreis.nl).

Om de akkers werden houtwallen aangelegd en om de enken werden beschermd met wallen.¹³

Berg en Bos op de kaart

De verandering van een gebied is vaak goed af te lezen aan de hand van historische kaarten. De oudste kaart waarop het Natuurpark Berg en Bos op staat dateert uit 1748 (afbeelding 3.3). Op deze kaart is te zien dat in 1748 een klein deel van het gebied bedekt was met bos (aangegeven in groen). Op de kaart is ook te zien dat het gebied niet werd gebruikt als akkerland maar als een open heidelandschap. Op de kaart is de waterleiding van het paleis het Loo (de blauwe lijn voor meer informatie zie hoofdstuk 10) en de locatie van de leemkuil (voor meer informatie zie hoofdstuk 4 en 16) te zien. Het Natuurpark Berg en Bos blijft een open heidegebied tot circa 1870. Op de historische kaart uit 1850 (zie afbeelding 3.4) is te zien dat het plangebied toentertijd het Orderveld heette en een onderdeel van de Ordermark was. Een marke was een genootschap van eigenaren van vaak boerenerven die een gezamenlijk gebruiksrecht hadden van woeste gronden.¹⁴ Het Orderveld was de woeste grond die hoorde bij de Ordermark. Woeste gronden waren niet geschikt om te gebruiken als landbouwgrond maar konden worden gebruikt voor het weiden van dieren, het steken van plaggen en het

verzamelen van hout. In 1837 werden de marken officieel opgeheven. Het verdelen van de marke- en woeste gronden duurde van 1840 tot 1870. In die tijd zijn ze in het gebied het Natuurpark Berg en Bos ook begonnen met de bosaanplant. Op de historische kaart van 1872 is voor het eerst de bosaanplant zichtbaar (zie afbeelding 2.5). In de Apeldoornse courant van 1909 staat een historische beschrijving van de opheffing van de Royal Loo Hawking-club in 1838 door de ontginningen van de reigerbossen en de omliggende heidevelden. In hoofdstukken 8 en 9 zal er meer worden geschreven over de Hawking-club, maar uit dit krantenbericht kunnen we opmaken dat de ontginningen van het Orderveld al in 1838 begonnen zijn.¹⁵

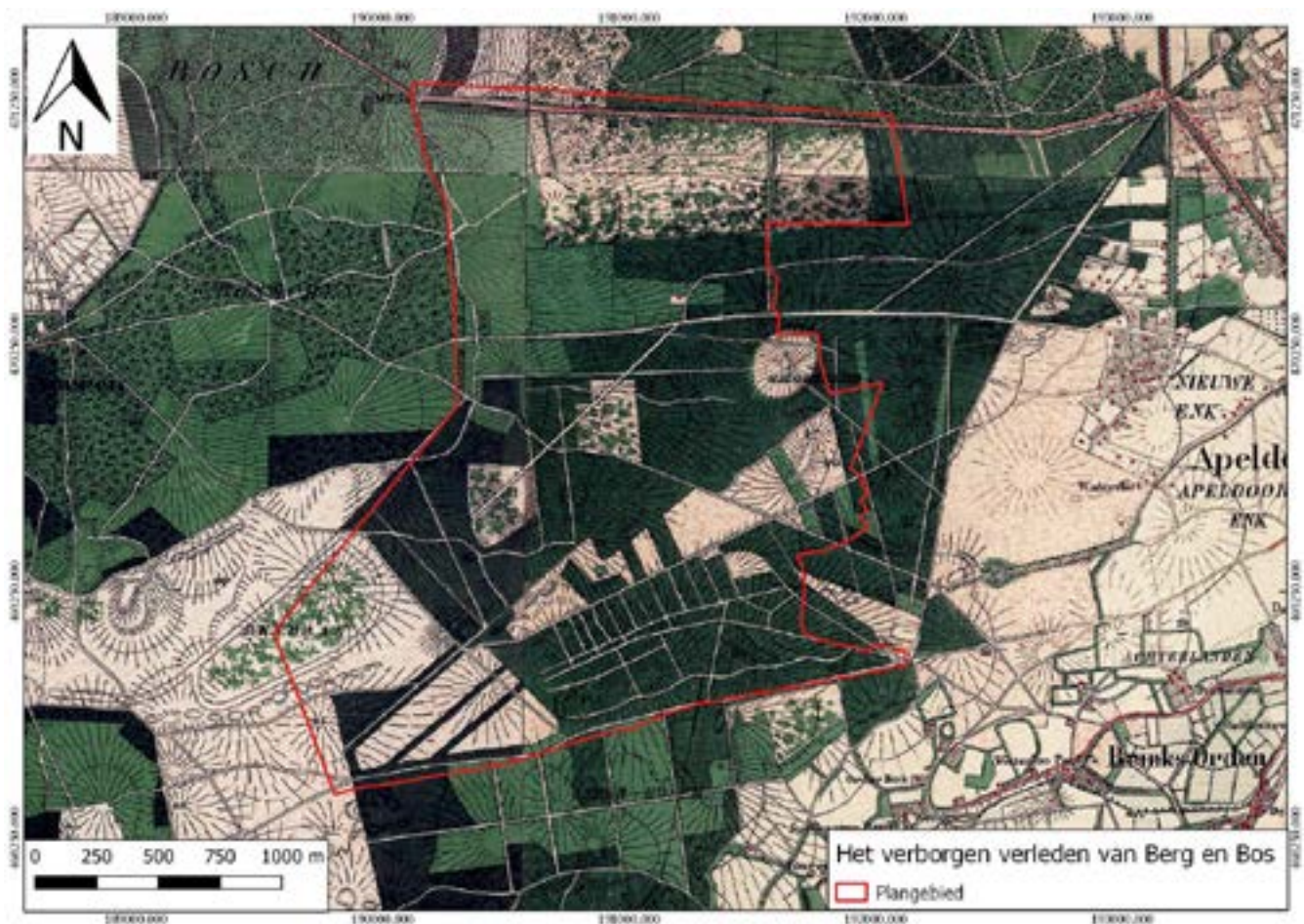
Toen Berg en Bos, Berg en Bos werd

In 1917 kocht de gemeente Apeldoorn het landgoed Berg en Bos van de familie Wils (lees hierover meer in hoofdstuk 22). De gemeente wilde van het hele gebied een villapark maken. Dit lukte maar voor een gedeelte, zo ontstond de wijk Berg en Bos. Tijdens de crisisjaren van de jaren '30 werd er in Berg en Bos een grote vijver gegraven als onderdeel van een werkverschaffingsproject (lees meer over het werkverschaffingsproject in hoofdstuk 14). Door de aanleg van de vijver werd er door burgemeester Willem Roosmale Nepveu besloten om het overige gebied om te vormen in een

¹³ Vervloet 2010, p. 149-150.

¹⁴ Demoe 1987.

¹⁵ Apeldoornse courant 31-07-1909..

Abbeelding 3.5 Historische kaart van het plangebied uit 1872 met het plangebied in rood aangegeven. In het groen is de bosaanplant zichtbaar in het roze is de nog overgebleven heide zichtbaar (bron: topotijds.nl).

Natuurpark.¹⁶ Een deel van het Natuurpark werd een Stadspark met fontein en bankjes. Het grootste deel werd een bosgebied waarin mensen heerlijk kunnen wandelen. Het Natuurpark Berg en Bos is ook het huis van de Apenheul. De Apenheul werd in 1971 opgericht door Wim Mager. Zijn filosofie is: mensen beleven meer plezier aan apen als de apen het naar hun zin hebben. Hierdoor zie je in de Apenheul geen dieren in kleine hokjes, maar in grote natuurlijke buitenverblijven. De Apenheul begint met een paar loslopende apensoorten zoals wolapen, dwergapen en slingerapen. Dit concept bleek een succes en in 1976 kwam de eerste gorilla naar Apeldoorn. In 1996 komen de bonobo's naar de Apenheul en in 1999 de orang-oetans. In 2021 bestaat de Apenheul 50 jaar.¹⁷

Binnen het Natuurpark Berg en Bos ligt ook het familiepretpark Julianatoren. In 1910 werd de Prinses Julianatoren gebouwd als een uitkijktoren over het gebied. De toren was 24 meter hoog en gaf een prachtig uitzicht over de bossen en heidevelden die toen het gebied nog bedekte. Tijdens de Tweede Wereldoorlog namen de Duitsers de Julianatoren in beslag. Ze gebruikten hem toen als uitkijktoren om het omliggende gebied in de gaten te kunnen houden. Maar door het groeien van de bomen was de toren niet meer hoog

genoeg en moesten de bezetters een extra verdieping op de toren bouwen. In 1965 werd de gemeente Apeldoorn eigenaar van de Koningin Julianatoren. In 1969 werden de attracties van het lagergelegen pretpark Prins Bernard Dal verplaatst naar de Koningin Julianatoren.¹⁸

¹⁶ Hageman 1998.

¹⁷ www.apenheul.nl

¹⁸ www.julianatoren.nl

Afbeelding 3.6 Apenheul ingang 2020 (foto: Iris Keurhorst).

Bronnen

Demoed, H.B., 1987: *Mandegoed schadegoed*, Zutphen.

Hageman, B., 1998: *Het bos van de burgemeester. Geschiedenis van natuurpark Berg en Bos Apeldoorn*, Apeldoorn.

Heeringen, van R.M./ R. Schrijver/ W. Weerheijm, 2014: *Goud van oud Apeldoornse bouwstenen voor de Veluwe archeologie, Saga-rapport 2*, Apeldoorn.

Heidinga, H.A., 1990: *From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages* in J.C. Besteman, J.M. Bos/ H.A. Heidinga *Medieval Archaeology in the Netherlands Studies presents to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht.

Koster, E.A., 2010: *Origin and development of Late Holocene drift sands: geomorphology and sediment attributes* in Fanta, J./ H. Siepel (red.), 2010, 23-24.

Louwe Kooijmans (red.), 2005: *Nederland in de prehistorie*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam.

Norde, E.H.L.D., 2013: *Een Germaanse nederzetting onder de Apeldoornse enk. Gemeente Apeldoorn archeologisch onderzoek: een opgraving in de plangebied Herderweg-Ooiweg, Arbeidstraat-Groeneweg en Asselsestraat*, RAAP archeologisch adviesbureau, Weesp.

Nieuwenhuize, C., 2016: *Beknopte gebruiks- en bewoningsgeschiedenis tot de aanleg van de bossen* in C. Nieuwenhuize/ A. Wijngaard/ P. van Hoeflaken/ J. Zuyderwyk (red.), *Het verborgen verleden van het Engerlanderholt*, SAGA rapport-8, Apeldoorn.

3.7 Prinses Julianatoren 1910-1920 (bron: CODA beeldbank).

Oogink, D., 2020: *IJzer op de kaart, een inventarisatie van vindplaatsen met (mogelijke) betrekking tot de vroegmiddeleeuwse ijzerproductie op de Veluwe*, Niet uitgegeven bachelor scriptie Saxion hogeschool.

Teekens, P.C., 2015: *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (verkennende fase) productlocatie Amersfoortseweg 31 te Apeldoorn*, Antea Group Archeologie, Heerenveen.

Vervloet, J.A.J., 2010: *Zandlandschap* in S. Barends/ H.G. Baas/ M.J. de Harde/ J. Renes/ R. Rutte/ T. Stol/ J.C. van Triest/ R.J. de Vries/ F.J. van Woudenberg (red.) 2010: *Het Nederlandse landschap een historisch-geografische benadering*, Utrecht.

Ypey, J., 1959: *De verspreiding van vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland*, *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, Amersfoort.

www.apenheul.nl

www.delpher.nl

www.juliatoren.nl

4. Baksteenovens

Chris Nieuwenhuize en Douwe Huisman

Inleiding

Tijdens boswerkzaamheden werd er rond de leemkuil een grote hoeveelheid baksteenpuin aangetroffen. Dit was voor de gemeente Apeldoorn een aanleiding om een onderzoek in te stellen. Bij een eerder onderzoek in de omgeving werden al baksteen resten aangetroffen. In 2003 en 2004 voerde de Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA) een archeologisch onderzoek. In dit hoofdstuk wordt eerst het archeologisch onderzoek naar de baksteenovens beschreven door Chris Nieuwenhuize. Vervolgens is er een literatuur en archiefonderzoek uitgevoerd door Douwe Huisman.

De Opgraving

Chris Nieuwenhuize

De aanleiding

Het rustige, westelijke deel van Berg en Bos is in de loop van de jaren zo veel mogelijk geschikt gemaakt om de natuur optimaal de kans te geven. Daarvoor zijn door de beheerders regelmatig paden "dichtgezet" door ze te beplanten met struiken uit de onmiddellijke omgeving. In de zomer van 2003 werden bij deze boswerkzaamheden grote hoeveelheden puin aangetroffen. Naar aanleiding van deze melding toonde de Archeologische werkgroep Apeldoorn (AWA) met Kerst 2003 in een klein onderzoek de plaats van een veldbrandoven aan. De door de boswerkers gemaakte put van 3 bij 3 meter werd ontdaan van puin waarna het duidelijk herkenbare patroon van een baksteenoven tevoorschijn kwam in de vorm van zwart uitgeslagen bakstenen waar duidelijk vuur had gebrand en daartussen stroken gestapelde steen.

Op zich was deze vondst geen verrassing. In de vele publicaties over het Loo werd regelmatig de opmerking gemaakt dat de baksteen voor het paleis was gebakken 'in ovens nabij de

Afbeelding 4.1 De eerste glimp van de oven (bron: foto AWA).

leemkuil aan den Asschelsen weg gelegen'¹⁹. Dit strookte perfect met de vindplaats die inderdaad ligt naast de grote leemkuil (ca. 100 meter lang, 50 meter breed en 5 meter diep) in het park en slechts enkele tientallen meters van het Asselsepad.

Afbeelding 4.2 Uitsnede uit de kaart van Willem Leenen uit 1748: De leemkuil aan het Asselsepad met daarnaast 2 "Steenovens" (bron: Leenen 1748).

De methode

Allereerst werd over een groot gebied proefgaatjes geboord en gegraven. Daaruit bleek dat er over een groot terrein kleinere en grotere concentraties baksteen in de grond zaten. Het terrein is niet precies afgebakend. Ook is op deze manier niet eenvoudig de locatie van een oven vast te stellen, omdat pas bij zorgvuldige opgraving blijkt of de baksteen los puin betreft dan wel in verband ligt. Uit het profiel van het maaiveld wekken verschillende hoogtes wel de suggestie van puinhopen of ovenresten. Het meest zuidelijk machinaal gegraven gat, slechts grofweg 50 meter van de Asselsestraat, is vervolgens meer zorgvuldig leeg gegraven. Vervolgens werden enkele kleine proefgaatjes gegraven om de omvang van de oven vast te stellen.

Resultaten

Bij de onderzoeken was duidelijk dat de bosbegroeiing de restten behoorlijk had aangetast. Op de ontdekte oven stonden een zestal zeer volwassen beukenbomen, terwijl de bosbeheerders eerder al een perceel Rododendrons hadden gerooid omwille van de archeologie. Om vast te stellen in hoeverre de begroeiing de resten van de ovens had aangetast werd besloten een oven op te graven.

Deze opgraving vond midden augustus van 2004 plaats door gemeente archeoloog Maarten Wispelwey met hulp van een flink aantal mensen van de AWA. Uit boringen was vooraf de omvang van de oven bij benadering vastgesteld. Bij de opgra-

19 Kremer, 1932.

Afbeelding 4.3 Afwisselende stook- en stapelgangen (bron: foto Kees Veenenbos).

ving bleek deze uiteindelijk ongeveer 9 meter breed en 20 meter lang.

In totaal wisselden 16 veelal goed herkenbare stookgangen en 15 stapelgangen elkaar af. De stookgangen bestonden steeds uit 2 plat naast elkaar liggende stenen. Op enkele plaatsen gekozen voor 4 in de breedte naast elkaar liggende stenen dit kan wijzen op reparaties.

De stapelgangen bestonden uit 3 stenen die op hun kant lagen. Samen met de 2 buitenmuren was de oven '79 stenen' lang.

De muren van de lange zijden van de oven bestonden uit gebakken stenen die gemetseld waren met leem.²⁰ Er werd dus geen mortel gebruikt. De teruggevonden delen waren 1.5 steen dik (inclusief leem voegen 45 tot 55 cm). De korte zijden waren waarschijnlijk niet permanent. Om de oven te vullen en leeg te halen werden ze weggehaald, terwijl ze tijdens het bakproces werden dichtgezet. In Berg en Bos bestonden de teruggevonden onderste lagen van deze korte zijden uit op hun kant staande, ongebakken of half (logischerwijs alleen aan de binnenzijde) gebakken steen. De hele constructiewijze is niet ongebruikelijk bij dit soort ovens.

Qua omvang doet de oven in Berg en Bos mee in de buiten categorie. Er van uit gaand dat de oven met ongeveer 20 lagen steen werd gevuld konden in de gevonden oven zo'n 200.000 stenen worden gebakken van het formaat 25/26 * 10/11 * 5/6 cm. Het aantal bakstenen is veel kleiner dan vergelijkbare industriële ovens in de buurt van Gouda, maar dat wordt grotendeels verklaard door het veel kleinere steen-formaat dat daar werd gebakken.

Zoals gevreesd bleken de beukenbomen inderdaad een flink deel van de oven te hebben aangetast zodat zeker een derde van het vlak min of meer verdwenen was.

Vondsten

Behalve 30 m³ aan baksteenpuin werden slechts 2 andere vondsten gedaan. De ene betrof een ijzeren hooivork, die echter moeilijk dateerbaar is en de andere een 17e eeuwse muntje uit Luik van Maximiliaan van Beieren 1650 - 1688.²¹ Deze werd op korte afstand van de oven werd gevonden met de metaaldetector.

Het muntje, de bakstenen en de oven zelf vormen de enige archeologische aanwijzingen voor de datering van de oven en voor de relatie met het Loo. Het muntje past daarbij prettig in de periode waarin het Loo is gebouwd. De oven is

20 De zelfde leem waarmee de bakstenen werden geproduceerd.

21 Bos, 1995. Blz. 113.

Afbeelding 4.4 Korte zijde van de oven van half gebakken stenen (bron: foto Maarten Wispelwey).

ook een goede aanwijzing: De grote capaciteit kan het best verklaard worden door lokale bouwactiviteiten op een behoorlijke schaal omdat de locatie zich niet echt leent voor industriële productie. De baksteen is minder eenvoudig. Het gevonden formaat wijkt af van een aantal bekende maten van het Loo.

Nog meer bakstenen

Aan de andere kant van Berg en Bos, bij de Amersfoortseweg op de grens met het Kroondomein, ligt nog meer baksteenpuin. Waarschijnlijk hangt het samen met een hele serie aan baksteenovens die gebruikt zijn bij de aanleg van de Amersfoortseweg aan het begin van de 19e eeuw. Ongeveer 150 meter van de locatie, in het Kroondomein, ligt een flinke leemkuil die waarschijnlijk de grondstof voor de stenen heeft geleverd.

Afbeelding 4.5 Oord van Maximiliaan van Beieren uit Luik (bron: foto AWA).

Langs het hele tracé liggen leemkuilen en zijn er aanwijzingen voor baksteenproductie. In het Grevenhout, 8 km verderop heeft de AWA een onderzoek gedaan naar een dergelijke locatie en een andere ligt tegenover de Echoput. Het baksteenformaat was Ca. 7 cm bij 11 cm. De lengtemaat kon niet worden vastgesteld.

Afbeelding 4.6 Overzicht van de oven (bron: foto Kees Veenenbos).

Literatuuronderzoek

Douwe Huisman

Douwe Huisman: pensionado. Wat mijn werk betreft: ik ben basisschoolleerkracht geweest. Het vak geschiedenis vond ik erg prettig om te geven. Later ben ik omgeschoold tot archivaris. Toen leerde ik wat de betekenis is van archieven voor de samenleving. Na afronding van de studie adviseerde ik voornamelijk over digitale archieven bij de rijksoverheid. Zoals uit voorgaande blijkt heb ik belangstelling voor geschiedenis. Het was daarom een leuke uitdaging om te inventariseren wat de geschiedenis is van het Natuurpark Berg en Bos. In mijn geval de (archeologische) geschiedenis van de baksteenoven in het park.

Welke soort oven is het?

Een veldoven werd vanaf de middeleeuwen gebruikt om bakstenen te bakken. De oven is vermoedelijk gebruikt om de stenen voor het Loo te bakken. Van oudsher gaat het verhaal dat de klei voor de stenen van het Loo gewonnen is uit de grote leemkuil in het Natuurpark Berg en Bos. De oven ligt niet ver van deze leemkuil af. Ook is intussen gebleken dat de ovens waarschijnlijk over een langere periode van 1680 (voor de bouw van het Loo) tot 1790 (toen ze door het Loo werden verkocht) in gebruik zijn geweest.²²

Stadhouder Willem III kocht in 1684 het middeleeuwse kasteel Het Oude Loo, om ernaast een nieuw jachtverblijf te bouwen. In 1685 gaf hij opdracht om naast het oude kasteeltje een groot, nieuw jachtslot te bouwen waarin hij zijn gevolg kon huisvesten, het latere Paleis Het Loo.²³ Het jachtverblijf werd vooral gebruikt als buitenverblijf voor de vrouw van Willem III, Mary Stuart. Nadat Willem III Koning van Engeland was geworden, breidde hij het paleis in 1692 en 1693 uit, waarbij de gebouwde zuilenrijen plaatsmaken voor paviljoens. De zuilenrijen kwamen in de nieuw ontworpen tuin te staan.²⁴

Leem en leemkuilen op de Veluwe

Om te beginnen is het handig te vertellen wat leem is. Leem is een mengsel van klei, silt (een kleiachtige grondsoort van zeer fijn zand) en zand. Door het bijmengen met zand en zaagsel of stro werd het een uitstekend bouw materiaal.²⁵ Van oorsprong is al het Veluwe zand ooit aangevoerd door rivieren, de voorlopers van de Rijn, Maas en Vecht. In het pleistoceen, de periode waarin ijstijden en warmere tijden elkaar afwisselden, kwam de temperatuur alleen in de zomer boven het vriespunt. In het achterland smolt dan de sneeuw waardoor reusachtige smeltwaterrijen ontstonden. Het toenmalige Nederland veranderde dan grotendeels in een grote kolkende riviervlakte. In de loop van honderdduizenden jaren vormden deze rivieren een honderden meters dik pakket van grindrijke zanden. Op plekken waar het water minder snel stroomde werden ook klei- en leemlagen afgezet.²⁶ In de laatste twee ijstijden die hierna volgden werd de aarde van de Veluwe opgestuwd door zware gletsjers. Op alle stuwwallen met oude nederzettingen en oude bossen liggen nog leemkuilen. Daar waar de leemlagen boven kwamen ontstonden leemkuilen. De leem werd gebruikt door de bevolking om hun de muren van hun huizen of boerderijen op te trekken. Ooit werden deze plekken door boeren als

geschikte bewoningsplekken beoordeeld. De lemige zandgrond was relatief vruchtbaar om akkers of weiden aan te leggen, en bovendien stagneerde water op plekken waar de leem zeer dicht was. Dat betekende dat op tientallen meters boven de grondwaterspiegel toch water voor mens en vee voorhanden was. Nabij leemkuilen zijn daarom de archeologische resten van vroegere nederzettingen te verwachten. De leem was geschikt om de lemen muren van boerderijen van op te bouwen en werd ook voor dorsvloeren gebruikt. Later werd het leem ook op grotere schaal gewonnen. In de bossen bij Apeldoorn liggen leemkuilen met resten van veldovens waar ooit de stenen voor Paleis Het Loo werden gebakken.²⁷ Apeldoorn en het Natuurpark Berg en Bos liggen in wezen langs de rand van de stuwwallen die bestaan uit voormalige rivierafzettingen en leemlagen.²⁸

Gebruik van de oven

In de oven werden de ongebakken bakstenen in rijen op een verhoging - de zogenaamde stapelgang - gelegd. Tussen de stapelgangen werd vuur gestookt in de zogenaamde stookgang. Op de foto is te zien hoe de bodem van de stookgang, 2 stenen breed is en zwart is uitgeslagen van het roet. Daarnaast is de 3 stenen brede stapelgang te zien. Daarnaast volgt dan de volgende stookgang. De oven is vermoedelijk gebruikt om de stenen voor het Loo te bakken. Van oudsher gaat het verhaal dat de klei voor de stenen van het Loo gewonnen is uit de grote leemkuil in het Natuurpark Berg en Bos. De oven ligt niet ver van deze leemkuil af.²⁹

Werking van de veldoven

Een veldoven heeft 4 dikke muren die de oveninhoud goed van de lucht afsluiten. Het grondplan is meestal langwerpig, rechthoekig. In het geval van Berg en Bos dus 7,5 bij 19,5 meter.³⁰ De lange zijden zijn voorzien van openingen die aansluiten op de stookgangen zodat het vuur gevoed kan worden. De korte zijden worden opgehouden om de oven te kunnen vullen en leeghalen. Tijdens het stoken worden deze openingen dichtgemaakt. De stenen van de constructie worden niet altijd van tevoren gebakken omdat ze tijdens het gebruik vanzelf hard worden. In het geval van Berg en Bos werden aan beide korte zijden ongebakken stenen aangetroffen, en ongebakken steen aan de zuidzijde (korte zijde) van de oven in Berg en Bos. Voor het bakproces worden de bakstenen op hun zijde gestapeld op een zogenaamde stapelgang. Hiertussen worden de smalle stookgangen uitgespaard, aansluitend op de vuurmonden. Vanaf een bepaalde hoogte stapelt men ook boven de stookgangen. Tenslotte wordt het geheel afgedekt met enkele lagen platgelegde, gebakken stenen. Het bakproces neemt meerdere weken in beslag. Bij een oveninhoud van ongeveer 50.000 stenen - zoals in Berg en Bos - mag men rekenen op 3 á 4 weken voor het stapelen,

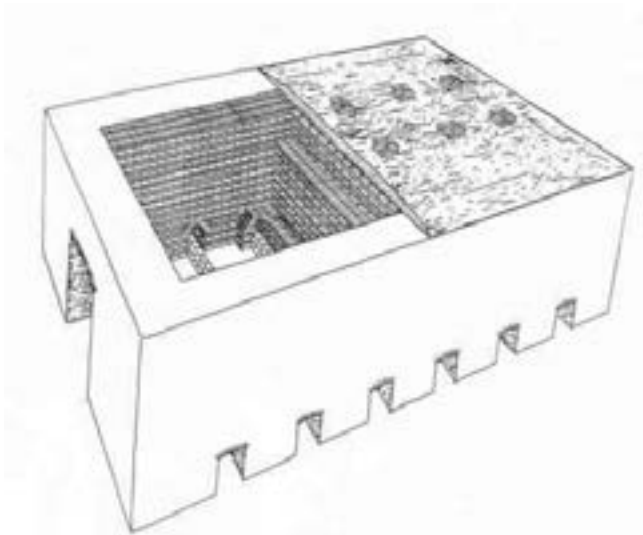
- 22 Gevonden op: <http://www.archeologie-apeldoorn.nl/veldoven.htm>, op 29-08-2020.
- 23 Gevonden op: <https://www.kroondomeinhetloo.nl/kroondomein-het-loo/historie/>, op 22-09-2020.
- 24 Gevonden op: <https://www.koninklijkhuis.nl/onderwerpen/paleis-het-loo/geschiedenis> Op 29-8-2020.
- 25 Gevonden op: <https://www.joostdevree.nl/shtmls/leem.shtml>, op 25-09-2020.
- 26 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) Jan Neefjes: Landschapsbiografie van de Veluwe Historisch-landschappelijke karakteristieken en hun ontstaan, november 2018, Amersfoort, p. 17. Gevonden op: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2018/01/01/landschapsbiografie-van-de-veluwe> op 24-09-2020.

27 Idem, p. 59.

28 Ibidem, p.21.

29 Gevonden op: <http://www.archeologie-apeldoorn.nl/veldoven.htm>, op 14-09-2020

30 Afmetingen en capaciteit van de veldoven genoemd in de literatuur verschillen met die van het veldonderzoek.

Afbeelding 4.8 De opbouw van een veldoven.

stoken, afkoelen en leeghalen van de oven. Op die manier konden rond 1400 vier tot zes ovenladingen per seizoen gebakken worden. Dat komt dus neer op zo'n 300.000 stenen per jaar.³¹ Bij te vochtig weer kon men dit aantal niet halen. Bij gevonden veldovens worden slakken en ongebakken stenen aangetroffen.

Een veldoven heeft 4 dikke muren die de oveninhoud goed van de lucht afsluiten. Het grondplan is meestal langwerpig, rechthoekig. In het geval van Berg en Bos dus 7,5 bij 19,5 meter. De lange zijden zijn voorzien van openingen die aansluiten op de stookgangen zodat het vuur gevoed kan worden. De korte zijden worden opgehouden om de oven te kunnen vullen en leeghalen. Tijdens het stoken worden deze openingen dichtgemaakt.

Gebruik van leem voor paleis het Loo

Leem is van oudsher al gebruikt om stenen te bakken. De stenen werden vroeger in de buurt bij de leemkuilen vervaardigd in veldovens. Bij de leemkuil in Berg en Bos zal dit zeker ook het geval zijn geweest maar waar deze ovens hadden gestaan was niet bekend tot 1990. De leemkuil was in het verleden bekend als 'Heidense Kuil' in het Orderbos. Het betreft een leemgat, ontstaan in de tweede helft van de 17e eeuw, door het graven van leem ten behoeve van de vroegere steenbakkerij van stadhouder Willem III aan de Asselsestraat. In deze steenbakkerij werden de stenen gebakken voor de bouw van het paleis Het Loo.³² Het bakken van de stenen uit de aanwezige leemkuil in Berg en Bos wordt aan de bouw van Paleis het Loo gelinkt. Het vermoeden dat er stenen voor het paleis zijn gebakken is ontstaan door het volgende: de gemeentearcheoloog heeft een steen uit Berg en Bos meegenomen om deze te vergelijken met de stenen van het Paleis. Ook is leem uit de leemkuil gehaald en thuis in een houten mal een steen gevormd. Na

Afbeelding 4.7 De leemkuil gefotografeerd door R. Hardonk in 1951 (bron: CODA beeldbank).

droging, die zeer lang duurde, is de steen in een houtkachel gebakken. Dit is natuurlijk op een andere wijze gebeurd dan zoals dat vroeger ging. Na afkoeling is de steen in drie stukken gesprongen maar de structuur en de kleur zijn hetzelfde als de steen uit omstreeks 1685 voor Paleis het Loo.³³ In het boek 'Eigen Land', geschreven in 1910 vertelt de schrijver dat Willen III in 1686 besloot tot de bouw van het paleis, een vorstelijk jachtslot zoals de schrijver het noemt. In 1688 betrok Willem III het achtslot met zijn hofhouding. 6000 soldaten van het garnizoen te Hattem hebben aan de bouw van het grote complex gewerkt. De metselstenen die benodigd waren, werden in een veldoven nabij de buurschap Asselt gebakken.³⁴

Het bakproces

Het dagboek 'Voorname lotgevallen van J.D. te Winkel, geboren den 13 juny 1795 en den 21 gedoopt' kan in het kader van het onderzoek naar ambachtelijk steenbakken niet onvermeld blijven. In het document wordt het wel en wee rond het gehele bakproces van een vergelijkbare productie-locatie beschreven. Het dagboek wordt benoemd in het kader van het onderzoek naar een boerenveldoven in Winterswijk-Woold.

In de winter werd leem gewonnen, zodat deze eerst kon uitvriezen. In het voorjaar kon worden begonnen met het stenen maken. Met karren werd de benodigde hoeveelheid leem naar de steenplas gereden. In een leemkuip werd de leem met water gemengd. De leemkuip was een halfcirkelvormige kuil met aan de rechte zijde een leemmolen. Deze houten molen werd met behulp van paardenkracht aangedreven. In de molen werden de steenvormen gestoken. Een steenvorm was een houten bak met handvaten met vijf of zes vakken met afmetingen van 22 x 11 x 5 cm in het geval van de oven Te Winkel. Door leem in de vakken te drukken, werd vormgegeven aan de bakstenen. De uit de vorm afkomstige 'groene', nog niet gebakken steen, werd afgestreaken met een houten spaan. Door de steenvormen om te keren werd het nabijgelegen droogplein, of steenplas, gevuld.

31 Archeologie in Vlaanderen VI 1997/1998

32 Gevonden op: <https://www.collectiegelderland.nl/codamuseum/object/f5919ed4-eed6-5fd8-9dfb-dfa802ab2c52>, schrijver R. Hardonk.

33 Henri Kats: Van leem tot paleis

34 Gevonden op: <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identificatie=MMSFKB02:000050956:00045&query=veldovenenpage=3&coll=boeken> op 19-09-2020.

De stenen werden eerst in de open lucht gedroogd in de hoop dat het niet teveel zou gaan regenen. In dat geval zou het mengen mogelijk opnieuw moeten gebeuren. Na enkele dagen werden de stenen naar de droogloodsen gebracht om verder te drogen. Deze open loodsen, werden bij wind en regen of felle zon gedicht met jute zakken of takkenbossen die later als brandstof konden worden gebruikt.

Na enkele weken drogen werden de stenen naar de oven vervoerd. De 'groene' stenen werden zodanig opgestapeld dat er dwars door de oven, van stookgat naar stookgat, boogvormige brandkanalen ontstonden. Wanneer de oven vol was, werden de ongebakken stenen afgedekt met gebakken stenen, een leemlaag en een laag zand, waarin nog kleine schoorstenen werden gemaakt.

Hierna kon het continue proces van stoken of branden beginnen. De eerste vijf dagen gebeurde dat met turf, takkenbossen en ander hout om het laatste beetje vocht uit de stenen te verwijderen. Na het 'droogstoken' volgde het 'gaarstoken', wat ook nog eens vijf tot zes dagen kon duren. Omdat voor het echte bakken een intense hitte nodig was, werden hiervoor vetkolen gebruikt. Na het stoken moesten de stenen twee weken afkoelen. Daarna werd de 'rode deur' afgebroken. De stenen die het dichtst bij de brandkanalen waren gestapeld, waren minder mooi van vorm en vaak gesinterd door de hogere baktemperatuur. Deze stenen werden vooral in funderingen gebruikt. De stenen die het verst van de brandkanalen lagen, waren minder hard gebakken en werden 'roodgaren' genoemd. Deze stenen werden voor binnenmuren en bakovens gebruikt. Het merendeel van de stenen (een volledige 'brand' omvatte ongeveer 55.000 tot 60.000 stenen) werd gebruikt voor buitenmuren. De baksteennijverheid als onderdeel van het boerenbedrijf bood werk aan ongeveer tien man en elk jaar konden drie branden plaatsvinden. Op deze wijze konden boerenbedrijven voorzien in de groeiende vraag naar bakstenen.³⁵

Bronnen

Aardoom, L. 1989: Caart van de Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhijdt van Het Loo. Een 18e eeuwse kartering van de gemeente Apeldoorn, Utrecht.

Bos, W.S., 1995: Oord en Duit uit Noord en Zuid. Nieuwe overzichtelijke catalogus van koperen munten zoals die in de Provinciale tijd circuleerden in de Nederlanden, Zwolle.

Hollestelle, J., 1961: De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560, Arnhem.

Kranenburg, A.C., 1986: Het Loo, bouw, bewoning en, restauratie, Amersfoort.

Kremer, J.L.A., 1932: Een vergeten waterwerk uit de 17e eeuw de vernielde fonteinleidingen van Orden en Assel naar het paleis Het Loo, Apeldoorn.

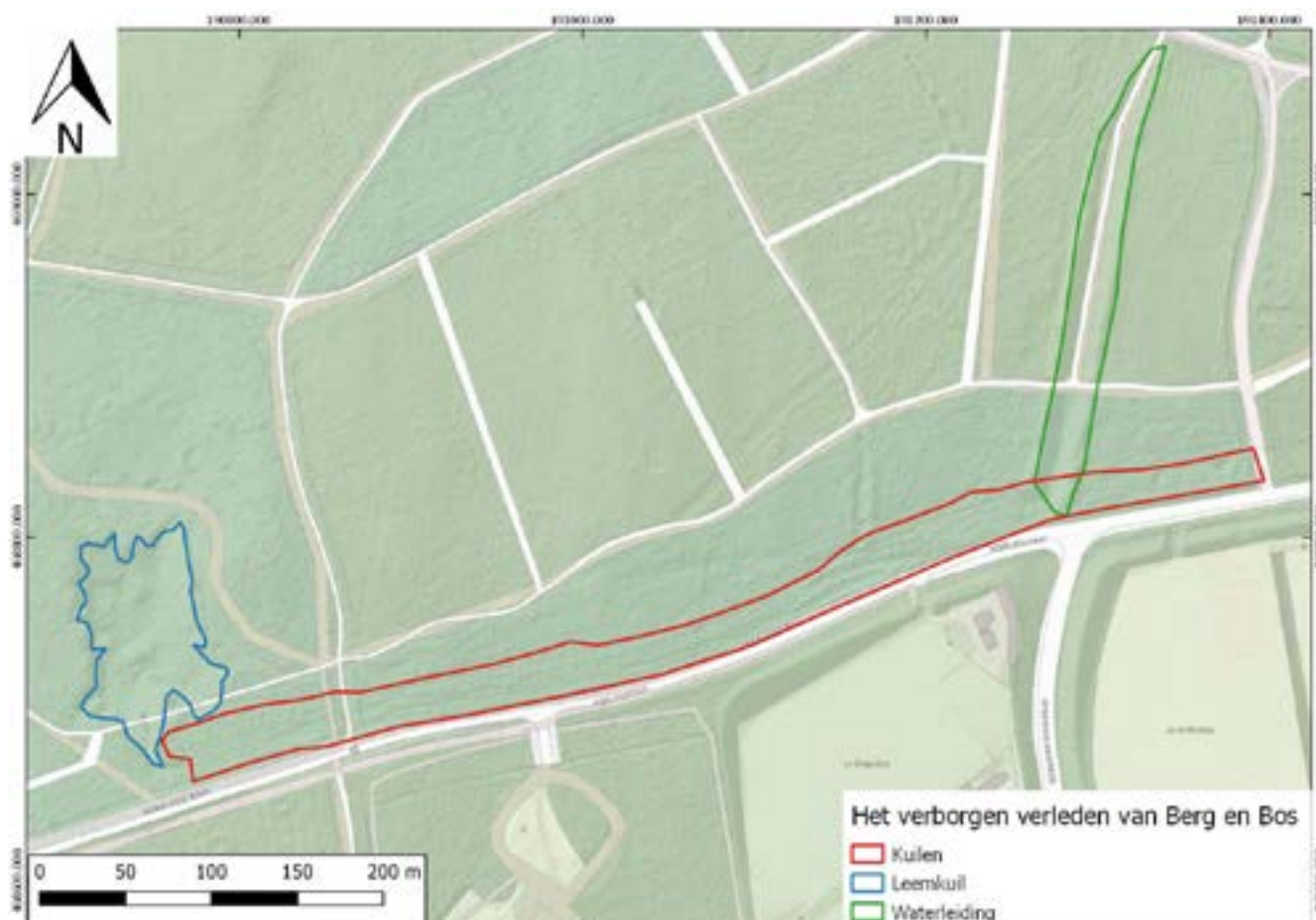
Martens van Sevenhoven, A.A., 1948: Buurwillekeur van de Mark van Orden of Apeldoorn. Opgenomen in de verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud vaderlandsche recht, Den Haag.

Vliegthart, A.W., 1999: Het Loo. Een Paleis als museum. Journaal van een restauratie, Apeldoorn.

35 [Drs. M. Schabbink, RAAP-RAPPORT 2824: De ruïne van een boerenveldoven in Winterswijk-Woold, Archeologische begeleiding herstel veldoven Te Winkel, pag. 21 e.v.](#)

5. Kuilen langs het Asselsepad archeologisch onderzoek

Iris Keurhorst

Afbeelding 5.1 De ligging van de kuilen aangegeven in het rood.

Inleiding

In 2019 vertelde Dick van Beek, boswachter in Berg en Bos, de archeologen van de gemeente over een aantal kuilen langs het Asselsepad, bij de leemkuil, waarvan hij de oorsprong niet kende. Bij het bestuderen van de AHN-beelden bleken deze kuilen zich uit te stekken over een strook van minstens een kilometer. Door recente verstoringen zijn de kuilen richting het oosten slecht zichtbaar op de AHN-beelden en niet meer zichtbaar in het veld. Waar diende deze kuilen voor? Hoe oud zijn ze? Om antwoord op deze vragen te krijgen bleek een bureauonderzoek niet voldoende en werd er een archeologisch onderzoek uitgevoerd door een groep vrijwilligers samen met de archeologen van de gemeente Apeldoorn.

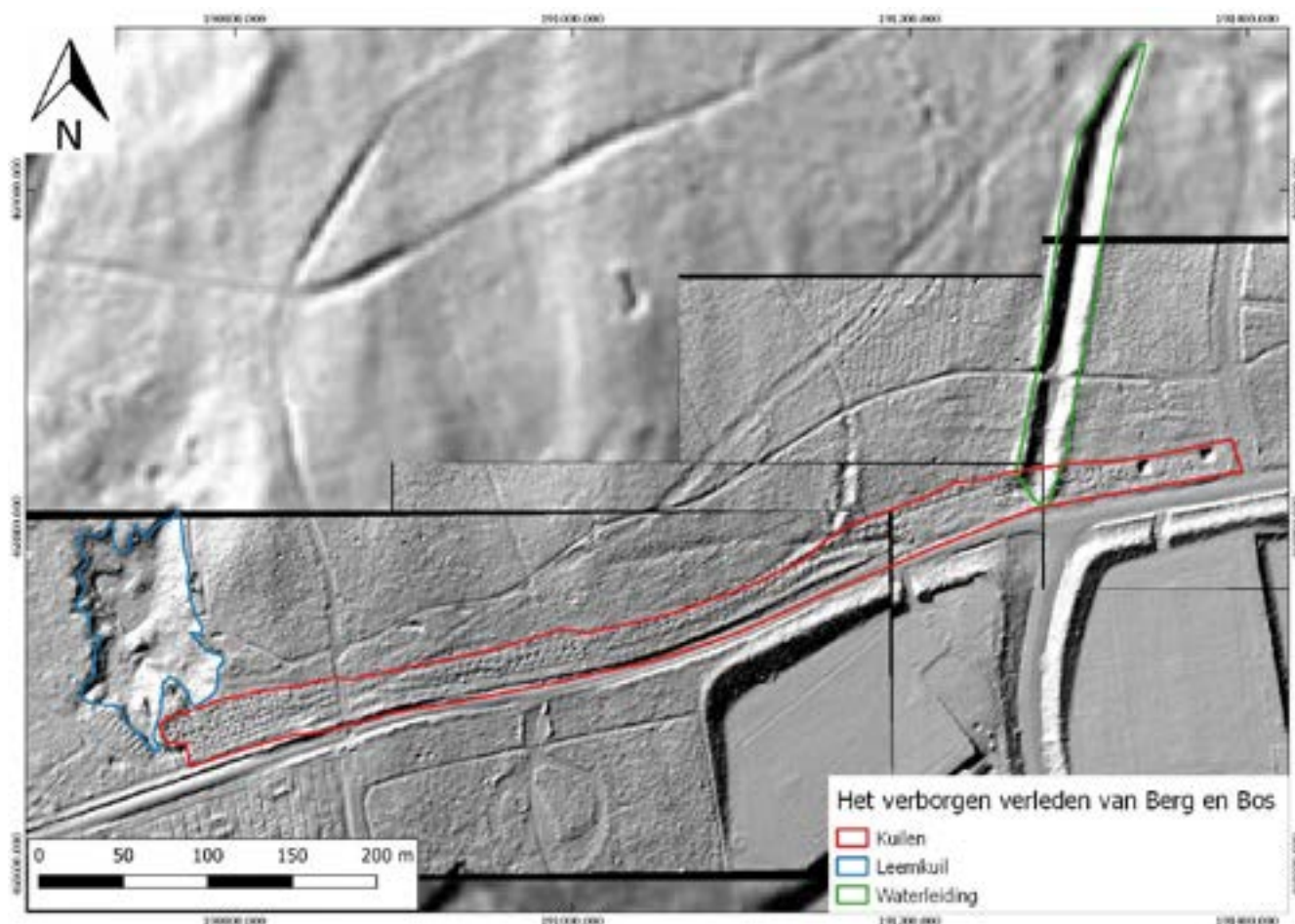
Vooronderzoek

Voorafgaande aan de opgraving heeft er een bureauonderzoek plaatsgevonden. Op de AHN3-beelden is te zien dat de

kuilen beginnen bij de leemkuil en zich uitstrekken tot de bebouwing van Apeldoorn. Hier moet worden opgemerkt dat vanaf de waterleiding van het Loo richting Apeldoorn de kuilen op het AHN3 slechter te zien zijn dan tussen de leemkuil en de waterleiding.

De leemkuil is gebruikt als groeve voor de productie van bakstenen. Deze bakstenen werden gebakken in veldovens die in de nabijheid van de leemkuil lagen. Deze zijn gedeeltelijk bij een archeologische opgraving opgegraven.³⁶ In 1686 werd er in opdracht van Stadhouder Willem III een ondergrondse waterleiding van het Ordevee naar het paleis het Loo aangelegd. Daarna liet hij een tweede waterleiding van Assel en Hoog Soeren naar het paleis aanleggen, die ook het onderzoeksgebied doorkruist. Op de AHN-beelden is niet duidelijk te zien of kuilen langs het Asselsepad de waterleiding doorkruisen, of andersom.

³⁶ Heeringen, Schrijver en Weerheijm 2014, 24., zie ook Hoofdstuk 4 in dit rapport

Afbeelding 5.2 De kuilen op het AHN (bron: AHN).

Tijdens het bureauonderzoek zijn er een aantal mogelijke functies naar voren gekomen van de kuilen langs het Asselsepad die in meer of mindere mate aannemelijk lijken. Mogelijke functies voor deze kuilen zijn schuttersputjes, bezandingskuilen, eekschillersputjes of afwateringskuilen. Op verzoek van de boswachter is een deel van de kuilen enige tijd geleden met behulp van een metaaldetector nagezocht door de firma Leemans, zij vonden helaas niets. Aan de hand van de resultaten van het archeologisch onderzoek zullen de kuilen worden geïnterpreteerd.

Methode

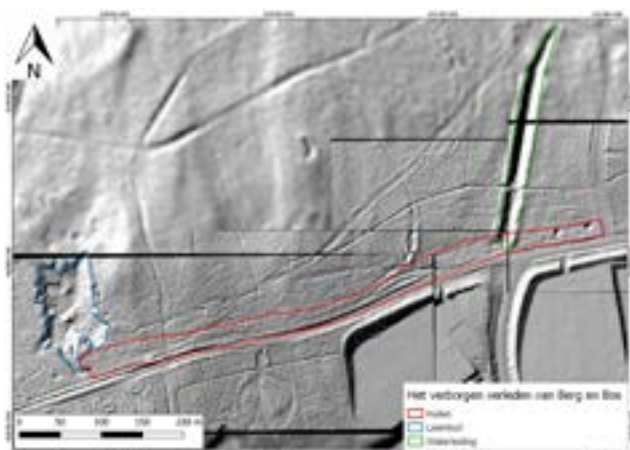
Het archeologisch onderzoek dat is uitgevoerd betreft een inventariserend veldonderzoek overig (IVO-O). Het archeologisch onderzoek volgt niet de standaard AMZ-cyclus die wordt gehanteerd in de Nederlandse archeologie. Op deze locatie was er geen sprake van een verstoring maar werd er een archeologisch onderzoek uitgevoerd vanuit wetenschappelijk oogpunt vanuit de cultuurhistorisch inventarisatie. Voor het onderzoek zijn vier kuilen uitgekozen voor het onderzoek. Twee kuilen dicht bij de leemkuil en twee kuilen dicht bij de waterleiding. Op iedere locatie wordt één van de kuilen geselecteerd voor een booronderzoek (zie afbeelding 5.3) en een voor een gravend onderzoek.

Bij het booronderzoek is er een boring gezet in de geselecteerde kuil en buiten de kuil. Het doel was de bodemopbouw van de kuil en de omgeving daar buiten met elkaar te vergelijken. Tijdens het booronderzoek leek er een niet natuurlijke laag aanwezig te zijn buiten de kuil. In het veld is besloten om meerdere boringen buiten de kuil te zetten om deze laag in kaart te kunnen brengen. De boringen zijn volgens de KNA-leidraad archeologische standaard boorbeschrijving beschreven (ASB).

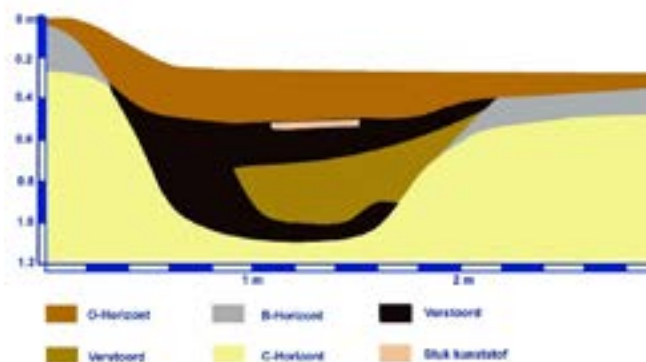
Bij de opgraving van de twee kuilen is er een coupe gemaakt van de kuil die een halve meter aan weerszijde van de kuil doorloopt. De coupe is gefotografeerd en op een schaal van 1:20 getekend. De bodembeschrijvingen werden gedaan door Lynn Jansen of Lorkeers en Guido Spanjaard die werkzaam zijn als prospector.

Veldwerkresultaten

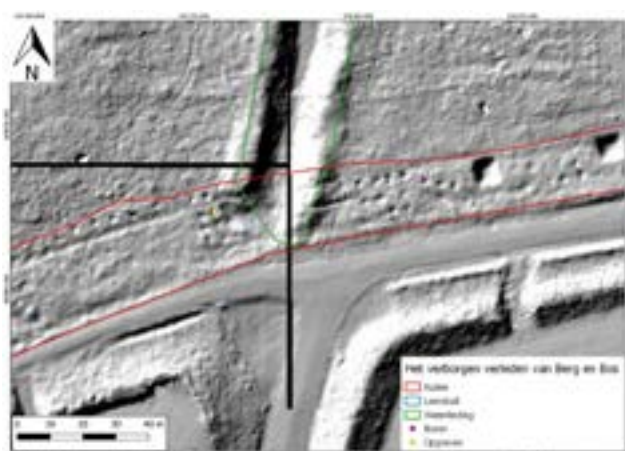
Het onderzoek heeft zaterdag 29 augustus 2020 plaatsgevonden. Aanwezig waren: Adri van Geffen, Ben Teule, Jack Tobben, Monic Breed, Monique van Baarsen, Ineke Jansen, Peter van Hoeflaken, Sander Hurenkamp, Lynn Jansen of Lorkeers, Tom Koerts, Willem Kuijpers en Chris Nieuwenhuizen. Tim van Alen was als beheerder van Berg en Bos aanwezig en namens de gemeente waren Janneke Zuyderwyk, Guido Spanjaard en Iris Keurhorst aanwezig. Als eerste zijn de twee kuilen bij de oude waterleiding van paleis het Loo onderzocht. Bij deze kuilen wilden we kijken of

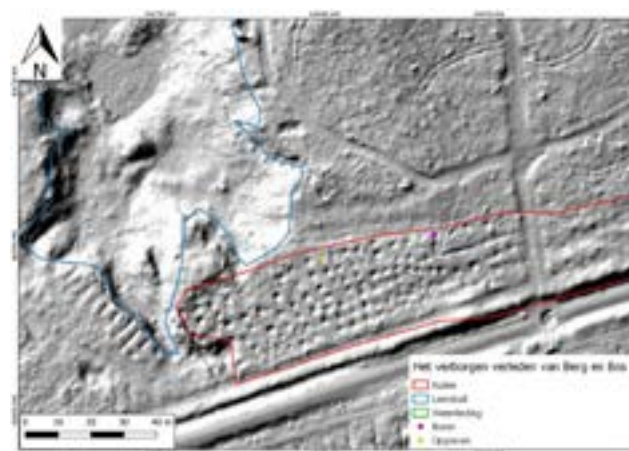
Afbeelding 5.3 Locatie van de kuilen gebruikt voor het onderzoek (bron: AHN3).

Afbeelding 5.5 Digitaal profiel van kuil 1 (bron: Chris Nieuwenhuize).

Afbeelding 5.4 Locatie onderzochte kuilen, deelgebied waterleiding (bron: AHN3).

Afbeelding 5.6 Locatie onderzochte kuilen, deelgebied leemkuil (bron: AHN3).

de kuilen het tracé van de waterleiding doorkruiste of dat het tracé van de waterleiding de kuilen doorkruiste. Hierdoor hoopte we een datering aan de kuilen te kunnen geven. Tijdens het veldwerk bleken de kuilen aan de zijde van het waterleiding tracé slecht zichtbaar waardoor er geen uitspaken konden worden gedaan over een eventuele datering aan de hand van de ligging van het waterleiding tracé.

Kuil 1 (191.254, 468.823) is in oost-west richting gecoupeerd. De kuil bleek ongeveer 85 cm diep te zijn vanaf het maaiveld en 1,10 meter in doorsnee.³⁷ De kuil was voor +/- 30 cm gevuld met deels verteerd blad. Dit vormt de strooisellaag (O-horizont). Onder de strooisellaag bevindt zich een dun zwart bandje met daarin stukken zwart materiaal. Het lijkt te gaan om 20ste eeuwse constructiemateriaal, waarschijnlijk dakleer of vloerzeil. In de kuil is geen sprake van bodemvorming. Buiten de kuil was er onder de strooisellaag een minerale bovengrond zichtbaar (B-horizont) met daar onder het onveranderd moedermateriaal (C-horizont). In afbeelding 5.5 is een tekening van de dwarsdoorsnede van kuil 1 te zien.

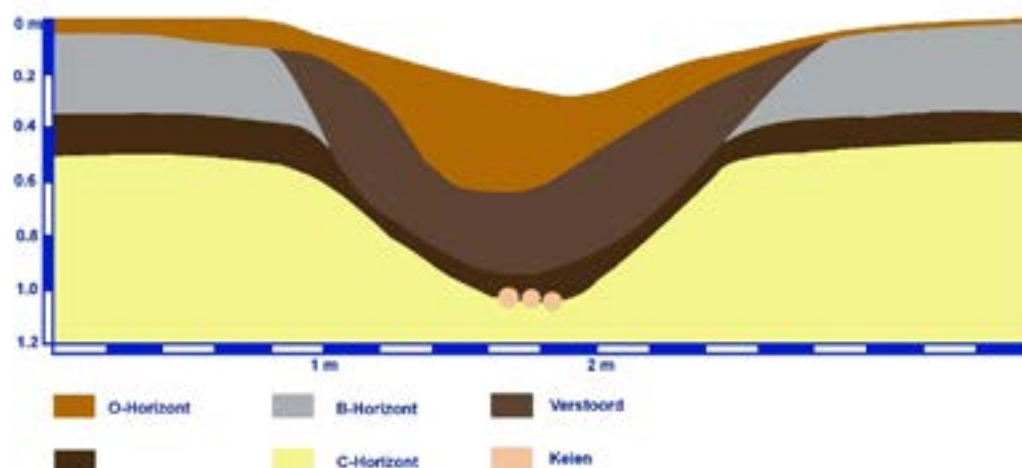
³⁷ Chris Nieuwenhuize niet uitgegeven dagrapport veldonderzoek Asselsepad 29-08-2020.

Kuil 3 (191.317, 468.832) was geselecteerd voor het booronderzoek (zie afbeelding 5.4). Aan de hand van de boringen was te zien dat kuil 3 een strooisellaag (O-horizont) van ongeveer 35 cm dik heeft waaronder de minerale bovengrond (B-horizont) is gevormd. De kuil, die in de boring kan worden herkend als de verstoorde bodem, is ongeveer 60 cm diep. De boorstaten staan in de bijlagen achter in dit hoofdstuk.

Kuil 2 (190.799, 468.698) lag vlak bij de leemkuil en in het gebied met de grootste concentratie kuilen zichtbaar op de AHN. In dit deel van het terrein waren voorafgaande aan het veldonderzoek bosbouwwerkzaamheden uitgevoerd. Hierdoor was het gebied verrommeld met takken en bandensporen. De onderzochte kuil lag in een gebied met de minste verstoringen. Door de aanwezigheid van een boom is deze kuil in noord-zuid richting gecoupeerd. De kuil bleek ongeveer 105 cm diep ten opzichte van het maaiveld en 1,50 meter in doorsnee.³⁸ Net als bij kuil 1 ging de kuil tot in de ongeroerde grond (C-horizont). In kuil 3 was wel sprake van bodemvormende processen al was de bodem nog niet

³⁸ Chris Nieuwenhuize niet uitgegeven dagrapport veldonderzoek Asselsepad 29-08-2020.

Afbeelding 5.7 Digitaal profiel van kuil 3 (bron: Chris Nieuwenhuize).

volledig gevormd.³⁹ Onder in de kuil zijn een aantal keien (765 g.) aangetroffen. Buiten de kuil lijkt er sprake te zijn van een dunne strooisellaag (O-horizont). Deze is waarschijnlijk door de bosbouwwerkzaamheden dunner dan bij de andere onderzochte kuilen. De strooisellaag ligt op de minerale bovengrond (A-horizont) met daar onder een inspoelingslaag (B-horizont), met daaronder de ongeroerde grond (C-horizont).

Uit de boringen bij kuil 4 blijkt dat deze minder diep is dan kuil 3. In kuil 4 ligt de C-horizont of wel de ongeroerde grond op 50 tot 65 cm onder het maaiveld. In de boringen die zijn gezet in kuil 4 is dezelfde bodemopbouw te zien als in de coupe van kuil 3. Namelijk de strooisel laag op de minerale bovengrond waaronder een inspoelingslaag herkenbaar is met daaronder de ongeroerde grond.

Door de aanwezigheid van een rommelige laag die niet in het bodemprofiel kon worden geplaatst zijn er twee extra boringen buiten de kuilen gezet. In deze twee boringen is te zien dat het 'rommelige laagje' dunner wordt. De laag lijkt een E-horizont of wel een uitspoelingslaag maar oogt daarvoor te rommelig aldus Lynn Jansen of Lorkeers. De interpretatie in het veld was dat dit materiaal van elders afkomstig was.

Interpretatie

Zoals aan het begin van het hoofdstuk is benoemd is er tijdens het vooronderzoek gekeken naar mogelijke functies van deze kuilen. Hierbij kwamen onder andere de volgende mogelijke functies naar voren: schuttersputjes, bezandingskuilen, eekschillersputjes of afwateringskuilen. Aan de hand van bovenstaande resultaten en het bureauonderzoek zullen de mogelijke interpretatie worden langsgelopen.

Als het gaat om schuttersputjes dan zou het een relict zijn uit de Tweede Wereldoorlog. Zoals te lezen is in hoofdstuk 15 zijn er verschillende relicten uit de Tweede Wereldoorlog aanwezig in het onderzoeksgebied. Schuttersputjes van de geallieerden waren ovaal van vorm en Duitse schuttersputjes waren meer vierkant.⁴⁰ Schuttersputjes worden meestal in combinatie met greppels, loopgraven, kruipgraven, machinegeweerstellingen en geschutkuilen aangetroffen. Het stellingstelsel bestond in principe uit meerdere linies die op

gelijke afstand van elkaar lagen.⁴¹ Uit Duitse beschrijvingen en een archeologische opgraving bij Heerle blijkt dat de linies 2 km uit elkaar lagen. De kuilen bij het Asselsepad liggen op een gemiddelde afstand van 4,6 meter van elkaar af in rijen die tot wel zes kuilen breed kunnen zijn. Daarnaast hebben schuttersputjes vaak een vlakke bodem om in te kunnen staan. In kuil 1 was er sprake van een iets wat vlakke bodem maar in kuil 2 was hier geen sprake van. Dit in combinatie met de vele kuilen die dicht op elkaar lagen en de variërende diepte lijkt het onwaarschijnlijk dat deze kuilen tijdens de Tweede Wereldoorlog in gebruik waren als schuttersputjes. De boswachter Dick van Beek kwam zelf met de suggestie dat de kuilen als eekschillersputjes waren gebruikt. Aan de overzijde van het Asselsepad in het Orderbos staat namelijk eikenhakhout. Deze bomen karakteriseren zich door de grillige vorm die werd veroorzaakt door het afzetten van uitlopers iedere vijf tot tien jaar.⁴² Het hakhout kon voor verschillende doeleinden worden gebruikt, zo werd de eikenschors als grondstof voor de leerlooierij gebruikt.⁴³ In de periode mei-juni konden de uitlopers van de eikenstobben makkelijk worden gekapt en ontdaan worden van hun bast. Met speciale hamers werd de bast losgeklopt en kon de bast van de stam worden geschild. Dit was zwaar werk en om niet constant te hoeven bukken werden er kuilen gegraven waar de eekschiller in kon staan. Eekschillen was voor de arme boer een manier om relatief veel geld te verdienen terwijl er in de periode mei-juni relatief weinig werk was.⁴⁴ Het eekschillersbestaan was geen teken van rijkdom maar een manier om te overleven in armoede. Om die reden lijkt het onwaarschijnlijk dat de kuilen langs het Asselsepad eekschillersputjes zijn. De hoeveelheid kuilen geeft een indruk van eekschillen op een - onbekend - industrieel niveau. Het is ook niet logisch dat een eekschiller ervoor zou kiezen om constant een nieuwe kuil te graven in plaats van een al bestaande kuil te gebruiken. Een laatste mogelijke functie dit tijdens het bureauonderzoek is onderzocht is dat van bezandingskuil. Het bezanden is een techniek die voor verschillende doeleinden werd

39 Guido Spanjaard 29-08-2020.

40 Hoven 2010, 9.

41 Hoven 2010, 10.

42 <https://www.boswachtersblog.nl/veluwe/2017/09/01/vierhoutbos-geschiedenis-maalmannen-eekschillers-en-boeren>

43 <https://www.leestekensvanhetlandschap.nl/eekschillersputje>

44 <https://collectie.openluchtmuseum.nl/eekschillershamer>

gebruikt. Zo was voor het zaaien van grove den het bedekken van het zaad met een laag zand nodig om deze tot ontkiemen te laten komen. In het gebied Berg en Bos werd rond 1850 grove den gezaaid.⁴⁵ Voor het bezanden van zaden werden vaak greppels getrokken zoals we deze in het Orderbos kennen maar ook kuilen konden dit doel dienen. De onderzochte kuilen waren ongeveer 60 en 85 cm diep en hadden een doorsnede van 105 en 110 cm. Naar schatting werd er 1 m³ zand uit een kuil gehaald. De kuilen lagen in rijen ongeveer 6 meter uit elkaar. In het gebied ligt er gemiddeld 1 kuil per 40 m² als hier over de inhoud van de kuil wordt uitgestrooid betekend dat er een laagje van 2 tot 3 cm zand werd uitgestrooid.

Naast het bezanden van zaden kon de techniek van bezanden ook worden gebruikt bij het produceren van baksteen. De bakstenen werden in een houten vorm gevormd, deze houten vorm werd bestrooid met een dun laagje zand. Voor deze laatste interpretatie komt de vraag naar voren dat als het zand werd gebruikt voor de bezanding van de bakstenen waarom werden de kuilen in een relatief smalle strook vanaf de leemkuil richting de huidige bebouwing gegraven. Als de kuilen bedoeld waren voor de bezanding van de bakstenen was het logischer dat de kuilen rondom de leemkuil werden gegraven.

Conclusie

Aan de hand van de vorm van de kuilen kunnen we met een zeer grote zekerheid stellen dat de kuilen niet werden gebruikt door Eekschillers of als schuttersputjes tijdens de Tweede Wereldoorlog. In beide gevallen verwachten we de kuilen op een grotere afstand van elkaar aan te treffen. Ook zouden de kuilen een vlakke bodem hebben, daar is bij de kuilen langs het Asselsepad geen sprake van. Het gebruik van het zand om de vormen van de bakstenen te bezanden lijkt geen logische optie gezien de ligging van de kuilen ten opzichte van de leemkuil en baksteenovens. Het is niet logisch om een zwaar materiaal als zand van grotere afstand aan te slepen dan nodig is als zand rondom de leemkuil ook gewonnen kon worden.

De kuilen langs het Asselsepad kunnen heel goed als bezandingskuilen hebben gediend. Gezien de ligging is het waarschijnlijk dat de kuilen zijn gegraven om een dun laagje zand over de boomzaden heen te strooien toen er rond 1850 grove dennen in het gebied werden gepland. Toch kunnen we niet met zekerheid zeggen dat de kuilen bezandingskuilen waren. Na het onderzoek blijven er veel vragen rondom de kuilen onbeantwoord. Zo blijft het onduidelijk waarom de kuilen in een strook langs het Asselsepad liggen. Verder is het onduidelijk waarom er “bezandingskuilen” zijn gegraven terwijl er in de omgeving bezandingsgreppels werden gebruikt. Hoewel de verklaring van bezandingskuilen aannemelijk is kunnen we dit niet met zekerheid vaststellen.

Bronnen

Heeringen, van R.M., R. Schrijvers en W. Weerheijm, 2014. Goud van oud. Apeldoornse bouwstenen voor de Veluwe archeologie, Apeldoorn.

Hoven, E., 2010. Heerle, sportcomplex gemeente Roosendaal, Noordwijk.

<https://www.boswachtersblog.nl>

<https://www.leestekensvanhetlandschap.nl>

<https://collectie.openluchtmuseum.nl>

45 Volgens Dick van Beek.

De boorstaten

boring: ASSEL-1

beschijver: LKJL, datum: 29-8-2020, X: 191.317, Y: 488.832, precisie boor: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Erdman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, langebruik: bos, onderzocht/taamheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: A/NB, opmerking: in de tuit

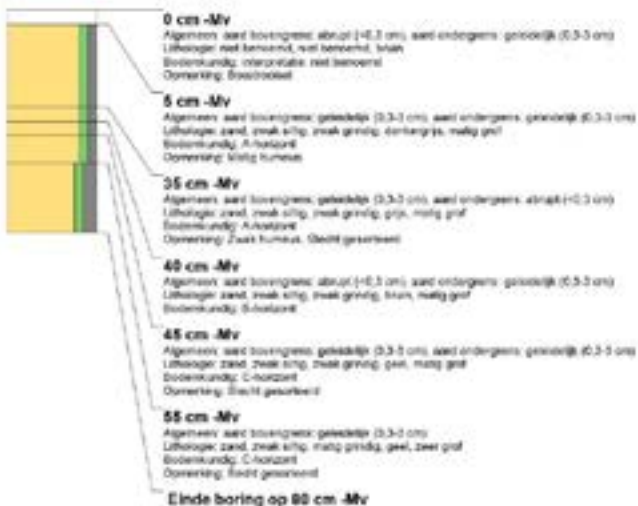
boring: ASSEL-2

beschijver: LKJL, datum: 29-8-2020, X: 191.315, Y: 488.832, precisie boor: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Erdman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, langebruik: bos, onderzocht/taamheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: A/NB, opmerking: Buiten de tuit

boring: ASSEL-3

beschijver: LKJL, datum: 29-8-2020, X: 191.318, Y: 488.812, precisie boor: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Erdman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, langebruik: bos, onderzocht/taamheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: A/NB, opmerking: Buiten de tuit

boring: ASSEL-4

beschrijver: L.J.O., datum: 29-8-2020, X: 196.834, Y: 488.704, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkennend landgebruik: bos, vandatzichtbaarheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: ASBL, opmerking: In de kuit

boring: ASSEL-5

beschrijver: L.J.O., datum: 29-8-2020, X: 196.834, Y: 488.704, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkennend landgebruik: bos, vandatzichtbaarheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: ASBL, opmerking: Buiten de kuit

boring: ASSEL-6

beschrijver: L.J.O., datum: 29-8-2020, X: 196.833, Y: 488.705, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 338, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkennend landgebruik: bos, vandatzichtbaarheid: geen, provincie: Gelderland, gemeente: Apeldoorn, plaatsnaam: Apeldoorn, uitvoerder: ASBL, opmerking: Buiten de kuit

6. Het Actueel Hoogtebestand Nederland, hoogtegegevens gebruiken voor archeologie

Michiel van Willigen

Ik ben via de heemkundekring van Sint-Oedenrode bij de amateurarcheologie betrokken geraakt. Na de eerste opgraving in 1988 volgden nog vele kleine projecten en inventarisaties rond Sint-Oedenrode. Na 9 jaar bij BAAC b.v. te hebben gewerkt als archeologisch medewerker werd ik in 2012 werkeloos. Om iets omhanden te hebben begon hij op eigen houtje aan een AHN-inventarisatie van de Veluwe, terwijl ik ondertussen soms uitzendwerk voor Vriens archeoflex deed. De inventarisatie van het zenderterrein van Radio Kootwijk, de Leusderheide en ten slotte de gemeentes Epe, Amersfoort en Apeldoorn waren geweldige inventarisatieprojecten om uit te voeren met de toen zojuist beschikbaar gekomen AHN2. Hoe meer woeste grond, hoe meer er te zien is op de *hillshades*! Doordat archeologische sporen in bos en hei invloed hebben gehad van ontginning, bebossing en natuurbeheer leerde ik gaandeweg ook meer over deze groene geschiedenis van Nederland. Die kennis kan ik nu gebruiken bij mijn nieuwe baan als GIS-medewerker bij de Bosgroep Zuid Nederland. Grappig genoeg werk ik nu aan de toekomst van het bos, terwijl ik eerst zo gefocust was op het verleden. Toen ik van het Berg en Bos project hoorde wilde ik graag gebruik maken van de gelegenheid om de sporen van de Fonteinwaterleiding verder te beschrijven.

Inleiding

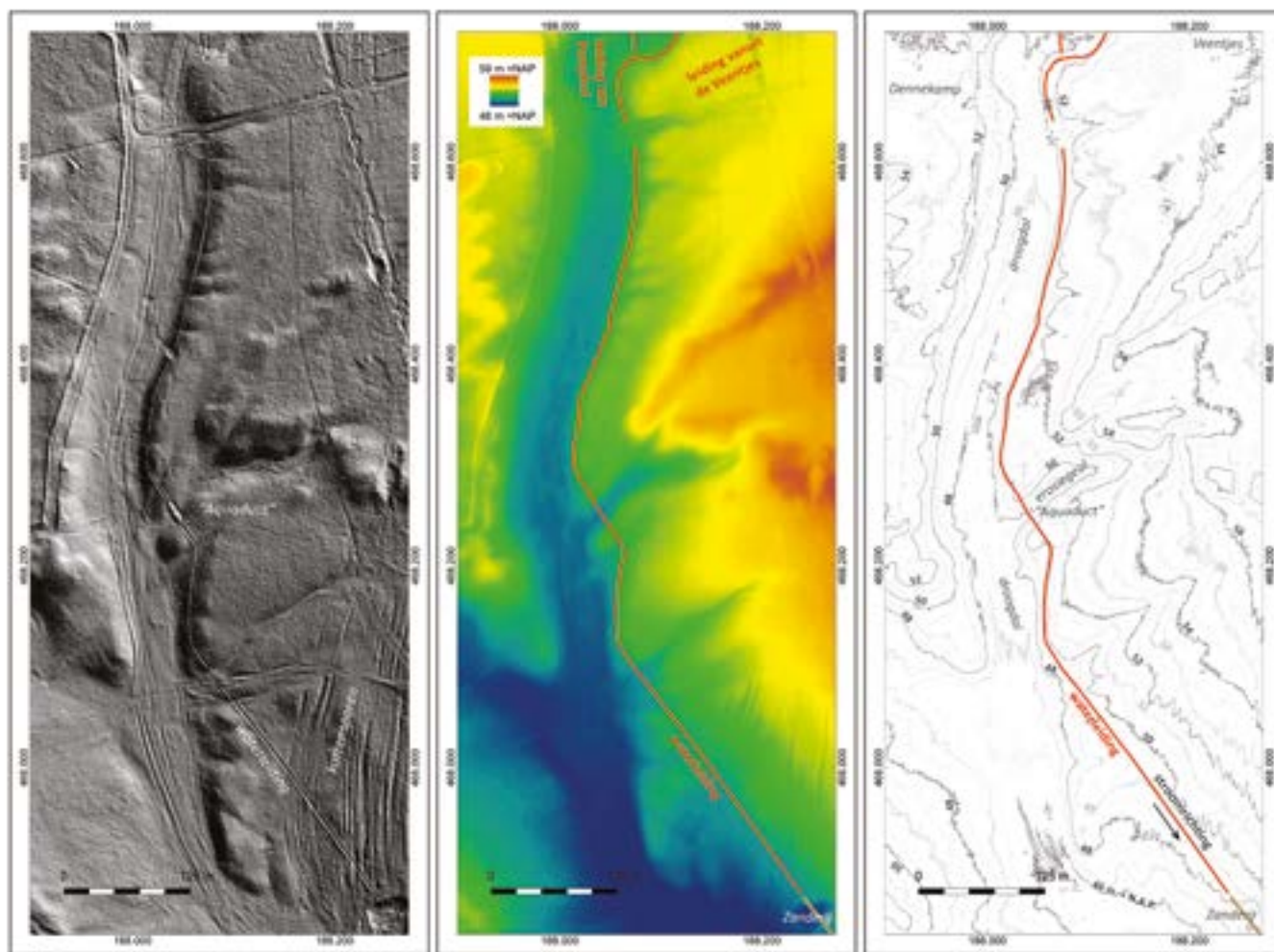
Zoals de titel al aangeeft wil ik in dit hoofdstuk voorbeelden van het gebruik van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)⁴⁶ bij archeologische inventarisatie en onderzoek laten zien. De recentelijk voltooide SAGA rapportage geeft een bredere uitleg, maar hier volgende voorbeelden zijn van de fonteinwaterleiding uit 1690 waarvan het tracé ook door het onderzoeksgebied van Natuurpark Berg en Bos loopt. Dankzij het gedetailleerde AHN dat in 2014 werd vrijgegeven als open data kunnen we nu het verhaal van de oude fonteinwaterleiding beter afbeelden. Het verspreiden van het AHN en andere open data via de overheidsdienst PDOK⁴⁷ via het internet geeft een enorme impuls voor publiek gedragen onderzoek. Zoals op verschillende afbeeldingen in deze publicatie te zien is zijn de hillshades die via de AHN2 of AHN3 zijn gemaakt erg goed geschikt om het reliëf van het terrein af te beelden. Grafheuvels, wallen, kuilen, ijzerkuilen en oude wegen zijn dan duidelijk te zien. Ook de waterleiding is op hillshades over grote delen goed te volgen omdat er soms een sleuf is overgebleven, en op sommige plaatsen veel grondverzet is geweest om hoogtes te overbruggen of af te snijden. Het AHN heeft een resolutie van 0,5 meter. Dat wil zeggen dat er van de vele meetpunten van de laserhoogtemeting na allerlei berekeningen een model is ontstaan waarbij elk 50cm x 50cm vlakje een hoogtewaarde kreeg. Per vierkante meter zijn er dus 4 vierkantjes met een eigen hoogtegetal. Dat verklaart waarom op detail bekeken AHN-afbeeldingen er vaak 'gepixeld' uit zien. Elke pixel van 0,5 bij 0,5 meter heeft dan een eigen kleurwaarde afhankelijk van de afbeeldingsmethode. Om een mooi sluitend maaiveld te krijgen zijn bij de berekening gebouwen en daken 'weggerekend' en is het verloop van het terrein geïnterpoleerd waar er onvoldoende meetgegevens waren.

Waterleiding van Het Loo

De publicatie over Berg en Bos is een voorbeeld van publiek gedragen onderzoek in de archeologie. We zijn echter niet de eersten die zonder opleiding in de archeologie de geschiedenis van Apeldoorn en omgeving onderzoeken. Jaap Moerman is daar natuurlijk het bekendste voorbeeld van, maar in het geval van de fonteinwaterleiding kunnen we dankzij Jan L.A. Kremer, kapitein der Infanterie b.d., zowel de toestand van de

46 Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>

47 Publieke Dienstverlening op de Kaart, <https://www.pdok.nl/>

Abbeelding 6.1 Hetzelfde stukje terrein afgebeeld als hillshade, hoogtekleur, en als hoogtelijnen, allemaal via het AHN berekend. Het tracé volgde hier een hoogtelijn langs de helling van het plateau om water van de Pomphul en de Veentjes naar het reservoir bij Assel te laten stromen. Bij een erosiedal was een dam aangelegd om de leiding op de juiste hoogte het dal te laten overbruggen. Resten van de dam zijn op de hillshade goed te zien. Op de hoogtelijnenafbeelding is de hoogte goed te volgen, en valt het afsnijden van het erosiedal weer extra op. De drie afbeeldingsmethodes worden vaak gecombineerd gebruikt (bron: AHN).

waterleiding in 1748 als in 1932 in detail nalezen.⁴⁸ Dat we dit direct zelf kunnen is weer een mooi voorbeeld van de geweldige sprong voorwaarts door het internet voor de geïnteresseerde amateurarcheologen. Op de website van Henk Weltje is binnen twee zoektermen zowel een perfecte samenvatting van het leidingstelsel te vinden, inclusief uitsneden uit de kaart van Leenen uit 1748 en de gehele tekst, met de afbeeldingen, van Kremers publicatie.⁴⁹

Kremer was pas bij het bereiken van zijn pensioen op 55 jarige leeftijd aan het onderzoek begonnen. Hij overleed in 1937 maar in 1932 was hij nog in goede gezondheid en onderzocht met behulp van vrij primitieve middelen het gehele tracé. Tot de uitrusting van Kremer behoorde een

zware herenfiets, kaart en kompas en een prikstok. Dankzij zijn connecties met het Kroondomein kreeg hij toestemming om het onderzoek uit te voeren en een arbeider voor het graafwerk. Op die manier wist hij veel resten van de waterleiding te achterhalen, en kon hij bijna het gehele tracé in kaart brengen. Dat is extra knap als je leest dat hij Moermans kopie van de kaart van Leenen uit 1748 waarop het leidingtracé is ingetekend pas na het veldonderzoek te zien kreeg. De met foto's verrijkte publicatie is nu nog steeds lezenswaardig en bevat veel nuttige observaties die we nu kunnen gebruiken.⁵⁰ Samen met de door de Kroondomeinen meegestuurde arbeider werd per tracédeel een leidinggedeelte opgegraven, zodat we goede aanwijzingen hebben waar welk materiaal voor de waterleiding werd gebruikt.

48 J. L. A. Kremer, Een vergeten waterwerk uit de 17e eeuw, de vernielde fonteinleidingen van Orden en Assel naar het paleis het Loo, drukkerij M.C. Kroeseklaas Apeldoorn 1932. Jan Leonard Arnold Kremer was in 1932 gepensioneerd kapitein der Infanterie. Geboren 01-07-1877, overleden 27-02-1937. Zijn adres in Apeldoorn was Gardenierslaan 39.

49 <https://www.henk-weltje.nl/>

50 de foto's voor de publicatie van Kremer zijn door oud zeeofficier C.F. Kruisinga gemaakt, wat laat zien dat de Marineclub voor Apeldoorn een flink aandeel had in de onderzoeken.

Afbeelding 6.2 Dit is een aantekening op het voorblad van een ingebonden getypt manuscript dat A.D. Muller⁵¹ aan Moerman gaf het bevat de integrale tekst van "Een vergeten waterwerk" met enkele (latere?) verbeteringen met potlood. Dit manuscript lijkt een voorloper van de publicatie uit 1932. In 1925 was het Moerman gelukt om het fonteinwaterleidingstracé van de kaart van Leenen over nemen door het zelf tekenen van een kopie. Hierdoor kreeg uiteindelijk ook Kremer de kaart, als schetskopie, te zien.

Afbeelding 6.3 Foto uit "Een vergeten waterwerk", hier zit Kremer in de "Zanderij" nabij Assel waar het leidingstracé uit de wand van de zandgroeve is zichtbaar gemaakt, we zien zelfs nog een aardewerk buis uitsteken! Foto door zijn vriend C.F. Kruisinga. Vermoedelijk in de zomer van 1932.

De fonteinwaterleiding dankt zijn bekendheid vooral aan de beschrijving van Walter Harris de lijfarts van Koning Willem III uit 1699 en aan de kaart van Willem Leenen uit 1748, 'Caart der Limitten van Hooge en Vrije heerlijkheid van Het Loo'

51 A. D. Muller, Luit. t. zee der 1e kl. b. d, zijn adres in Apeldoorn was Langeweg 2. Contactpersoon van de Marineclub voor Apeldoorn en omliggende plaatsen. Hij werd vernoemd in het dankwoord "Vergeeten waterwerk"; "In opdracht van den Heer Opperhoutvester van H. M. de Koningin, Jhr. van Suchtelen van de Haere, die daarbij een arbeider voor het graafwerk ter beschikking stelde, zijn bij de opsporingen in de jaren 1930 tot en met 1932 uitkomsten verkregen, waarvan het overzicht, naast de gegevens reeds door den Heer A. D. Muller verzameld, in voorens gaande bladzijden is neergelegd."

waarop het leidingtracé is ingetekend.⁵² Van deze erg grote kaart zijn maar 3 exemplaren getekend, en bij het tekenen was de waterleiding alweer buiten gebruik. Misschien nam Willem Leenen het waterleidingstracé over van een andere, oudere, kaart want niet alle tracédelen waren in 1748 nog goed te zien, en hij tekende ook nooit aangelegde verbindingstukjes op zijn kaart in.⁵³ Mogelijk gebruikte hij een plan of onderhoudstekening die voor de aanleg van de verbindingleidingen was gebruikt. De overzichtskaart van Kremer uit 1932 is topografisch gezien beter omdat er een veel modernere ondergrond is gebruikt zonder vertekening en omdat de leidingsporen echt zijn ingemeten, en niet overgetekend.

De waterleiding bestond uit aardewerk, houten en soms loden leidingen en buizen die op een diepte van ongeveer één meter onder maaiveld waren ingegraven. De buizen waren soms ingebed in leem, om lekkages te voorkomen en door hun gronddekking konden ze de waterdruk beter verwerken en bleven ze beter vorstvrij.

De waterleiding op het AHN

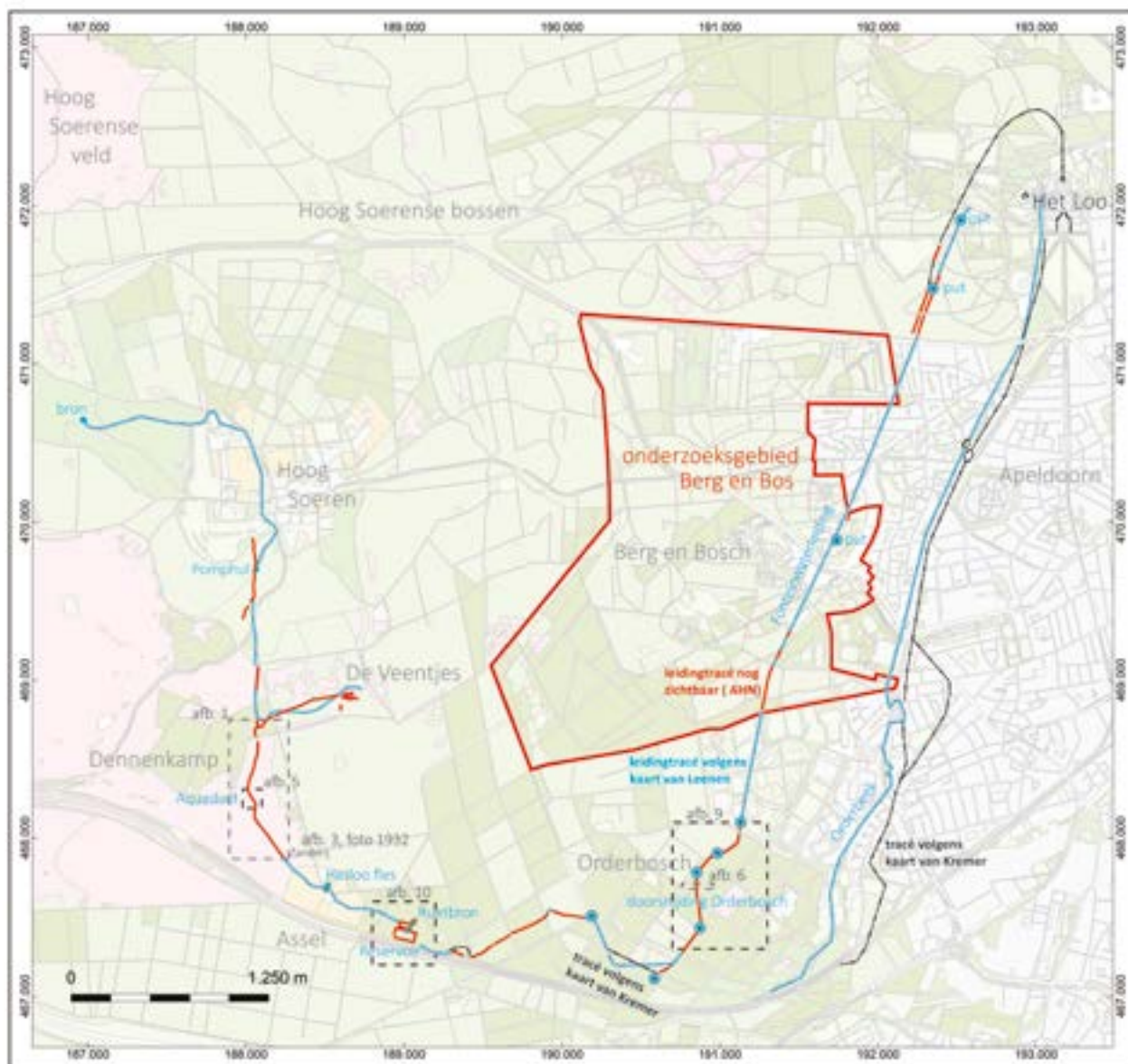
Dankzij het AHN kunnen er nu ook snel en eenvoudig doorsneden door het terrein worden getekend. AHN-veteranen kunnen zich misschien nog herinneren hoeveel moeite het kostte om met waterpastaestel en baak een grafheuvel of ijzerkuil op te meten. In het freeware computerprogramma QGIS⁵⁴ kan snel een terreindoorsnede gemaakt worden, vanuit de bureaustoel ongeacht weersomstandigheden of betredingstoestemming. De hier afgebeelde doorsneden zijn op die manier gemaakt, en deze doorsneden geven een goed inzicht in grondverplaatsing en de hoogtes van het maaiveld. Dezelfde AHN veteranen zullen terecht opmerken dat hun doorsneden gedetailleerder waren omdat het AHN maar één meetpunt per 50 centimeter heeft. Vaak worden de zo gemeten dwarsprofielen dan aangevuld met interpolaties en opgewerkt tot rapportageafbeelding.

Bij het bekijken van deze afbeelding is het duidelijk dat de planning en aanleg van de fonteinwaterleiding voor zijn tijd een kunststuk was. Er bestonden geen gedetailleerde kaarten met hoogtes, dus de ontwerper van de leiding moest het tracé uitzetten met een vloeistofwaterpas of een Romeins waterpas. Om de bronnen en het reservoir op zo'n manier met de tuinen van Paleis het Loo te verbinden is bewonderenswaardig. Het grote hoogteverschil waardoor de

52 Walter Harris, Een beschrijving van 's Konings paleis en tuinen van het Loo, Londen 1699! Gelukkig in meerdere herdrukken beschikbaar.

53 'Caart der Limitten van de Hoge en Vrije Heerlijckhijdt van het Loo' door prof. dr. ir. L. Aardoom 1989 drukkerij Canaletto Alphen aan den Rijn; Inleiding, afbeelding 5 " Dit kaartdeel toont ook een verbinding tussen de beide fonteinleidingen naar het Loo (dadelijk boven "Den Ouden Enk") die nooit heeft bestaan."

54 QGIS is een Open Source programma voor GIS waarmee de (via de PDOK te downloaden) kaartbladen van het AHN kunnen worden bekeken en omgezet in *hillshades*, *hoogtekleurafbeeldingen*, *iso-hoogtelijnen* of *dwarsprofielen*. Voor informatie; <https://www.qgis.org/nl/site/>

Afbeelding 6.4 overzicht van het leidingtracé. Op de ondergrond zijn de nog op het AHN zichtbare tracégedeelten in oranje weergegeven, de projectie van de kaart van Leenen in lichtblauw en het onderzoeksgebied Berg en Bos in rood.

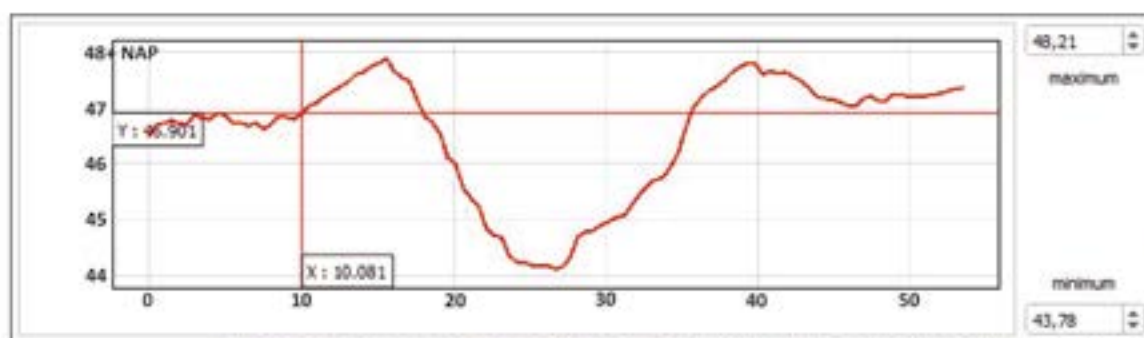
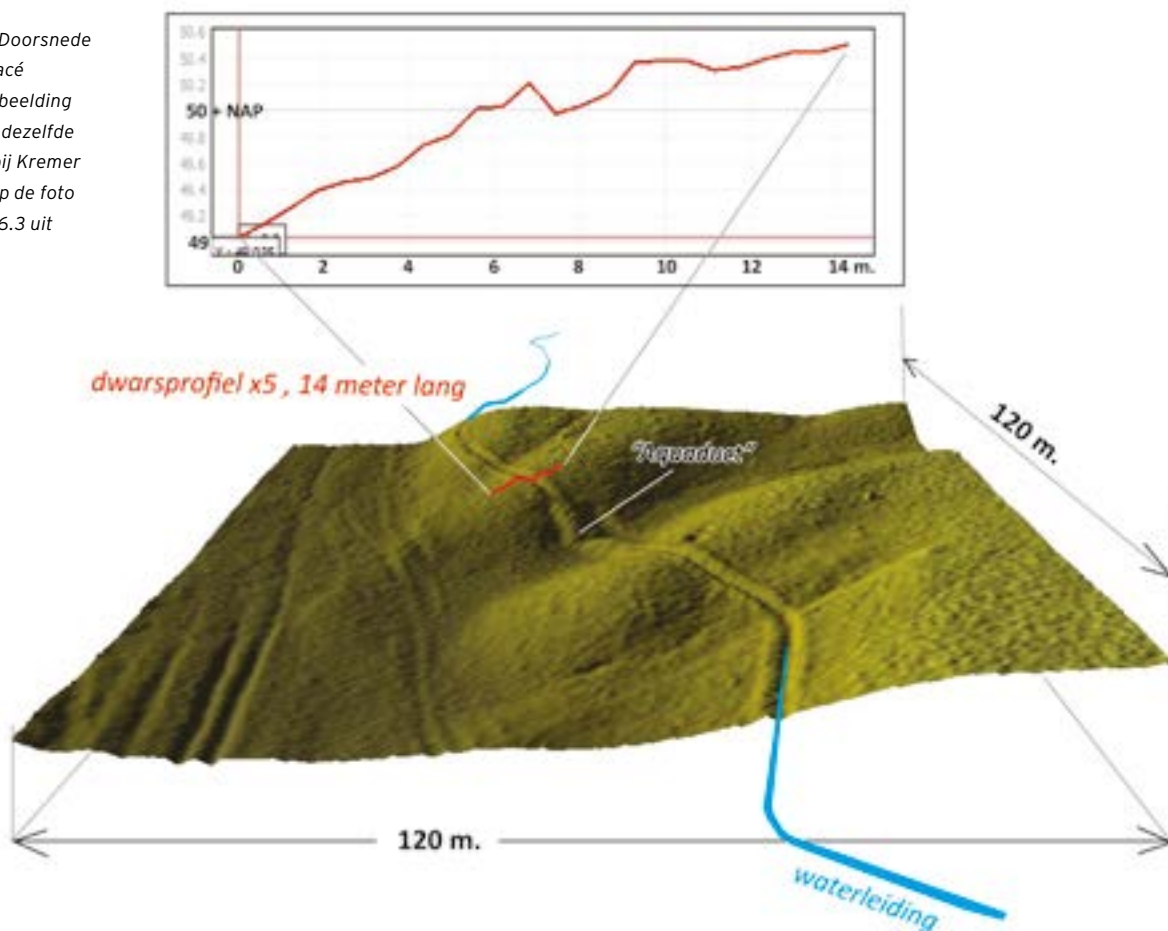
fonteinspuiter zo hoog kon spuiten bouwde ook onderweg grote waterdruk op wat bij de controleputten en afsluiters ook speciale oplossingen nodig zal hebben gemaakt. Bij lekkages in het onderste traject zal het effect niet gering zijn geweest, denk hierbij aan de omvergereden brandkraan-scène in een jaren '80 Amerikaanse actiefilm. De onderhoudsgevoeligheid zal ook een rol hebben gespeeld bij de relatief korte periode waarin de fonteinwaterleiding volledig functioneerde. Bij een aanleg in 1692 en een volledig functioneren in 1699 waarbij een spuihoogte van 14 meter werd vermeld door Harris⁵⁵, valt de 'Grote Spuiter' in 1702 al

stil. Plannen om het leidingstelsel te repareren in 1767 worden vermeld maar in ieder geval voor de fonteinwaterleiding vanaf het reservoir van Assel nooit uitgevoerd.

De hoogteverschillen in het AHN kunnen ook als 3D-afbeelding worden zichtbaar gemaakt. Het AHN is immers een model dat het aardoppervlak weergeeft met een X,Y en Z coördinaat per meetpunt. De resultaten hiervan zijn wisselend want anders dan de klassieke cartografische 2D weergave zijn de gekozen mate van overdrijving en het denkbeeldige camerastandpunt van grote invloed op de indruk die door het 3D model ontstaat. De overdrijving die meestal wordt toegepast door de hoogte drie keer zo groot af te beelden ten opzichte van de afstand op de X- en Y-as zorgt voor het duidelijk naar voren komen van terreinhoogteverschillen. Maar tegelijkertijd is het een

55 Harris vermeld '45 feet', waarbij welk type 'voet' als lengtemaat niet echt belangrijk is als we bedenken dat de hoogte geschat is door iemand van de koninklijke hofhouding. Het is lastig om een hoogte te schatten, Kremer gaat uit van 12 meter spuihoogte, na het raadplegen van meerdere beschrijvingen.

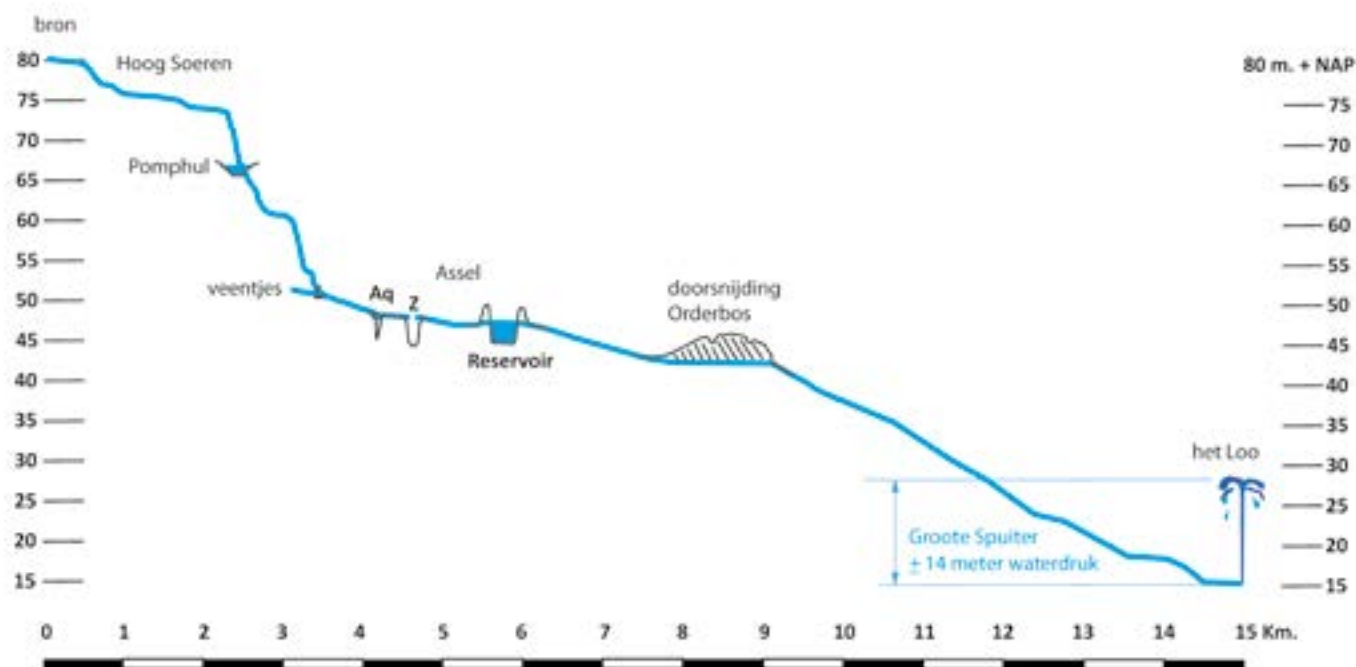
Afbeelding 6.5 Doorsnede haaks op het tracé gedeelte van afbeelding 6.1, en eigenlijk dezelfde doorsnede als bij Kremer in de zandkuil op de foto van afbeelding 6.3 uit 1932.

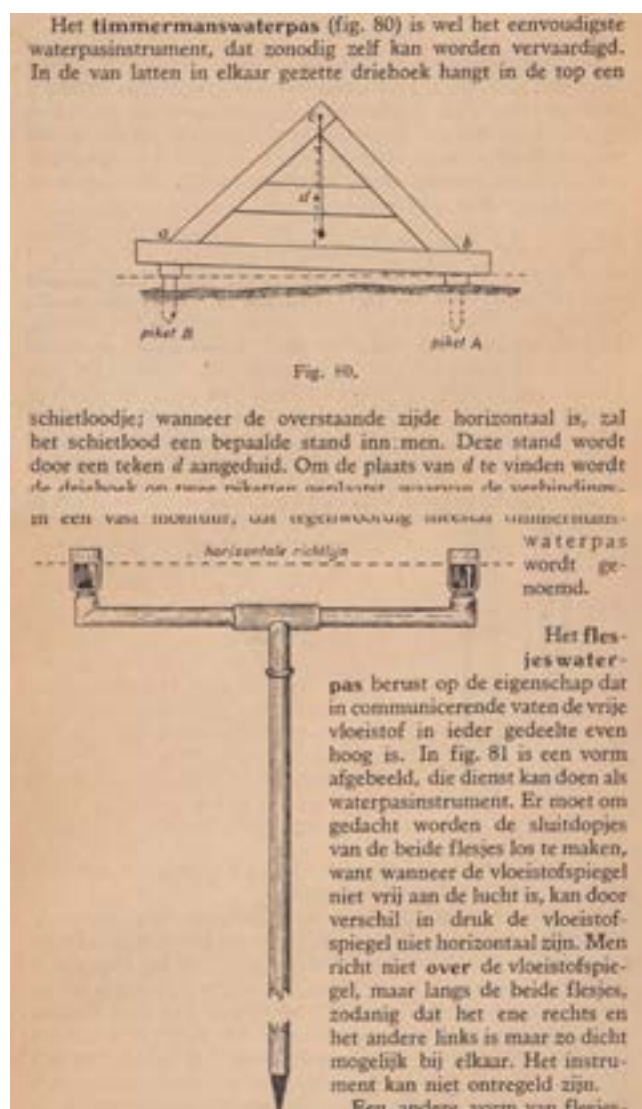
profiel over insnijding Orderbosch

Afbeelding 6.6 Doorsnede haaks op het tracé gedeelte bij de enorme sleuf die door de heuvelrug in het Orderbos werd gegraven om de leiding richting het Loo leggen, let op het grondverzet.

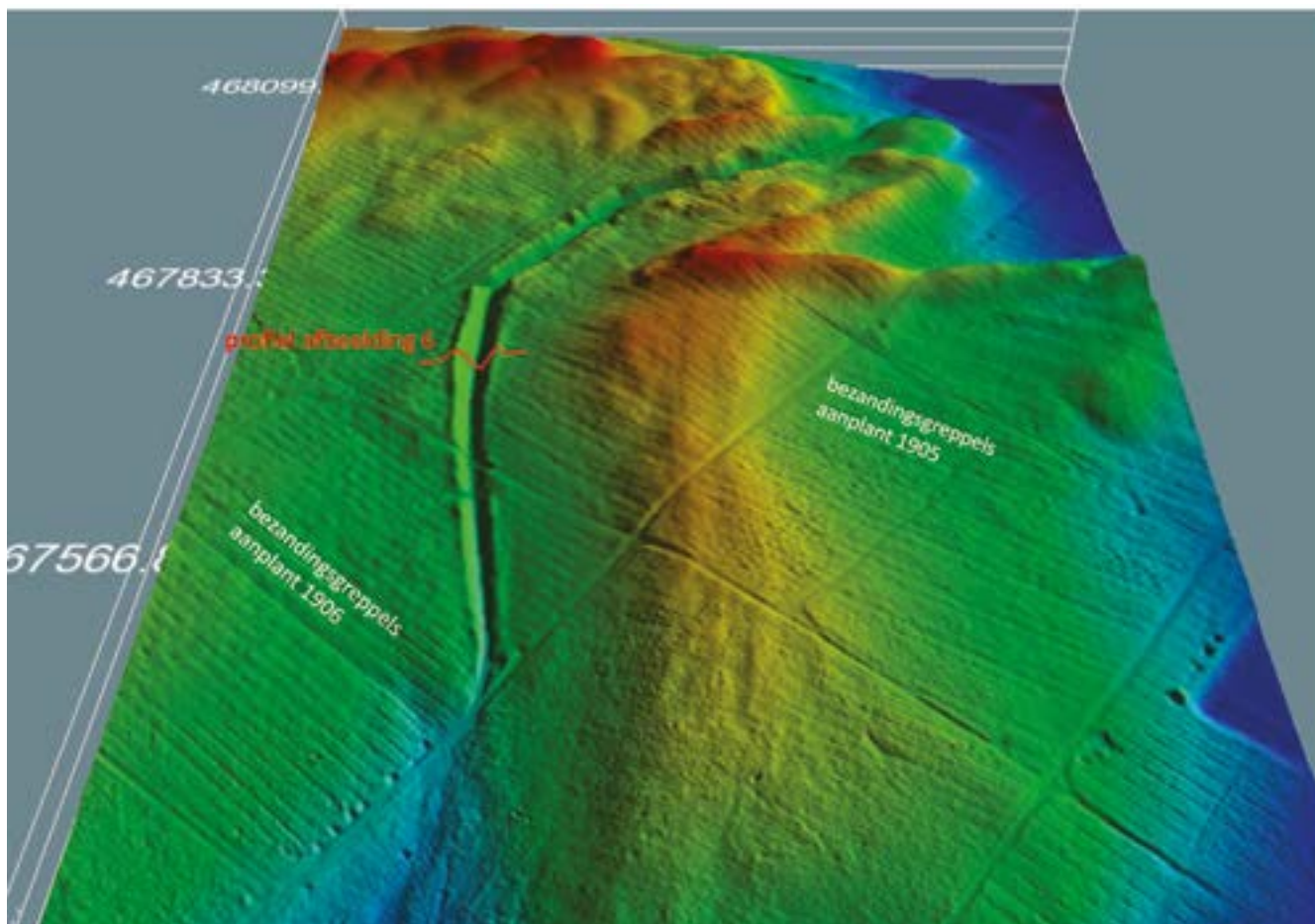
Afbeelding 6.7 van het gehele leidingtracé, omgewerkt tot illustratie om het verval van de leiding over de gehele 13 kilometer van het leidingstelsel weer te geven. De voor deze afbeelding gebruikte hoogtes komen direct uit het AHN.

Afbeelding 6.8 Romeins waterpas, met schietlood en buisjeswaterpas met water. Uit een landmetershandboek uit 1943.⁵⁶ Dit is de technologie waarmee de bepaling van het tracé rond 1690 moet zijn uitgevoerd. Waterpastoestellen bestonden toen nog niet, en de legendarische Romeinse 'chorobates' was een waterpas ter grote van een tuintafel en niet echt geschikt voor het doorzichten van hoogtes in heuvelachtig terrein.

vertekening ten opzichte van de werkelijkheid. Grappig is dat de populariteit van deze weergave van alle tijden is, de tuinen van het Loo werden al afgebeeld in vogelvlucht-perspectief, en ook de kaarten van Leenen zijn voorzien van heuveltjes en bomen en galgen in perspectief. De komst van de betaalbare drone zorgt ervoor dat bijna elk project tegenwoordig een vogelvluchtopname bevat. Een drone met laserhoogtemeting zal ook wel niet lang meer sciencefiction zijn. Tot die tijd kunnen we het AHN gebruiken voor al onze archeologische projecten. Hierbij zijn we afhankelijk van de opnamedatum van de AHN. Omdat de hoogtemeting werd gedaan met een vliegtuig is dus de datum van de vlucht de tijd waarop de momentopname plaats vond. Veranderingen in het terrein na die datum zijn dus pas zichtbaar op de volgende AHN opname. De AHN2 werd voor Apeldoorn opgenomen in 2010 en de AHN3 heeft als inwinningsjaar 2018. De AHN1 is wel ouder, maar heeft onvoldoende punt dichtheid voor de meest archeologische projecten. De AHN2 zal nog lang belangrijk blijven als het eerste land dekkend gedetailleerde hoogtemodel. Dit is het eerste bestand waarmee we 'terug in de tijd' konden kijken en op zoek gaan naar raatakkers, karresporen en grafheuvels.

⁵⁶ beknopt leerboek voor het Landmeten en Waterpassen in Nederlandsch Indië, G.E. Hoedt - G. Jansen, vijfde druk Deventer 1943, drukkerij W. Versluys (N.V.) Amsterdam - Batavia - Paramaribo

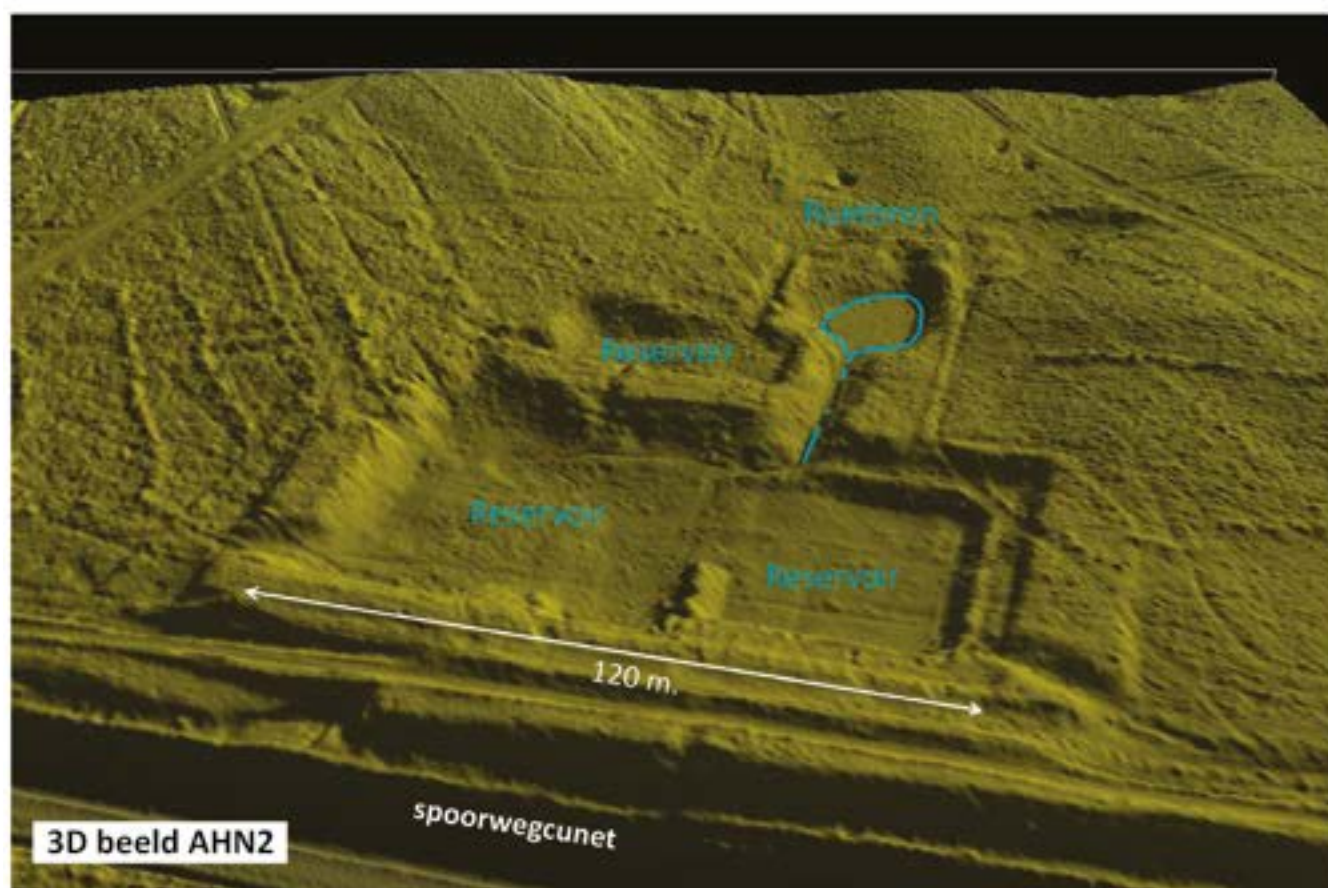
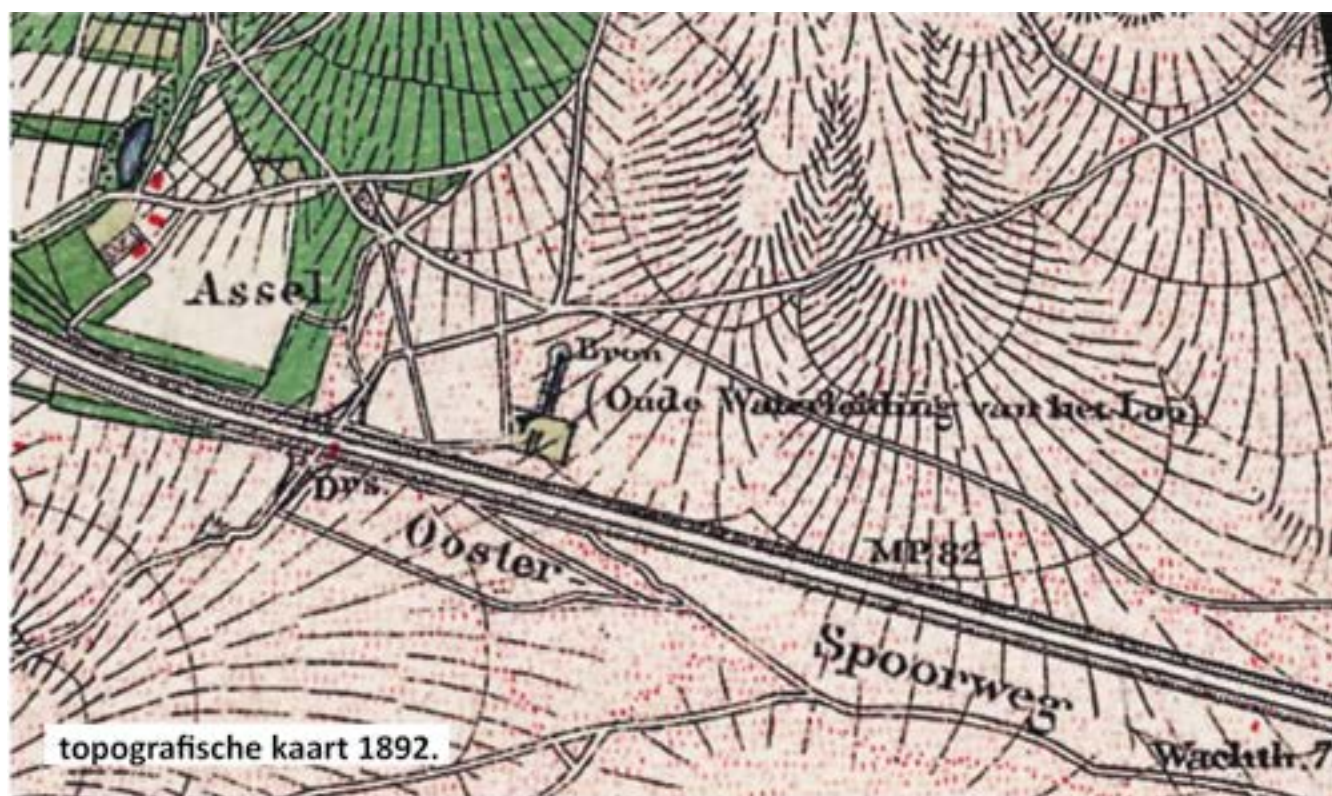

Afbeelding 6.9 3D-afbeelding vanuit het AHN3 van het uitgegraven leidinggedeelte. Dwarsprofiel van afbeelding 6.6 is in rood geaccentueerd. Verticale overdrijving is hier ingesteld op 3x, kleur en hillshade zijn aangepast om een duidelijker beeld te geven. Op hillshades komt het licht zelden uit een natuurlijke richting, meestal uit het noordoosten of noordwesten. Vakantiehuisjes die op een kaart met hillshade in de schaduw liggen hebben dus volop zon overdag.

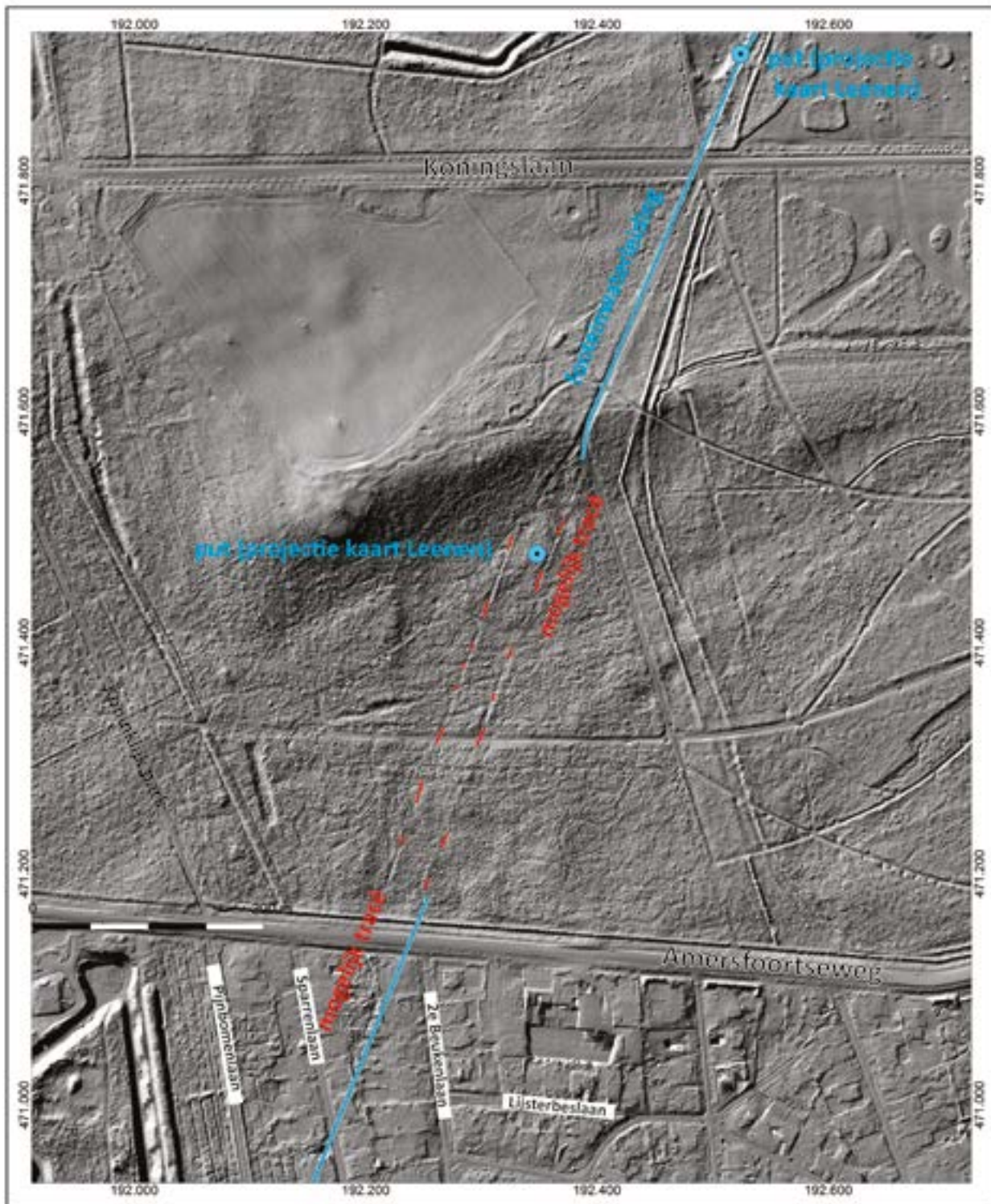
Via de websites van het AHN kan iedereen elk stukje Nederland als *hillshade* of hoogtekleur of combinatie bekijken. Dat is interessant voor elk onderzoek, of terreinbezoek.⁵⁷

Interessant voor verder onderzoek is dat twee parallelle lijnvormige sporen overeen komen met de geprojecteerde ligging van de waterleiding volgens Leenen 1748, maar door de meetafwijking tussen de oude kaart van Leenen en de werkelijke geografie is nu nog niet te zeggen welke van de twee de 'echte' leiding is. De aanleg van de moderne buitenwijken van Apeldoorn en Natuurpark Berg en Bos hebben net teveel leidingsporen uitgewist om de leiding precies te kunnen volgen in het bewoonde gebied.

57 <https://www.ahn.nl/ahn-viewer> of <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>

Afbeelding 6.10 3D-afbeelding van het reservoir van Assel, de Ruetbron komt hier uit in het verzamelbekken. Met eronder ter vergelijking een topografische afbeelding uit 1900 van dit reservoir.

Afbeelding 6.11 Hillshade-detail van de twee parallelle sporen waarvan één mogelijk het leidingtraject was dat direct naar de tuinen van het Loo verliep. Dankzij meerdere opgravingen in de tuinen van het Loo krijgen we steeds meer inzicht hoe het leidingstelsel in de paleistuin verliep. Met behulp van de beschrijving van Kremer kan ook nog veel teruggevonden worden omdat deze de vermoedelijke ligging aangeeft ten opzichte van de situatie van 1932.

7. Grafheuvels in Berg en Bos

Leif Ian van Herwaarden

Mijn leven lang woon ik al in Apeldoorn, en zo lang ik mij kan herinneren ga ik er graag op uit om door de omliggende bossen te wandelen. Zodoende ben ik goed bekend met plekken zoals het Leesten, het Kroondomein, en natuurlijk Berg en Bos. Door de ogen van een kind werd door mij altijd een bepaalde mystiek aan deze oude landschappen toegekend. Wanneer ik in die tijd door de Veluwe bossen liep kon ik mij altijd fantastische verhalen verbeelden. Hoewel ik dat toen nog niet doorhad kwamen deze fantasieën voort uit een sterke drang om de oorsprong van het landschap te kunnen verklaren.

Vandaag de dag ben ik student archeologie aan Hogeschool Saxion, in Deventer. Dankzij deze studie kan ik eindelijk mijn vragen over het landschap beantwoorden, en naarmate ik mijn omgeving beter begrijp merk ik dat mijn waardering voor het landschap ook toeneemt. Wanneer ik nu door de omgeving struin kan ik opnieuw grootse verhalen voor mij zien uitspeelen, maar in plaats van mystiek en mysterie zie ik nu de geschiedenis van degenen die voor mijn tijd over deze locaties gelopen hebben.

Tijdens mijn onderzoek voor dit project, en mijn werk aan de redactie van dit boek heb ik zelf veel geleerd over de ontstaansgeschiedenis van het landschap in Berg en Bos, en is mijn liefde voor dit gebied nog sterker geworden. Ik hoop dat ik door mijn bijdrage een kant van het landschap openbaar die anders gemist zou worden, en ook uw beleving hiervan positief kan beïnvloeden.

Inleiding

In Nederland liggen circa 3.000 geregistreerde grafheuvels. Hiervan liggen verreweg de meeste op de Veluwe.⁵⁸ Op de Veluwe liggen, naar huidige schatting, ongeveer 2.000 grafheuvels.⁵⁹ Een aantal hiervan ligt binnen de grenzen van het Natuurpark Berg en Bos (zie afbeelding 7.1). De grafheuvels in en rond de Veluwe zijn bijzonder. Mogelijk zijn dit de oudste grafheuvels in heel Nederland. De meeste grafheuvels in Drenthe en het Zuiden van Nederland stammen uit de midden-bronstijd (1800-1101 v.Chr.). Maar van de grafheuvels die onderzocht zijn op de Veluwe stamt het merendeel uit het laat Neolithicum of de vroege Bronstijd (bij elkaar, 2850-1801 v.Chr.).⁶⁰

Grafheuvels waren een onderdeel van de grafrituelen van de Klokbeercultuur. Deze grafrituelen worden verder op in dit hoofdstuk behandeld. Sommige grafheuvels waren collectieve graven, waarin complete families of stammen werden begraven. Anderen waren bedoeld voor een enkel persoon, waarschijnlijk met grote culturele significantie in hun tijd. Grafheuvels staan zelden alleen, en maken vaak deel uit van een "grafheuvellandschap".⁶¹

Grafheuvellandschap Berg en Bos

Met de komst van brons naar de lage landen ontstond een grotere honger naar hout, om de vuren waarin het brons gesmeed kon worden te voeren. Op de Veluwe had dit grootschalige ontbossing tot gevolg. Grond en voedingsstoffen werden niet langer door boomwortels vastgehouden, maar werden met de regen weggespoeld. Zodoende verzuurde de grond, waardoor de verscheidenheid aan flora die hier kon overleven sterk afnam. Een belangrijke overlever was de heide.

Open plekken ontstonden in het bos, die de voorlopers waren van de huidige heidevelden. Deze plekken waren van uiterst belang voor de bewoners van de omgeving; Hoewel het niet meer mogelijk was om hier voedsel te verbouwen, waren deze open plekken perfect geschikt om vee te laten grazen. En om de doden ten rusten te leggen. Grafheuvels waren immers monumenten. Vandaag de dag moet men soms goed zoeken om ze te vinden, maar oorspronkelijk was het van belang dat ze goed in het oog vielen en makkelijk te herkennen waren. Daarom werden ze vaak opgericht op deze open plekken, of langs wegen of rivieren.⁶²

De grafheuvels die vandaag de dag binnen het Natuurpark Berg en Bos te herkennen zijn bieden ons dus een blik in het prehistorisch landschap. Deze heuvels liggen niet op een rechte lijn, zoals de Veluwe Grafheuvellijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat deze monumenten niet langs een

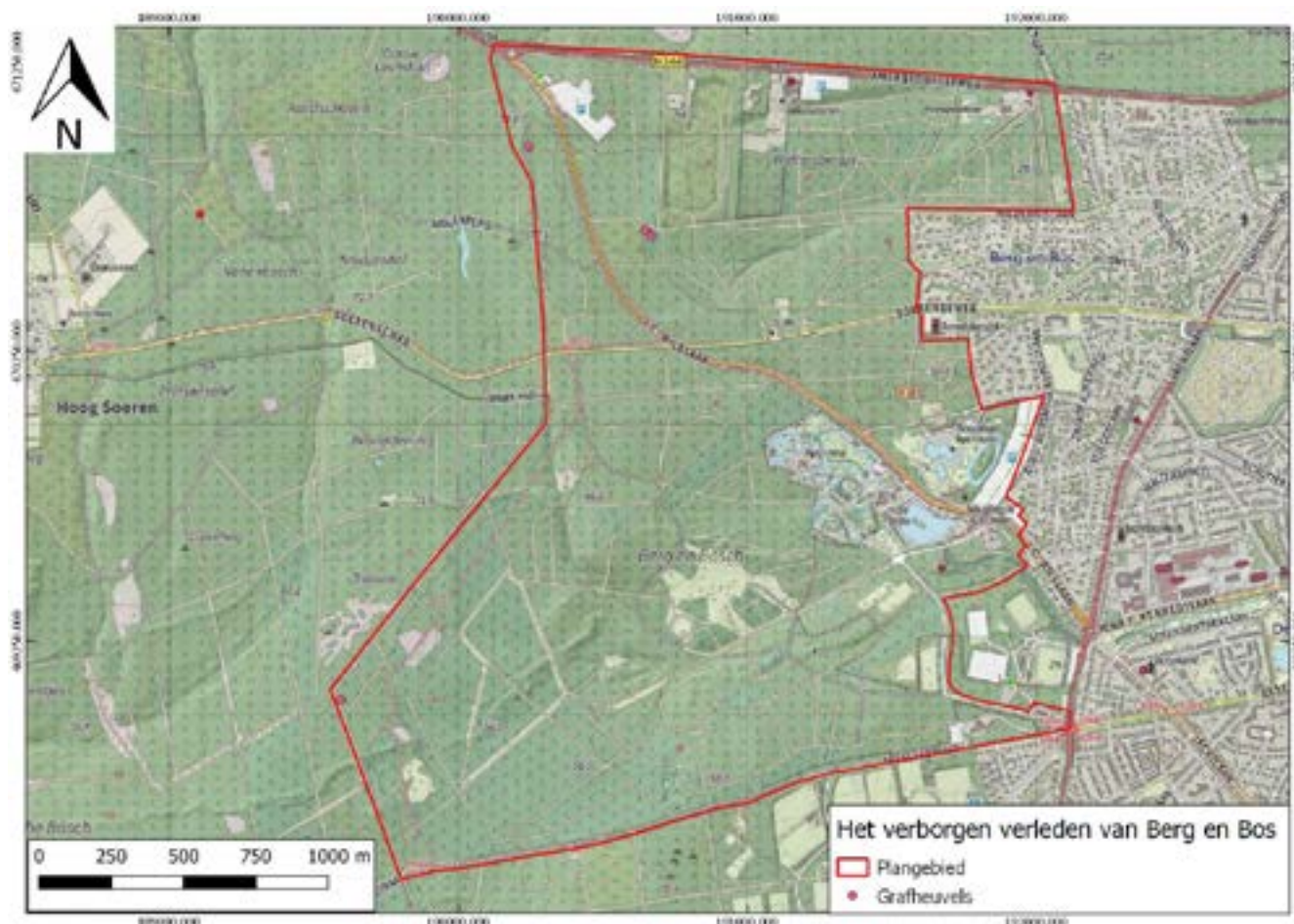
58 <https://onzeveluwe.nl/poi/grafheuvellijn>

59 <https://www.boswachtersblog.nl/veluwe/2018/01/16/achtergelaten-sporen-grafheuvels-veluwe/>

60 Fontijn, Bourgeois en Louwen 2011, p. 15.

61 Fontijn en Jansen 2016, p. 4.

62 Neefjes 2018, p. 26.

Afbeelding 7.1 de ligging van de grafheuvels binnen het Natuurpark Berg en Bos.

weg, maar op open plekken, natuurlijke verhogingen of nabij andere bijzondere landschapselementen zijn geplaatst. Zelfs in de gevallen waarin deze oude landschapsvormen zijn verdwenen, herinneren de grafheuvels nog steeds aan hoe de Veluwe er in de bronstijd uit zag. Opmerkelijk is echter dat grafheuvels niet de enige begravingen in de omgeving zijn. Rondom grafheuvels werden soms nieuwe vlakgraven aangelegd. Deze stamde soms uit dezelfde periode, en in andere gevallen uit latere perioden zoals de midden-bronstijd tot ijzertijd.⁶³ Wat er voor zorgt dat de één een grafheuvel krijgt en de ander een vlakgraf kan niet met zekerheid gezegd worden, maar waarschijnlijk speelde de sociale status van de overledene hierin een rol.

Grafrituelen

Naar de exacte rituelen kan tegenwoordig alleen maar gegist worden. Eventuele uitspraken en gebruiken zijn verloren gegaan. Het enige dat ons vandaag inzicht biedt in de grafrituelen van de klokbeercultuur zijn de sporen en artefacten die zij fysiek in het veld hebben achtergelaten. De meeste grafheuvels begonnen als een 'normale' inhumatie: De overledene werd niet in de heuvel begraven, maar kreeg aanvankelijk een simpel vlakgraf.⁶⁴ Doorgaans werd het lichaam in een kist begraven, soms ondersteund door

een steenkist.⁶⁵ Hierna werden de giften bijgevoegd en de heuvel opgeworpen, doorgaans met een oostwest hellende oriëntatie.⁶⁶ Deze graf giften zijn onze belangrijkste bron van informatie over de overledene in kwestie. Gebruikelijk waren aardewerken potten en de klokbeers waaraan de cultuur haar naam dankt. Deze potten waren doorgaans gevuld met zaden en etenswaar. Andere gebruikelijke graf giften waren vuurstenen mesjes, pijlpunten, en andere wapens. Ook vuurstenen afslagen, en sieraden van bijvoorbeeld barnsteen. Verder werden sommige lichamen besprenkelt met verschillende stoffen, zoals (een mengsel van) houtskool, as en rode oker.

Geschiedenis van de grafheuvels

In de IJzertijd is men grootschalig overgestapt van grafheuvels en vlakgraven naar crematies. Hoewel de locatie van begraven urnen vaak wel met een kleine verhoging werd aangegeven, waren deze te onopvallend om als grafheuvel te worden geclassificeerd.⁶⁷ Voor een lange tijd is er geen nieuwe informatie over de rol van grafheuvels in het landschap. Per definitie zijn er geen geschreven bronnen uit de prehistorie, en nieuwe grafheuvels werden niet opgericht. Het is mogelijk dat de oude

63 Fontijn en Jansen 2016, p. 6-10.

64 Inhumatie is het begraven van een lichaam.

65 Lanting 1973.

66 *Idem*

67 Fontijn, Bourgeois en Louwen 2011, p. 22.

Afbeelding 7.2 Het pad van lavastenen om de grafheuvel heen (Foto: Herwaarden 2020).

grafheuvels voor een lange tijd belangrijke ontmoetingsplaatsen waren voor festiviteiten en rituelen. In de middeleeuwen en een lange tijd daarna waren de grafheuvels duidelijke herkenningspunten.⁶⁸ Ze werden gebruikt om bijvoorbeeld routes en grenzen te markeren. De connotatie met de dood, en het feit dat deze heuvels goed in het oog lagen, maakte grafheuvels echter ook perfect geschikt om te gebruiken als galgenvelden.⁶⁹

Veel grafheuvels werden afgegraven, zij het uit bijgeloof, voor grondwinning, of simpelweg om te grafroven. Maar veel van deze monumenten bleven lange tijd onverstoorde in het landschap. In de 2e Wereldoorlog kwamen Nazisoldaten naar de Veluwe. Zij hebben munitiedepots aangelegd rondom Hoog Soeren. Hiervoor hebben ze een pad aangelegd van lavastenen uit het Eifelgebied, zodat hun vrachtwagens makkelijk door het bos konden rijden.⁷⁰ Dit pad loopt direct langs één van de grafheuvels in de buurt van parkeerplaats 2 van de Koningin Julianatoren. Wat opmerkelijk is, is dat dit pad om de grafheuvel afbuigt.

Dit lijkt tegen de efficiëntie in te gaan die van de bezetters verwacht wordt. De exacte intenties hierachter zijn onbekend. Het is mogelijk dat het afgraven van de heuvel simpelweg de moeite niet waard was. Echter, archeologie was een belangrijk middel in de propagandamachine van het derde rijk.⁷¹ Daarom kan het zo zijn dat de heuvel met opzet gespaard bleef.

68 Fontijn en Jansen 2016, p. 6-10.

69 Klok 1983.

70 <https://www.veluweopdekaart.nl/militair-erfgoed/oranjeoord-het-hoofdkwartier-van-het-munitiedepot-hoog-soeren/pointofinterest/detail>

71 Szczepański 2009.

Huidige situatie

De grafheuvels in Natuurpark Berg en Bos zijn niet te vinden op gemeentekaarten, of in Archis.⁷² Een officieel archeologisch onderzoek naar deze grafheuvels heeft nooit plaatsgevonden. Het is een handvol van de “verloren grafheuvels” van de Veluwe, en zouden compleet onbekend zijn gebleven ware het niet voor het oplettend oog van de boswachters van Berg en Bos. In de jaren 1990 tot begin 2000 heeft de boswachter verschillende landschapsvormen herkend als grafheuvel. Deze zijn nu te herkennen aan de kleine paaltjes met ROB bordjes die hij hier heeft neergezet. Echter, doordat de grafheuvels niet officieel erkend zijn, worden deze bordjes en de monumenten zelf niet onderhouden. In het geval van één van de grafheuvels (ten Zuiden van de hoofdingang Koningin Julianatoren) is het plaatje van het ROB compleet weggesleten.

Het landschap is sterk veranderd. Wat ooit open plekken waren ligt nu verscholen in het bos. Men moet dus goed zoeken om de locaties van de heuvels te vinden, in contrast met hoe de heuvels ooit zelf de weg wezen. Echter, ze zijn goed genoeg geconserveerd gebleven om nog steeds duidelijk herkenbaar te zijn wanneer ze eenmaal gevonden zijn. Ze rijzen duidelijk boven de rest van het landschap uit.

Wegens het gebrek aan onderzoek naar deze specifieke grafheuvels kan weinig worden gezegd over de exacte opbouw en inhoud. Wie hier ook ten rusten is gelegd, ligt hier waarschijnlijk nog steeds met al hun giften. Toch kan een

72 Archis is een landelijk archeologisch informatiesysteem voor het registreren en raadplegen van gegevens over archeologische onderzoeken, vondsten en archeologische rijksmonumenten vanaf de Prehistorie tot en met de Nieuwe tijd in Nederland.

Afbeelding 7.3 ROB-bordjes geplaatst bij grafheuvels (foto: Herwaarden 2020).

Afbeelding 7.4 Grafheuvel in bos (foto: Herwaarden 2020).

schatting worden gemaakt aan de hand van andere grafheuvels in de omgeving. In 2007 is onderzoek gedaan naar de grafheuvels nabij de Echoput. Deze heuvels bestaan (los van het zand dat gebruikt is voor restauratie) uit een donkere humuslaag, die geïnterpreteerd is als onderdeel van de A-horizont van een holtpodsol. In de top van de heuvel zijn recentere crematieresten bijgezet.⁷³ Dit crematiegraf stamt uit de IJzertijd, wat betekent dat de grafheuvel in kwestie dus nog lang nadat deze gebouwd is een culturele relevantie had.

Waar zijn de grafheuvels nu?

Wegens het feit dat deze oude grafmonumenten niet opgenomen zijn in Archis of gemeentekaarten worden ze ook wel “verloren grafheuvels” genoemd. Maar van sommige weten we exact waar ze zijn. Eén grafheuvel ligt op een open

veld in de heide, in een omgeving die waarschijnlijk erg lijkt op het landschap waarin de heuvel ooit is opgeworpen. Deze heuvel bevindt zich vlak bij het huidige Hapskamp.

Een tweetal heuvels ligt aan het uiteinde van de Wildernislaan, vlak bij de ingang van de Koningin Julianatoren. Hier vlak bij, aan de andere kant van de JC Wilslaan, loopt het lavastenen pad langs de grafheuvel.

⁷³ Fontijn, Bourgeois en Louwen 2011, p. 22.

Bronnen

Fontijn, D., Q. Bourgeois en A. Louwen 2011: *Iron Age Echoes Prehistoric land management and the creation of a funerary landscape, the "twin barrows" at the Echoput in Apeldoorn*, Leiden.

Fontijn, D. en R. Jansen 2016: *Oneindig Landschap? Onderzoek en Erfgoed van grafheuvellandschappen*, Leiden.

Neefjes, J. 2018: *Landschapsbiografie van de Veluwe, Staatsbosbeheer*, Amersfoort.

Lanting, J.N., 1973: Laat Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen, *Palaeohistoria* 15, 215-317.

Klok, R.H.J., 1982: *Oude graven tussen IJssel en Vallei. Prehistorische grafheuvels uit de steen- en bronstijd op de Veluwe*, BDU, Barneveld.

Szczepański, S., 2009, *Archaeology in the service of the Nazis: Himmler's propaganda and the excavations at the hillforts site in stary dzierzgoń (alt Christburg)*, LIETUVOS ARCHEOLOGIJA 35, 83-94.

<https://www.boswachtersblog.nl/veluwe/2018/01/16/achtergelaten-sporen-grafheuvels-veluwe/> (13-1-2021).

<https://onzeveluwe.nl/poi/grafheuvellijn> (13-1-2021).

<https://www.veluweopdekaart.nl/militair-erfgoed/oranje-oord-het-hoofdkwartier-van-het-munitiedepot-hoog-soeren/pointofinterest/detail> (13-1-2021).

8. Valkenberg

Leif Ian van Herwaarden

Inleiding

De geschreven geschiedenis van Apeldoorn als nederzetting gaat terug tot het jaar 793, toen een schenkingsakte een villa uit de Marke "Appeldro" benoemde.⁷⁴ Echter, het ontstaan van de gemeente is een veel recentere ontwikkeling. Deze gemeente vloeide voort uit de vrije en hoge heerlijkheid Het Loo⁷⁵, en de grenzen van de gemeente komen nog steeds grotendeels overeen met de oude grenzen van de heerlijkheid.⁷⁶

Een heerlijkheid is simpelweg de begrenzing van het gebied dat onder gezag van een heer stond. Deze landsheer had het recht om belasting te heffen, functionarissen te benoemen, te jagen en nog veel meer. Het feit dat Het Loo een "vrije" heerlijkheid was betekende ook dat alle grond en onroerend goed binnen het domein eigendom waren van de heer, ongeacht aan wie deze verpacht waren. Echter, het belangrijkste recht dat de heer had met betrekking tot de Valkenberg was de Hoge Jurisdictie: Het recht om mensen ter dood te veroordelen, en erop toe te zien dat deze straf werd uitgevoerd.

Grafheuvel

De heuvel in kwestie is waarschijnlijk veel ouder dan de galgen die hier ooit hebben gestaan. Vermoedelijk zijn degene die hier ter dood zijn veroordeeld niet de eerste overledenen die bij de geschiedenis van dit landschapselement betrokken zijn. We weten dat veel galgenbergen een voorgeschiedenis als grafheuvel hebben. Zo loopt er door de Veluwe de zogenaamde "Grafheuvellijn". Zoals de naam al doet vermoeden is dit een lange rij van ongeveer 6 kilometer lang, waarop zich bijna 50 grafheuvels bevinden.⁷⁷ Dit maakt het de langste grafheuvellijn in heel Europa⁷⁸, en één van deze grafheuvels is later in gebruik genomen als galgenberg. Patronen in grafheuvellandschappen zoals deze lijn zijn vrij gebruikelijk. Grafheuvels waren immers monumenten, en werden vaak op duidelijke plaatsen neergezet, zoals in open velden of aan wegen.⁷⁹ Ook galgenbergen moesten van heinde en ver zichtbaar zijn. Een grafheuvel hergebruiken als galgenberg ligt dus best voor de hand.

De Galgenberg

De landsheer van heerlijkheid het Loo was niemand minder dan de vorst van de Nederlanden zelf. Eigendom van de heerlijkheid werd overgedragen langs dezelfde lijn als de

heerschappij over het koninkrijk. In 1680 heeft Constantijn Huygens, toenmalig secretaris van Koning-Stadhouder Willem III, een tekening gemaakt die aantoont dat er twee galgen op de heuvel stonden.⁸⁰ Het doel van deze galgen kwam, net zoals de galgen zelf, in tweevoud: Zij waren zowel een straf als een afschrikmiddel. Om deze laatste reden werden de lichamen van misdadigers niet direct verwijderd. Deze lijken bleven hier hangen als een boodschap aan iedereen die ze kon zien: "Je bevind je nu in de heerlijkheid Het Loo. Houd je aan onze regels, of jij kan hier ook hangen." Hiervoor hoeven echter niet persé lichamen in een galg te hangen. Een lege galg is immers een belofte: Deze kan gevuld worden. Om ervoor te zorgen dat zo veel mogelijk mensen de galgen konden zien werden deze op een strategische plek neergezet. Op een heuvel in een open veld, aan een kruising van acht wegen, waarvan één een drukke weg richting Hoog Soeren was.⁸¹ Dezelfde landschappelijke karakteristieken die voor de prehistorische bewoners reden waren om op deze locatie een grafheuvel op te werpen, waren later dus reden om diezelfde heuvel in gebruik te nemen als galgenberg.

Na de dood van Koning-Stadhouder Willem III in 1702 werd de heerlijkheid Het Loo opgeheven. Dit was echter slechts van korte duur, aangezien in 1748 de heerlijkheid opnieuw werd ingesteld en overgedragen aan de nieuwe Koning-Stadhouder, Willem IV.⁸² Het was onder hem dat de galgen werden verwijderd. Vanuit Het Loo had de Koning direct zicht op de galgen. Het gebied rondom het paleis bestond toentertijd uit open heidevelden, waarin de heuvel dus enorm opviel. Daarom liet hij de galgen verplaatsen, naar een (nu onbekende) plek waar hij ze niet hoefde te zien.⁸³

De Valkenberg

Na het verwijderen van de galgen kwam de heuvel vrij te staan voor andere doeleinden. De open zandvlakten en heidevelden rondom Het Loo waar de heuvel deel van uitmaakte leende zich perfect voor de valkenjacht. Hierbij werd gebruik gemaakt van getrainde slechtvalken om op reigers te jagen.

De Galgenberg, nu hernoemd naar de Valkenberg, werd het epicentrum van de valkenjacht. Opmerkelijk is dat, volgens sommige bronnen, deze naamsverandering plaatsvond voordat de oude galgen weggehaald werden.⁸⁴

De jacht werd een belangrijk onderdeel van de identiteit van Het Loo. Men kwam van heinde en verre om op uitnodiging met de koninklijke familie mee te doen. Deze deelnemers

74 Otten 2003.

75 <https://www.apeldoorn.nl/ter/Cultuurhistorie/Veel-te-doen-Cultuurhistorie-Cultuurhistorische-analyses.html>

76 <https://www.coda-apeldoorn.nl/nl/archief/rechterlijk-archief-in-coda>

77 <https://spannendegeschiedenis.nl/prehistorie/epe-vaassen-grafheuvellijn>

78 <https://onzeveluwe.nl/poi/grafheuvellijn>

79 Neefjes 2018, p. 26.

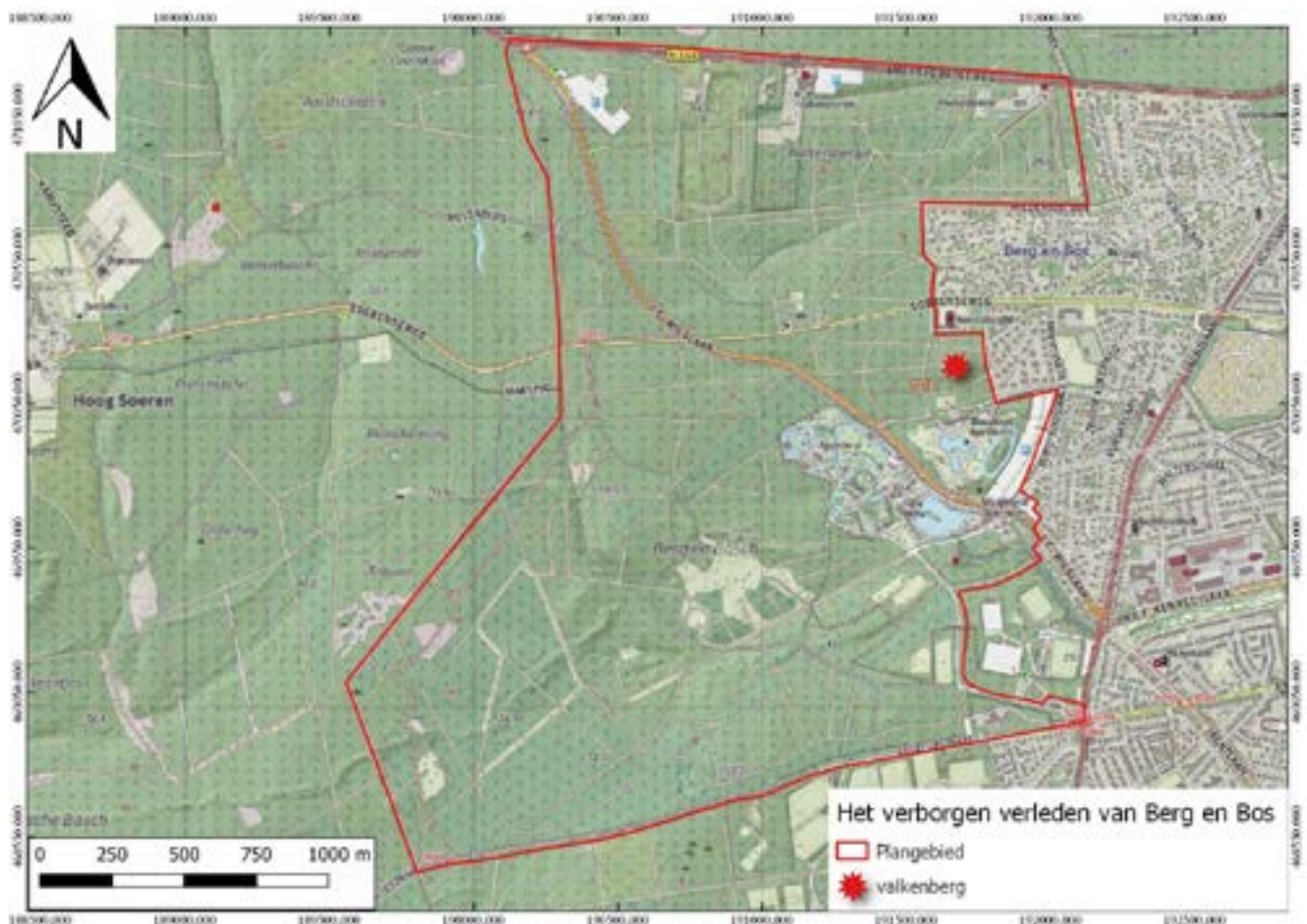
80 Heijbroek *Et. Al.* 1983.

81 <https://indebuurt.nl/apeldoorn/genieten-van/toen-in-toen-in-apeldoorn-de-galgenberg~45532/>

82 <http://www.cascade1987.nl/caart-der-limiten-van-de-hooge-en-vrije-heerlijckhydt-van-het-loo/>

83 <http://www.devalkenberg.nl/indexd45b.html?cat=artikelenenpid=193>

84 <https://indebuurt.nl/apeldoorn/genieten-van/toen-in-toen-in-apeldoorn-de-galgenberg~45532/>

Abbeelding 8.1 De ligging van de Valkenberg.

konden als gast op het Oude Loo verblijven, mits zij van hoge stand kwamen. Minder belangrijke deelnemers verbleven in herberg de Keizerskroon, of het logement de Nieuwe Kroon. Op ieder van deze locaties werd tevens onderdak geboden voor paarden, en de getrainde valken.⁸⁵ Het aanzien van de gronden rondom het Loo als jachtgebied steeg sterk aan het begin van de 19^e eeuw. Over de rest van het Europese vasteland was de valkenjacht een uitstervende tak van sport. In 1839 was Het Loo de enige locatie in Europa waar de valkenjacht nog steeds plaatsvond.⁸⁶ In dit jaar werd tevens de Royal Loo Hawking Club opgericht.⁸⁷ Zoals de Engelse naam van het genootschap al doet denken waren het niet alleen Nederlandse nobellieden die hier lid van waren. Men kwam vanuit Engeland en Frankrijk om deze hobby uit te oefenen. De geschiedenis van deze club is echter maar van korte duur. In 1855 werd deze vanwege verschillende redenen weer opgeheven. De kosten begonnen te hoog op te lopen, en de ontginning van de jachtgebieden (in combinatie met de jacht zelf) maakte de reigers waarop gejaagd werd een steeds zeldzamere verschijning.⁸⁸ Zodanig eindigde de

valkenjacht hier in Nederland, en verdween daardoor uit heel Europa.

Tot op heden

In de latere helft van de 19^e eeuw begon men toch anders naar de Valkenberg te kijken. Zonder de jacht die afleiding bood van de lugubere geschiedenis van de heuvel, begon het kale landschap toch weer te herinneren aan de oude "galgenberg". Om dit tegen te gaan is men begonnen met het aanplanten van een bos rond deze berg. Potentieel is dit zelfs waar de naam "Berg en Bos" vandaan komt.⁸⁹

Na hevige nieuwbouw zijn de zichtlanen tussen het Loo en de heuvel verdwenen. De Valkenberg zelf licht nu verstopt tussen de bomen, maar de naam van de Valkenberglaan herinnert nog steeds aan het bestaan van dit landschapselement. Hier staat de heuvel nog steeds als het hoogste punt in de wijde omgeving.

Bronnen

Otten, D. 2003: *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Apeldoorn*, Hilversum.

Neefjes, J. 2018, *Landschapsbiografie van de Veluwe*, Staatsbosbeheer, Amersfoort

85 <https://koninklijkapeldoorn.nl/weetjes/splithoff-weetjes/de-valkerij-op-het-loo/>

86 <http://www.devalkenberg.nl/index45b.html?cat=artikelenenpid=193>

87 <https://koninklijkapeldoorn.nl/weetjes/splithoff-weetjes/de-valkerij-op-het-loo/>

88 Idem

89 <https://indebuurt.nl/apeldoorn/genieten-van/toen-in/toen-in-apeldoorn-de-galgenberg~45532/>

Heijbroek et. al., 1983: *Met Huygens op reis: tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van de stadhouder-koning Willem II*, Zutphen
<https://www.apeldoorn.nl/ter/Cultuurhistorie/Veel-te-doen-Cultuurhistorie-Cultuurhistorische-analyses.html> (15-1-2021).
<https://www.coda-apeldoorn.nl/nl/archief/rechterlijk-archief-in-coda> (15-1-2021).
<https://spannendegeschiedenis.nl/prehistorie/epe-vaassen-grafheuvellijn> (15-1-2021).
<https://onzeveluwe.nl/poi/grafheuvellijn> (15-1-2021).
<https://indebuurt.nl/apeldoorn/toen-in/toen-in-apeldoorn-de-galgenberg~45532/> (15-1-2021).
<http://www.cascade1987.nl/caart-der-limiten-van-de-hoogen-vrije-heerlijckhydt-van-het-loo/> (15-1-2021).
<http://www.devalkenberg.nl/indexd45b.html?cat=artikelenenpid=193> (15-1-2021).
<https://koninklijkapeldoorn.nl/weetjes/spliethoff-weetjes/de-valkerij-op-het-loo/> (15-1-2021).

9. De Renbaan op het Orderveld

Chris Nieuwenhuize

De Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA) wordt gevormd door mensen die zich actief bezig willen houden met archeologie. De groep maakt onderdeel uit van de landelijk opererende AWN en bestaat in Apeldoorn uit ongeveer 35 leden.

Wat de amateurarcheologen van de AWA bindt is de passie om zich een beeld te vormen van de geschiedenis van de eigen woonomgeving op basis van de zichtbare resten uit het verleden maar vaker nog uit de resten die in de grond verborgen zijn. Wat hen ook bindt is dat ze dat hun passie bij voorkeur buiten in het veld beleven, en als het kan met de schop in de hand en zand tussen de nagels.

Berg en Bos en haar beheerders kennen we al jaren. In de loop van de jaren hebben we grafheuvels helpen opknappen, de baksteenovens bij de leemkuil onderzocht en regelmatig waren we te gast voor publieksactiviteiten. Het was dan ook vanzelfsprekend dat we graag meehielpen aan een publicatie over het gebied.

Zelf ben ik al vanaf de lagere school geïnteresseerd in archeologie. Dat begon met het zoeken naar pijpenkoppen op de akkers in de buurt en intussen al 25 jaar als lid van de AWN. Momenteel ben ik als veldwerkcoördinator voor Apeldoorn en lid van het regiobestuur van de AWN betrokken bij de AWA.

Chris Nieuwenhuize
Archeologische Werkgroep Apeldoorn

Een tribune in het bos

Een intrigerende vermelding op de moderne topografische kaart riep te nieuwsgierigheid op. Ten westen van Apeldoorn, net achter Natuurpark Berg en Bos, in het Kroondomein stond "de Tribune" aangegeven. Op deze plek, midden in de bossen was dat op zijn minst een onverwachte vermelding. Voor de archeologische werkgroep Apeldoorn (AWA) was het in 2012 aanleiding om eens te gaan kijken en uit te zoeken welke toeschouwers hier hadden gezeten en waar ze naar waren komen kijken.

De valkenjacht op Het Loo⁹⁰

Al snel bleek dat de tribune samenhang met de renbaan die in het midden van de 19^e eeuw ter plekke was aangelegd en dat die paardenrennen op hun beurt samenhangen met de valkenjacht.

Op Het Loo van Koning-Stadhouder Willem III beleefde de valkenjacht zijn eerste hoogtepunt. Enkele keren per week werd er in de zomer met valken op reigers gejaagd. Omdat een reiger een onnatuurlijk grote en soms ook gevaarlijk prooi voor de valk was, en de valken moeite hadden hun prooi te overheersen, was de jacht op reigers 'de hoge vlucht' bijzonder geliefd. Om aan zijn belagers te ontkomen vloog de reiger steeds hoger en ontstond een fascinerend schouwspel, waarin de valken, nog hoger gestegen, hun van nature veel te grote prooi in een steile duikvlucht naar de grond probeerden te brengen.

Het Veluwe terrein was ideaal voor de valkenjacht. Even ten oosten van Hoog Soeren lag een natuurlijk broedgebied, de Reigerskooi. Van daaruit vertrokken de reigers om onder meer bij het visrijke Uddelermeer en Bleke Meer te foerageren. In de late middag keerden ze over de heide terug naar hun reigerkolonie in het Soerense Bos met hun krop gevuld met voedsel voor hun jongen. Halverwege, op de uitgestrekte Soerense Hei of meer oostelijk op de Valkenberg, wachtten de valkeniers de komst van de reigers af. Als de reigers in zicht kwamen werden twee valken gelost, die om beurten de reiger belaagden. Te paard volgde men het luchtgevecht. Om de reigerstand op peil te houden werd de visstand in het Uddelermeer gereguleerd. Naast een valkenier had Koning-Stadhouder Willem III ook een vaste reigerbewaarder in dienst, die de reigers in de Reigerskooi bijvoederde. Na zijn dood raakte de vorstelijke jacht op Het Loo bijna anderhalve eeuw in het slop. Vanwege zijn gezondheid jaagde stadhouder Willem IV weinig. Zijn zoon Willem V gaf de voorkeur aan vispartijen op het Uddelermeer en maar af en toe een valkenjacht, en Koning Lodewijk Napoleon, die het jachtbedrijf en de valkerij op Het Loo vanaf 1808 wilde reorganiseren, moest in 1810 het veld alweer ruimen. Zijn opvolgers, de Koningen Willem I en II, hadden weinig interesse in de jacht, en het waren uiteindelijk de zonen van Koning Willem II, kroonprins Willem III en prins Alexander, die de jacht op Het Loo vanaf 1839 weer internationale glans gaven.

90 Naar Bleumink 2010. Blz. 171-172

Afbeelding 9.1 Moderne topografische kaart waarop de vermelding van de tribune staat.

Op initiatief van een aantal Engelse liefhebbers, die een nieuw jachtterrein zochten nadat de Engelse reigerstand door grootschalige ontginningen van voedselrijke moerassen en venen was teruggelopen, werd in 1838 opnieuw op reigers gejaagd. In dat jaar werden in ruim een week 104 reigers gevangen. Al snel ontstond het idee op Het Loo een privévalkeniersclub te huisvesten, en in 1839 werd het Koninklijk Nederlandsch Valkeniers Gezelschap opgericht, dat internationale bekendheid kreeg als The Royal Loo Hawking Club. De Koningen Willem I, II en III werden achtereenvolgens beschermheer van de club, maar het was vooral prins Alexander, de broer van Willem III, die de hoge vlucht stimuleerde.

Het reigerseizoen begon op 15 mei en eindigde half juli. De dertig overwegend Britse clubleden, hun dames en het gevolg, namen die twee maanden hun intrek in Het Oude Loo en de verschillende hotels die de buurtschap Loo inmiddels rijk was. Na het ontbijt verdiepten de heren zich in de beursberichten uit The Times, die vanuit Londen werd nagezonden naar Het Loo. Waarnaar sommige heren zich vermaakten met een potje jeu de boules of het schijfschieten op de schietbaan in het Paleispark. Andere heren gaven de voorkeur aan de paardenrennen op de koninklijke renbaan. Om een uur of vier 's middags vertrok de stoet uiteindelijk over de schaduwrijke Koningslaan in de richting van de Soerense Hei, waar de reigers tegen het vallen van de avond overkwamen. Bij het vallen van de schemer keerde het

gezelschap huiswaarts, waar men regelmatig door de Koning voor het diner werd uitgenodigd.

De jaarvergaderingen van de club vonden plaats op Het Oude Loo. The Royal Loo Hawking Club zou uiteindelijk zestien jaar bestaan. Na de dood van prins Alexander in 1848 verloor de club een belangrijke drijvende kracht en steeds vaker verlieten gasten voortijdig de reigerjacht, afgeschrikt door het onbestendige humeur van Koning Willem III. Ook de hoge kosten van de reigerjacht zorgden voor problemen. Bovendien nam de reigerstand af, mogelijk door de jacht zelf en ook doordat een deel van de reigerkolonie in 1849 Het Loo had verruild voor kasteel Biljoen, bij Velp. Maar het was vooral de verdere ontginning en verbeterde ontwatering van de vis- en vogelrijke uiterwaarden en natte heidevelden aan de randen van de Veluwe, favoriete foerageergebieden voor de reigers, die leidden tot de definitieve teruggang van de reigerstand. In 1855 werd The Royal Loo Hawking Club opgeheven en verdween de hoge vlucht definitief van het Europese vasteland.⁹¹

Paardenrennen in 1843 en 1844

In de marge van de jachtactiviteiten werden na verloop van tijd ook paardenrennen georganiseerd. In krantenberichten worden ze voor het eerst genoemd in 1843. Worden de

⁹¹ Een uitgebreide verhandeling over de Royal Loo Hawking club is geschreven door J. vd Wall, 1986.

Afbeelding 9.2 Henry Landseer "Hawking" ca. 1831 (Wikimedia commons).

rennen vanaf 1845 minstens een maand van tevoren aangekondigd, op 30 juni 1843 schrijft men dat door de prins enkele dagen eerder "de eenzame heidevlakte welke de noordelijke grens dezer gemeente uitmaakt" was uitgekozen "tot het houden eenen wedren".⁹² Een week later meldt men dat "morgen een tweede wedren gehouden zal worden" (waarschijnlijk 5-7-1843).⁹³

De rennen inspireerden lokale kunstenaar Ari Lieman tot een aquarel geschilderd vanaf de Valkenberg. Afgebeeld als een stipje in de lucht zijn een reiger en een valk te zien, achtervolgd door de jagers te paard op de heide. Op de achtergrond ligt Apeldoorn met zowel de splinternieuwe kerk aan de Loolaan (geopend in 1842) als de toren van de oude kerk op het Raadhuisplein.

Een jaar later, in 1844 werden de rennen gehouden op "een baan achter Hoog Soeren" van een mijl lang. Dit keer waren de rennen wel gepland. Gemeld wordt dat op 28 juni de wedren overeenkomstig het bekendgemaakte programma had plaatsgehad.⁹⁵

Paardenrennen tussen 1845 en 1848 op de renbaan op het Orderveld

In 1845 werd waarschijnlijk de renbaan op het Orderveld in gebruik genomen. Volgens een krantenbericht werd er een baan gebruikt van 2700 el lang en 30 el breed.⁹⁶ De locatie van de baan wordt hierin overigens niet duidelijk uit de beschikbare krantenberichten.

In februari 1846 werd de baan "weer geschikt gemaakt" voor het aankomende seizoen. In het betreffende krantenbericht wordt ook de locatie genoemd van enerzijds "de nieuwe renbaan tussen het Park en het Soerensche Bosch welke tot oefeningen is bestemd" en daarnaast die "welke de aankomende zomer weer tot wedrennen moet dienen en welke

92 Algemeen Handelsblad 30-6-1843 geraadpleegd via Delpher.nl, evenals andere publicaties uit kranten.

93 Algemeen Handelsblad 6-7-1843

94 Tijdschrift Buiten 6-12-1913

95 Overijsselse Courant van 9-7-1844

96 Algemeen Handelsblad 21-4-1845

Afbeelding 9.3 Arie Lieman. De valkenjacht in 1843.⁹⁵

gelegen is ten zuiden van voornoemd Bosch".⁹⁷ De laatste locatie komt overeen met de onderzochte baan op het Orderveld. Er zijn dus blijkbaar twee banen die allebei ook al in het voorgaande jaar zijn gebruikt.

Bij de rennen is sprake van grote groepen toeschouwers die van heinde en ver de rennen kwamen bekijken. Een krantenbericht uit 1847 meldt dat men op het terrein nabij de renbaan druk bezig is met het opslaan van tribunes, stal-lingen, boxes en kantines.⁹⁸

De rennen werden gehouden op 23-6-1845⁹⁹, 22-6, 24-6 en 26-6-1846¹⁰⁰, 21-6, 23-6 en 25-6-1847¹⁰¹ en 27-6, 29-6 en 1-7-1848¹⁰² dus steeds in de laatste week van juni.

In de zomer van 1848 was de schilder Johan Barthold Jongkind aanwezig bij 'The Royal Hawking Races' die hij vereeuwigde. Hoewel in sommige publicaties gemeld wordt dat het hier om de nieuwe renbaan zou moeten gaan,¹⁰³ is het aannemelijker dat de oude renbaan is afgebeeld, omdat die dat jaar nog werd gebruikt.¹⁰⁴

Afgebeeld zijn de overdekte koninklijke tribune waar vanuit de leden van de koninklijke familie en hun gasten de wedstrijden bijwoonden en daar tegenover een gebouwtje voor de wedstrijdleiding. Op de achtergrond is nog een tribune zichtbaar. Hoewel niet helemaal duidelijk, lijkt deze op een aardren verhoging te liggen. Dat zou dus de bestaande verhoging op het Kroondomein kunnen zijn.

Regt in naam des Konings: Een nieuwe renbaan

Eind 1847 is er sprake van een initiatief om een nieuwe renbaan aan te leggen "meer in de nabijheid van de straatweg", langs de Amersfoortseweg tussen de echoput en het

97 Algemeen Handelsblad 27-2-1846

98 Algemeen Handelsblad 12-6-1846

99 Arnhemse Courant 17-5-1845

100 Algemeen Handelsblad 25-5-1846

101 Algemeen Handelsblad 11-5-1847

102 Algemeen Handelsblad 29-5-1848

103 Jochems, 1991-1993. Blz. 321.

104 <https://www.koninklijkeverzamelingen.nl/collectie-online/detail/f91f1aaa-2bc5-5f7b-8593-1da5a16dbbf1>

Afbeelding 9.4 Paardenrennen bij het Loo door J.B. Jongkind (1819-1891) in 1848 (Koninklijke verzamelingen).

Aardhuis.¹⁰⁵ Naast deze gunstiger ligging was een andere aanleiding waarschijnlijk het feit dat de Ordermark in januari 1847 150 ha grond had verkocht aan dhr. Morrees uit Deventer.¹⁰⁶

In deze periode waren meer marken begonnen om gronden te verkopen. In de Speldermark bijvoorbeeld verkochten de markegenoten in 1845 1150 ha grond. Uiteindelijk aan een groep “menschenvrienden” waaronder Ds. Helderling.¹⁰⁷ Het was niet te enige verkoop van de Ordermark, want minder dan een half jaar later, in juni 1847 werd de publieke verkoop van nog eens 112 ha grond aangekondigd.¹⁰⁸ In hetzelfde krantenbericht bleek echter dat het domeinbestuur een proces dreigde aan te spannen tegen de Ordermark, waarin ze deze het recht om gronden te verkopen betwistte. Enkele maanden later bleek in een krantenartikel dat het domeinbestuur in de procedure 800 bunders van de Ordermark “terugvorderden” omdat de ontginningen “belemmerend konden werken voor de edele valkenjacht en wedrennen”.¹⁰⁹ Bij de auteur van dit artikel was het begrip voor de rechtszaak niet groot. Met een zeker venijn merkte hij op dat het enige doel van de procedure leek “om deze deugdzame gronden aan alle cultuur te onttrekken en ten eeuwigen dage tot woestenij te doemen, waarop vorstenzonen en vreemdelingen zich, gedurende weinige dagen in het jaar, vermaken”.¹¹⁰

Een groot aantal Apeldoorners “allen bestuurders en mede-eigenaren van markegronden onder de gemeente Apeldoorn” stuurden in april 1848 een petitie aan de Koning waarin zij hem verzochten het aangespannen proces te laten beëindigen.¹¹¹

De petitie kwam op een interessant moment. Prins Alexander, de belangrijkste initiatiefnemer achter de valkenjacht, was kort daarvoor op 20 februari 1848 overleden.¹¹² Belangrijker lijkt dat 1848 het jaar van de revoluties in Europa was. Begonnen in februari in Frankrijk, vrijwel onmiddellijk gevolgd door onrusten in Duitsland en de Oostenrijkse gebieden werden heersers overal in Europa gedwongen voortaan rekening te houden met de burgerij. De angst voor een Nederlandse revolutie deden ook Willem II vrezen voor zijn troon.¹¹³ Na jarenlang tegenstribbelen benoemde de Koning op 17 maart 1848 een staatscommissie onder leiding van Thorbecke voor het maken van een nieuwe grondwet die uiteindelijk op 3 november ook werd aangenomen en de Koning de regeringsmacht ontnam.¹¹⁴

Het proces tegen de Ordermark werd in de tussentijd echter niet beëindigd maar de eisers werden later dat jaar in het ongelijk gesteld op 9 november 1848: De Ordermark mocht haar gronden verkopen.¹¹⁵ Op 30 November 1848 publiceerde de Arnhemse Courant de volledige tekst van de uitspraak. Interessant is vooral de laatste alinea met de volgende

105 Algemeen Handelsblad 18-11 en 25-12-1847

106 Arnhemsche Courant 12-1-1847

107 Groninger Courant, 23-6-1848

108 Arnhemsche Courant 24-6-1847

109 Arnhemse Courant 14-8-1947

110 Idem.

111 Arnhemsche Courant 3-6-1848

112 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Alexander_van_Oranje-Nassau_\(1818-1848\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Alexander_van_Oranje-Nassau_(1818-1848))

113 https://nl.wikipedia.org/wiki/Revolutiejaar_1848

114 https://nl.wikipedia.org/wiki/Grondwetsherziening_van_1848

115 Algemeen Handelsblad 13-11-1848 en (met de volledige tekst van het vonnis) Arnhemsche Courant 30-11-1848

Afbeelding 9.5 Het einde van de paardenrennen in Apeldoorn. Krap twee weken van tevoren worden de rennen van 1853 verplaatst naar Den Haag. (Algemeen Handelsblad 25-5-1853).

formulering: De arrondissementsrechtbank in Arnhem, “Regt doende in naams des Konings, verklaart het eischend domein bestuur niet ontvankelijk”. Hoewel het verband met de nieuwe grondwet op basis van de krantenartikelen niet hard te maken is, is het niet onwaarschijnlijk dat de rechter een Koning - intussen zonder macht - makkelijker in zijn eigen naam in het ongelijk stelde dan daarvoor, zonder de nieuwe grondwet.

De voorbereiding van de nieuwe renbaan ging blijkbaar minder vlot dan gepland want op 22 juni 1848 werd gemeld dat de rennen dit jaar nog één maal op de oude plek zouden worden gehouden maar volgend jaar op de nieuwe renbaan.¹¹⁶ De “oude” baan op het Orderveld lijkt dus slechts 4 seizoenen gebruikt van 1845 tot en met 1848.

Overigens is ook deze nieuwe renbaan slechts 4 seizoenen gebruikt: Van 1849 tot en met 1852. In 1853 werden de rennen op 23 februari nog gepland bij het Loo zoals blijkt uit een advertentie door Jhr. Mollerus, kamerheer des Konings.¹¹⁷ In een advertentie van 3 maanden later werd door dezelfde kamerheer bekendgemaakt dat de rennen werden verplaatst naar ‘s Gravenhage.¹¹⁸ In de jaren daarna werden de rennen steeds in Zandvoort op Duindicht gehouden.

De renbaan op de kaart

De renbaan op het Orderveld staat aangegeven op de militaire topografische kaarten tussen 1846 en 1900 (zie afbeelding 9.6). Op de eerstvolgende beschikbare kaart, van 1907, is het terrein omgezet in bos en wordt de renbaan niet meer vermeld. Van de baan is in de verkaveling dan ook niets meer te herkennen. Overigens lopen de militaire kaarten wel eens een aantal jaren achter, dus de ontginning kan best wat eerder hebben plaatsgevonden.

Opvallend is overigens dat de renbaan niet is aangegeven op de gemeentelijke kadaster kaart uit 1882. Blijkbaar was de baan in het terrein toch niet zo heel zichtbaar. Het is dan ook

niet ondenkbeeldig dat de baan op de Topografische kaarten uit dezelfde periode vooral is weergegeven omdat hij ook al op zijn voorgangers stond.

De renbaan tegenwoordig

Grote vraag was natuurlijk of er nog iets van de baan nog is terug te vinden in de bossen van het Kroondomein of Berg en Bos.

In 2012 is de plek van de baan op het Kroondomein enkele malen bezocht door leden van de AWA. Het gebied bestaat voor een groot deel uit bos met tamelijk ver uit elkaar staande dennen. Daaronder een dichte begroeiing met bosbessen. De bosbessen maken een veldkartering, maar ook zoeken met de metaaldetector vrijwel onmogelijk.

Het terrein is tamelijk vlak en wordt aan de noord- en zuidkant begrensd door opgestoven walletjes. Bovendien blijkt dat de walletjes een hoger gebied afscheiden van een lager gebied. De renbaan ligt dus hoger dan het omringende gebied. Het reliëf is ook goed zichtbaar op Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)¹¹⁹, zoals ook zichtbaar op afbeelding 9.8.

Op de plaats waar de Topografische kaart van 1846 “de tribune” aangeeft, is een opvallende heuvel. Deze is 30 meter lang en ca. 4 à 5 meter hoog. Halverwege het talud is aan de zuidzijde (de renbaan zijde) een vlak stuk. Uit boringen blijkt dat het een kunstmatige heuvel betreft. Het oude maaiveld is onder heuvel nog aanwezig. De tribune, waarmee dit onderzoek begon lijkt dus te bestaan uit een kunstmatige verhoging van waaraf de rennen konden worden bekeken.

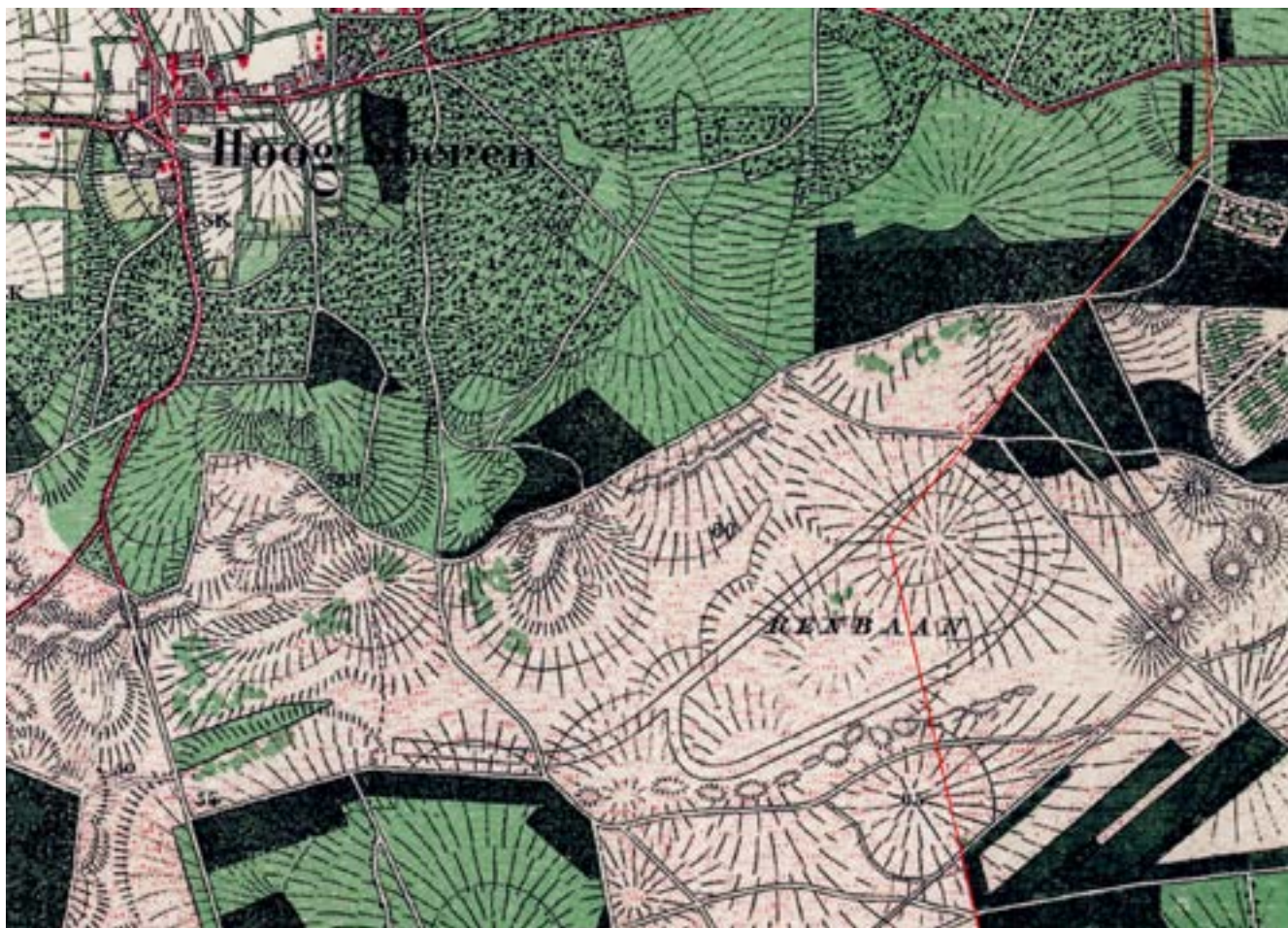
Langs de tribune ligt een greppel (ca. 50 cm diep) met daarnaast een wal (ca. 50 cm hoog). De wal ligt steeds aan de zuidzijde. De greppel is te volgen vanaf het hek van het Kroondomein tot aan een van de paden. Westelijk van het pad werd de greppel niet meer teruggevonden. De afstand

¹¹⁶ Algemeen Handelsblad 22-6-1848 en 4-6-1849

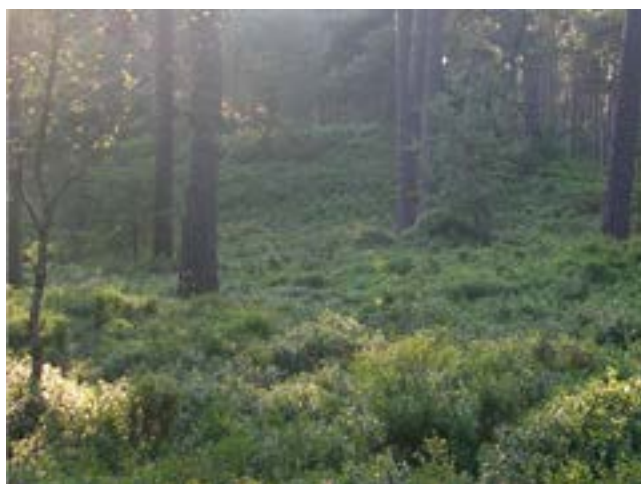
¹¹⁷ Algemeen Handelsblad 23-2-1853

¹¹⁸ Algemeen Handelsblad 25-5-1853

¹¹⁹ Het AHN is een hoogtekaart van Nederland waarop met lasers vanuit vliegtuigen kleine hoogteverschillen zijn ingemeten. Zie www.AHN.nl

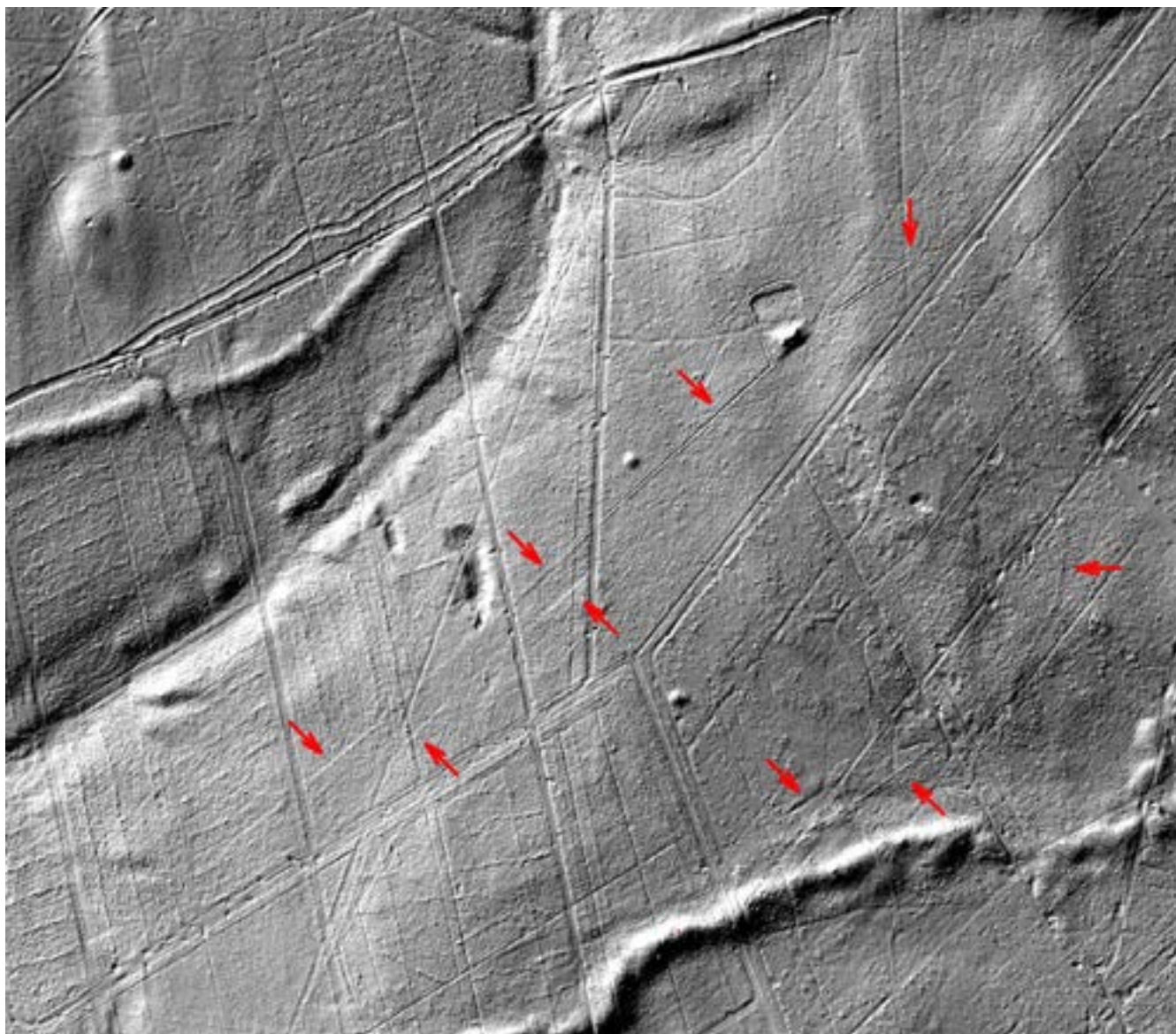
Afbeelding 9.6 Topografische kaart van 1900. In rood de grens tussen de Ordermark en de mark van Assel en Hoog Soeren die nu de grens tussen Berg en Bos en het Kroondomein vormt. De renbaan ligt op deze grens.

Afbeelding 9.7 De tribune.

Afbeelding 9.8 Tracé van de renbaan (in rood) zoals zichtbaar op het AHN geprojecteerd op de moderne luchtfoto. Het tracé van de ingemeten greppel is geel.

Afbeelding 9.9 Actueel Hoogtebestand Nederland. Door de gebruikte hillshade-bewerking zijn kleine hoogteverschillen zichtbaar gemaakt. Bij de rode pijlen is de loop van de renbaan zichtbaar.

tussen de 2 uiteinden van de greppel is ongeveer 380 meter. De wal loopt zorgvuldig om de tribune heen, met de wal aan de binnenzijde.

Onderzocht is of de greppel ook op andere delen van het veronderstelde tracé ligt, en of er parallel aan de gevonden greppel een tweede greppel ligt. Dat blijkt niet het geval. De greppel is verder nergens in het Kroondomein teruggevonden. Aangetekend moet wel worden dat door de ondergroei het terrein moeilijk "leesbaar" is. Wel zijn delen van het tracé van de renbaan vaag te zien op het AHN.

Het tracé van de renbaan van het AHN en het ingemeten traject van de greppel blijken vrijwel perfect overeen te komen met ligging van de baan op de topografische kaart van 1900.

De baan is op het AHN overigens beter zichtbaar op het Kroondomein dan in Berg en Bos. Mogelijk dat de bospercelen in Berg en Bos vaker bewerkt zijn bij de ontginning. Op basis van de zichtbare resten kan de breedte bij benadering worden vastgesteld. Die bedraagt 27 tot 30 meter. De 30 el in het krantenbericht moet dus waarschijnlijk als 30 meter worden gelezen.

Bronnen

Bleumink H. en J. Neefjes, 2010: *Kroondomein het Loo*, Utrecht.

Jochems M., (redactie) 1993: *Ach lieve tijd: twaalf eeuwen Apeldoorn, de Apeldoorners en hun rijke verleden*, Zwolle.

Kemperink R.M (red.), 1993: *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen.

Wall, J.W.M. van de, 1986: *De valkerij op het Loo. The Royal Loo Hawking club 1839-1855*, Enschede.

10. Een vergeten waterwerk op de Veluwe

Henk Weltje

De geschiedenis van Apeldoorn is onlosmakelijk verbonden met haar uitgebreide stelsel van sprengbeken. Tegenwoordig zijn die er gelukkig nog steeds. De Bekenstichting en de werkgroep Sprengen en Beken van de Apeldoornse KNNV afdeling houden zich daar actief mee bezig.

Als geboren Apeldoornse heb ik die beken mij enorm gefascineerd en daarom ben ik ook lid van beide organisaties.

Het gebied van Berg en Bos is een brongebied voor een beek en wel voor de Badhuisspreng. Deze is helaas niet meer watervoerend maar de vijver in het park wordt nog wel gevoed door diepliggende ondergrondse bronnen.

Naast mijn fascinatie voor beken heb ik ook veel archieven uitgeplozen en daar mooie informatie uitgehaald.

Inleiding

Paleis het Loo, gebouwd in opdracht van Koning-Stadhouder Willem III, was mede beroemd om haar in 1693 aangelegde prachtige, en vooral hoge, fonteinen. Van heinde en verre kwamen de mensen kijken, en dat is ook tegenwoordig nog het geval. Hoe is het mogelijk dat men dat in die tijd, in slechts een enkel jaar, voor elkaar heeft gekregen? En waarom wilde Willem III eigenlijk zulke hoge fonteinen?

De aanleiding voor het waterwerk

Lodewijk XVI had in Versailles al fonteinen laten aanleggen. Het water voor die fonteinen werd met man- en paarden-

kracht vanuit de Seine opgepompt naar hoger gelegen bassins en vandaar voedden ze de fonteinen. Een zeer kostbare geschiedenis vanwege de lange leidingen en vele pompen. Het water was daarnaast ook nog niet erg schoon. Er is veel bekend over de bouw van paleis het Loo maar zeer weinig over de toevoer van het water voor de fonteinen. De Engelse lijfarts van Willem III, Harris, beschrijft in 1699 de fonteinen als volgt: "een merkwaardige fontein met achtkant bekken waarvan elke zijde 16 schreden lang was, dus 128 schreden in omtrek (30 meter in diameter). In het midden spoot het water met een straal van 45 voet (13 meter) omhoog. Daaromheen waren nog twee rijen stralen, elk van 16 stuks; deze gingen 12 en 6 voet hoog. Het water voor de middelste straal kwam van een heuvel bij Assel, twee uren gaans (leagues) van het Loo, voor de 16 van 12 voet kwam het van Orden, ongeveer een uur gaans (league) verwijderd, terwijl de overige 16 (van 6 voet) werden gevoed door het water uit den vijver."

Willem III wilde zijn fonteinen nog hoger laten spuiten dan die in Versailles en had water nodig dat van hoger gelegen gebieden kwam. De oostelijke flank van de Veluwe bij Apeldoorn bleek daar zeer geschikt voor te zijn en levert een constante stroom van zeer schoon water uit de sprengen. Willem III kende het gebied rond Hoog Soeren al goed omdat hij daar in zijn jeugd regelmatig vanuit het oude jachtslot Het Loo op jacht ging. Hij kocht grote gebieden bij Hoog Soeren. Onder andere landerijen bij de Asselse mark. Willem III kwam als kind regelmatig in Kleef op familiebezoek en nam de aanleg van de daar aanwezige fonteinen waarschijnlijk als voorbeeld. In eerste instantie leverden de sprengen van de Orderbeek niet genoeg water met de juiste druk om de fonteinen hoog genoeg te laten spuiten. Daarom werd een tweede tracé ontwikkeld dat gebruik maakte van de bronnen bij de Pomphul, de Veentjes, de Hasloo fles en de Ruetbron.

Het is Koning-Stadhouder Willem III gelukt om met zijn waterwerken de zonnekoning de loef af te steken. De koningsfontein spoot met zijn XX meter, XX meter hoger dan de hoogste fontein in Versailles. Bovendien werden de fonteinen geroemd om hun schone aard, het was immers Veluws bronwater. Vele malen schoner dan het gerecyclede water uit de Seine dat in Versailles werd rondgepompt.

De gebruikte waterbronnen

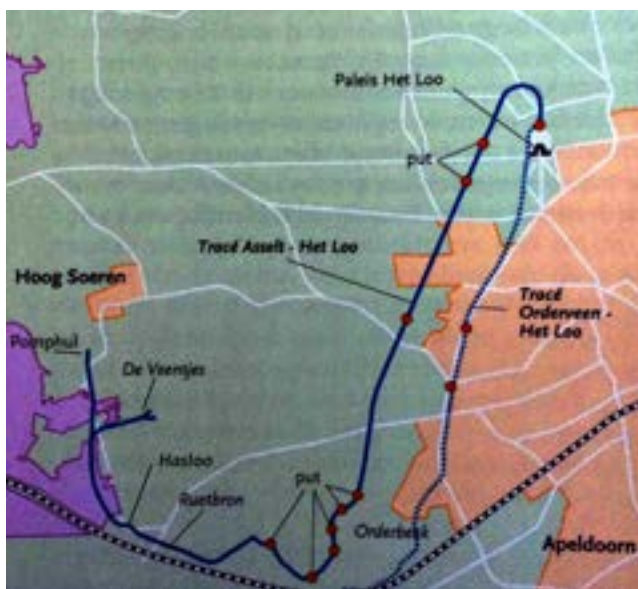
Tegenwoordig heet dat gebied Kroondomein Het Loo en het is nog steeds onderdeel van het landgoed van de Oranjes. Het bevat uitgebreide bossen en heide waar edelherten, reeën, moeflons, adders en wilde varkens het voor het zeggen hebben. Bewoning vindt men hier nauwelijks en men kan er tijden lopen zonder een sterveling tegen te komen. Waar nu hoge oude bomen groeien, was tot 1900 voorname-lijk heide en zandverstuivingen waar in de middeleeuwen enorme kuddes schapen werden gehouden. Het gebrek aan begroeiing zal het voor de toenmalige landmeters ongetwijfeld eenvoudiger hebben gemaakt om het landschap te

Afbeelding 10.1 't Koninklijk Lusthof rond 1700 (bron: L. Scherm).

Afbeelding 10.2 Koning-Stadhouder Willem III en Koningin Mary II Stuart.

Afbeelding 10.3 Recente kaart van de twee tracés (Asselt en Orderbeek) naar een kaart uit 1748 (bron: Bekenstichting).

Afbeelding 10.4 Boerderij Hasloo voorheen Asselt (foto: Henk Weltje).

Soeren. Dit dorp is ontstaan dankzij de aanwezigheid van dat ven, dat tot in de 20ste eeuw de enige watervoorziening in het dorp was. Vlak ernaast zijn nog steeds vele grafheuvels aanwezig, die getuigen van prehistorische bewoning. Aangezien het ven uitsluitend regenwater bevat, levert de Pomphul maar beperkte hoeveelheden water.

De Veentjes, dat halverwege de Pomphul en boerderij Hasloo ligt, bevindt zich in een lang smeltwaterdal en dient al eeuwenlang als rust- en drinkplaats voor het roodwild. Het water wordt vanuit de hoogste punten van het gebied langs het dal afgevoerd. Het gebied is ten behoeve van het Asselt tracé enorm vergraven en er bevinden zich diverse dammen in het gebied.

Voor ons verhaal is de Hasloo fles van belang. Bij de boerderij Hasloo ontspringt op 43 meter +NAP een natuurlijke bron die ook alweer gevoed wordt door het regenwater dat ooit in de Veluwe is opgevangen. Dat de boerderij zo hoog in het landschap ligt, illustreert een steen in de stal, die op dezelfde hoogte is geplaatst als de haan op de toren van de Grote Kerk in Apeldoorn. De bron is sinds mensenheugenis gebruikt voor de talrijke reizigers die hier rusten op hun reis van Deventer naar Amersfoort en Harderwijk.

Een eveneens oude bron in het Asselse gebied is het vlak bij de Hasloo boerderij gelegen Ruetbron. De naam Ruet is waarschijnlijk afkomstig van het oude woord reutelen. Dit betekent water dat uit een zandige bodem ontspringt. Voor het Asselt tracé zijn er hier in een gebied van ca. 1 ha. 4 bekkens gegraven en van een bodem uit leem voorzien. De dammen zijn nog steeds goed herkenbaar.

Afbeelding 10.5 Schaapskudde bij boerderij Hasloo (foto: Henk Weltje).

“lezen” en zo optimaal gebruik te maken van het terrein om de leidingen te kunnen leggen.

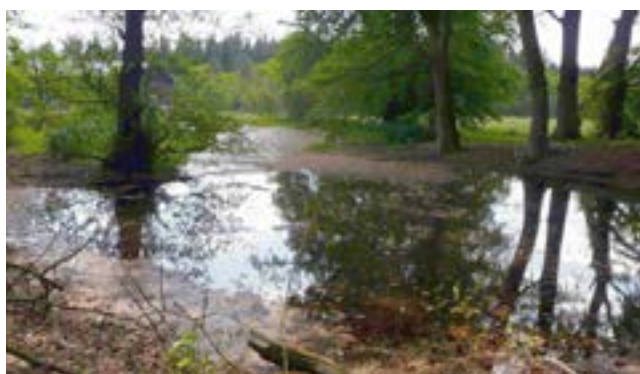
Om beter te kunnen begrijpen waar het water voor het Asselt tracé vandaan kwam volgt eerst een korte beschrijving van de Pomphul, de Veentjes, de Hasloo fles en de Ruetbron. De vennen op de Asselse heide zijn plassen met regenwater op plekken waar de bodem ondoorlatend is. Die ondoorlatendheid is onder andere ontstaan door opgestuwde leemlagen uit de ijstijd: het Saalien. Een voorbeeld van zo'n plek is de op ca. 80 meter +NAP gelegen Pomphul in Hoog

Afbeelding 10.6 De Pomphul in Hoog Soeren. Op de achtergrond de sleuf waar fonteinleidingen lagen (foto: Henk Weltje).

Afbeelding 10.7 De Veentjes in het smeltwaterdal bij Hoog Soeren (foto: Henk Weltje).

Afbeelding 10.8 Hasloo fles met op de achtergrond net zichtbaar boerderij Hasloo (foto: Henk Weltje).

Afbeelding 10.9 De Ruetbron met verschillende door mensen opgeworpen dammen (foto: Henk Weltje).

Het tracé van de waterleidingen

Om het water via het Asselt tracé naar paleis Het Loo te leiden werd gebruik gemaakt van buizen, gebakken uit ongeglazuurde leem, 75 cm lang en met een diameter van 15 cm. De oudste, die van de Orderbeekleiding voor de lagere fonteinen, zijn zonder versiering en blijkbaar uit de hand gedraaid.

In de Asselse leiding lagen fraaie terracotta buizen met de tekens van de Koning-Stadhouder: namelijk de gekroonde letters W en R, omkransd door Oranjetakken, de Roos (Engeland), de Distel (Schotland), de Harp (Ierland) en de Lelie (Frankrijk).

Vanaf de Pomphul stroomde water van circa 80 meter +NAP naar een punt op circa 43 meter +NAP waar het water van de Veentjes zich erbij voegde. In de buizen vanaf de Pomphul waren loden leidingen gebracht met vernauwingen waardoor een hogere snelheid verkregen werd. Tegenwoordig noemen we dat effect, dat ook bij brandweerspuiten bekend is, het Venturi effect. Venturi leefde echter van 1746 tot 1822 en dus ruim na de aanleg van de leidingen van het Loo. Het effect was blijkbaar al langer bekend.

Het verzamelde water van de Veentjes en de Pomphul liep daarna door weer een ander smeltwaterdal via boerderij Hasloo in een van de vier bekkens van de Ruetbron. Ook het water van de Hasloo fles werd in een andere leiding naar een tweede bekken in de Ruetbron getransporteerd. In een derde bekken ontsprong het bronwater van de Ruetbron.

Daarna werd het verzamelde water met zo weinig mogelijk verval verder door buisleidingen naar de fontein geleid. Bij de Holle Weg in het Orderbos is enorm veel grondwerk verzet om de buizen op een hoogte van circa 40 meter +NAP te krijgen. De totale lengte van het Asselt tracé bedroeg in totaal 13 km. Een enorme prestatie! Willem III had daarvoor zijn hele leger ter beschikking, waardoor heel wat 17de eeuwse soldaten in dat gebied aan het werk zijn geweest.

Het einde van de fonteinen

De fonteinen hebben helaas niet lang gewerkt. In 1702, na het overlijden van Willem III stopte de middenstraal. In 1717 werkten van de 16 middelste stralen nog maar 8, terwijl in 1740 alleen nog de 16 kleinere stralen werkten.

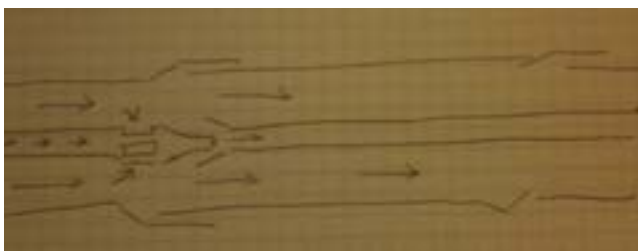
In 1748 wist men al niet meer waar de leidingen gelegen hadden en heeft men de ligging gereconstrueerd. Pogingen om het leidingwerk te herstellen hebben gefaald.

In de Franse tijd, in 1795, worden paleis en tuinen geplunderd en ook het lood uit de leidingen wordt systematisch gestolen. Na de recente renovatie van de tuinen werken de fonteinen weer maar het water komt nu van elders.

In de gemeente Apeldoorn is in de 19de eeuw door een optimistisch raadslid het plan geopperd om van de leidingen gebruik te maken voor de drinkwatervoorziening van Apeldoorn maar dat idee was niet haalbaar en is naar de prullenmand verwezen. De leidingen werkten immers niet meer en de kosten voor herstel zouden de pan uit rijzen. Wat overblijft is een prachtig landschap waar veel sporen van dit bijzondere stukje geschiedenis te zien zijn. Je moet het alleen wel weten...

Afbeelding 10.10 Leidingen gebruikt bij de Orderbeek (foto: Henk Weltje).

Afbeelding 10.12 Schets van de buizen met loden binnenleiding (bron: Ummels).

Afbeelding 10.11 Versierde buizen van de Asselse leidingen (bron: CODA).

Afbeelding 10.13 Loop van de leidingen vanaf de Veentjes. Op de achtergrond is boerderij Hasloo te zien (foto: Henk Weltje).

11. De Badhuisspreng

Henk Weltje

Inleiding

De benaming van de sprengenbeken kan wel een korte samenvatting gebruiken want die ben ik nog niet elders tegengekomen. Waarschijnlijk omdat in het verleden iedereen het wel wist. Na de oorlog was er minder belangstelling voor de sprengen en zijn de begrippen "verwaterd".

Een *spreng* is per definitie een bron.

Een *sprengkop* is de plek waar de spreng (de bron) ontspringt en is uitgegraven.

Een *sprengenbeek* is de beek die het water van de spreng afvoert.

Er zijn recent wat slordigheden opgetreden. Een voorbeeld daarvan is de Badhuisspreng. Deze heette vroeger de Badhuisbeek en Hardonk gebruikte die benaming ook nog in 1968 in zijn beroemde boek *Koornmullenaers Pampiermaeckers en Coperslaghers*. Tegenwoordig noemt iedereen de beek de Badhuisspreng en daarom zullen we die naam, alhoewel fout, blijven gebruiken omdat er anders te veel verwarring bestaat.

De huidige Badhuisspreng heette nog vroeger zelfs de Molenbeek en ook wel de Dorpsbeek. In feite gaat het hier over een zgn. blusbeek, die als oorsprong een sprengkop heeft. De sprengkoppen bevinden zich aan de westkant van de Sprengenparklaan in de buurt van de ingang van het AGOVV-terrein.

De beek is vrij laat gegraven en daarom is het vrij uniek dat er nu een volledige beschrijving van de oprichting beschikbaar is, waarin heel specifiek beschreven is hoe hij gegraven is.

Het Koning Lodewijk Napoleon Fonds

Koning Lodewijk Napoleon, een jongere broer van Napoleon Bonaparte, was Koning van ons land van 1806 tot 1810 en heeft in 1808 een fonds gesticht. Dit fonds heette KLNf (Koning Lodewijk Napoleon Fonds) en werd ook wel het spinfonds genoemd. De voornaamste doelstelling van het fonds was en is werkverschaffing om de armoede onder de Apeldoornse bevolking tegen te gaan. Grappig is dat het fonds nog steeds bestaat en dat o.a. het voormalige weeshuis aan de Koninginnelaan in het bezit van het fonds is. Tot op de dag van vandaag worden er uit dit fonds goede doelen in Apeldoorn mee ondersteund. De beek is gegraven met financiële ondersteuning uit dat fonds.

In 1842 werd de aanbesteding van deze nieuwe beek als volgt beschreven:

"Op heden Vrijdag, den achttien twintigste Januari, achttien honderd twee en veertig, des voormiddags te twaalf uren, in het logement den Arend te Apeldoorn is voor ons Commissarissen van het Werkhuis te Apeldoorn overgegaan tot de

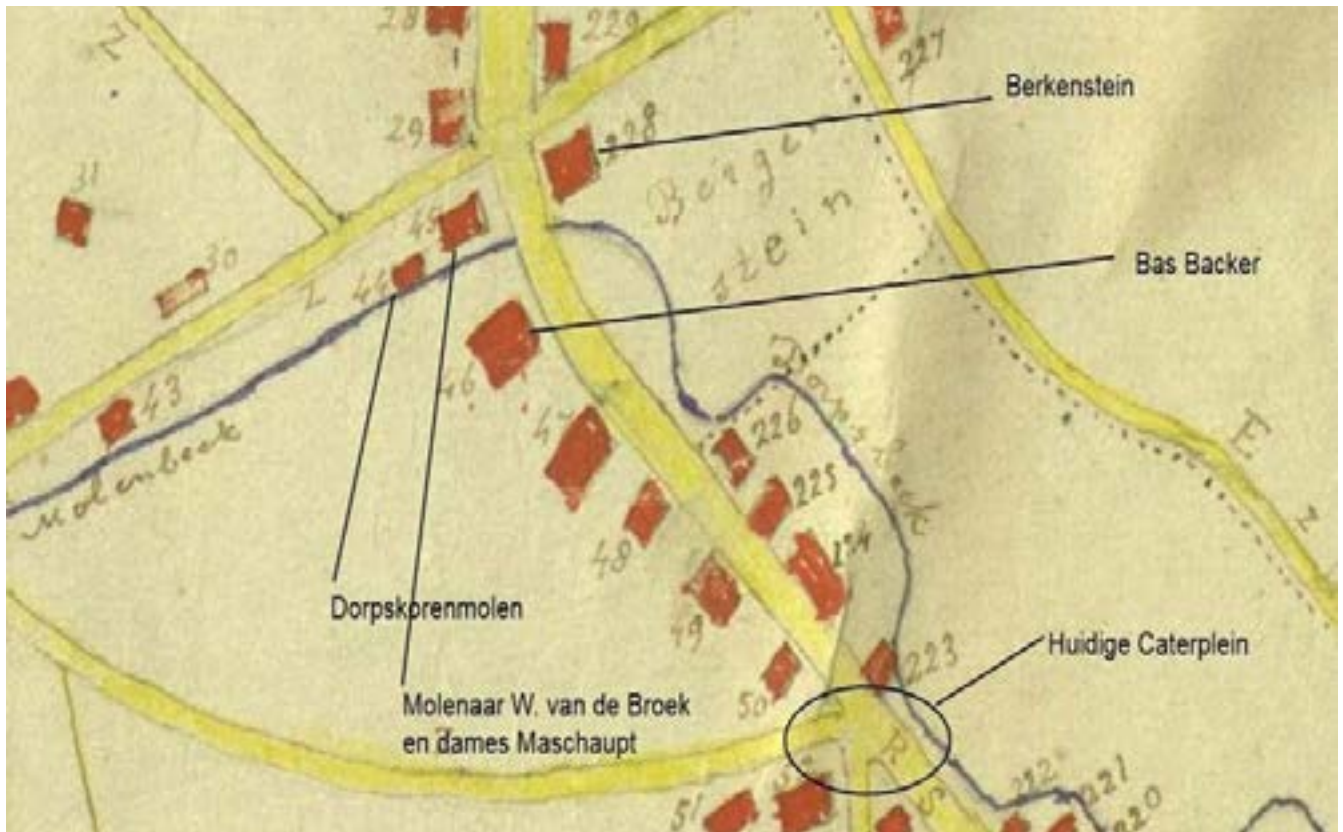
Afbeelding 11.1 Koning Lodewijk Napoleon.

openbare aanbesteding, van het doen der nodige ontgravingen voor eene nieuwe Beek door het dorp Apeldoorn, en zulks op de navolgende Voorwaarden...."

De Molenbeek

Er waren plannen voor de bouw van een kpermolen. Om deze reden werd de beek ook wel de Molenbeek genoemd. De kpermolen ging niet door maar rond 1842 werd de Dorpskorenmolen op de Sprengenweg ter hoogte van de Billitonlaan gebouwd. Ten behoeve van de molen zijn de Badhuisbeek en sprengen gegraven. Het gedeelte tussen de Badhuisweg en de Hoofdstraat heette toen de bovenbeek en na de molen heette het de onderbeek. Het water uit de onderbeek van de molen heeft men door een gedeelte van het dorp geleid.

In de eerste helft der 19de eeuw heeft men het water uit de onderbeek van de Dorpskorenmolen door een gedeelte van het dorp Apeldoorn geleid teneinde dienst te kunnen doen bij de bestrijding van branden. Het heldere water van deze zogenoemde Dorpsbeek kon tegen een bepaalde bijdrage in de aanlegkosten door de omwonenden gebruikt worden voor het voeden van kleine waterpartijen en watervalletjes in hun tuinen. Velen hebben de geboden gelegenheid gebruikt, hetgeen meegewerkt heeft tot een aanmerkelijke verfraaiing van het dorp. Toen op de duur het water van de Dorpsbeek meer of meer verontreinigd werd verdwenen de zijbeekjes en waterpartijen terwijl de beek zelf overkluisd werd of verdween. De afbeelding uit 1922 geeft nog een beeld te zien van een toen nog aantrekkelijke tuin gelegen achter de inmiddels verdwenen villa Paslaan 20 met een leuke waterpartij, die gevoed werd door een watertje dat in verbinding

Afbeelding 11.2 kaart van de beek.

stond met de Dorpsbeek. In tal van reisbeschrijvingen worden de fraaie Apeldoornse tuinen genoemd.

Bij de Paslaan splitste de Molenbeek, die vanaf hier ook wel Dorpsbeek genoemd werd, zich in een beek die stroomde achter het Raadhuis en daarna de Dorpsstraat kruiste om tussen de Nieuwstraat en de Dorpsstraat in de Leigraaf uit te komen. Die "ontlaste" zich in de Grift ter hoogte van de huidige Hofdwarstraat. En een beek die liep vanaf de Paslaan langs de Deventerstraat naar de Parken.

De Leigraaf

De eerste tak door het dorp werd gekruist door een Leigraaf. Deze Leigraaf liep ongeveer vanaf de huidige ingang van de Oranjerie parkeergarage aan de Nieuwstraat tot aan de Grift bij de Deventerstraat. Een Leigraaf is een algemene benaming voor een geleide en gegraven beek. Er waren vele

Afbeelding 11.3 Villa Berkenstein uit de periode 1890-1900 (Foto: R. Hardonk 1922).

Leigraaf's in Nederland. Waarschijnlijk was de Leigraaf in het dorp een soort open riool.

Er liep vroeger een pad vanaf het huidige Raadhuisplein tussen de Hoofdstraat en de Nieuwstraat naar de Brinklaan. Dat pad heette waarschijnlijk de Vuyle Stege of Waterstraat bij de Brinck. Deze wordt in diverse stukken vanaf 1559 tot in 1790 genoemd (volgens R. Hardonk in "De geschiedenis van Apeldoorn 792-1675"). Het was een belangrijk pad in de tijd dat de Nieuwstraat er nog niet was maar de naam doet vermoeden dat het er niet fris was en dat kon nog wel eens de schuld van de Leigraaf en de andere slootjes geweest zijn. Pas in de eerste helft van de 20ste eeuw zal er een rioleringssysteem in Apeldoorn worden aangelegd. Wanneer de Leigraaf is gegraven weten we niet maar vast staat wel dat er diverse sloten en riooltjes door dit gebied moeten hebben gelopen. Dit blijkt uit diverse alinea's van het aanbestedingsdocument.

In 1842 wordt er een aanvang gemaakt met het opruimen en overkluizen van deze Leigraaf. In 1842 of 1843 werd de oude Mariakerk, die op het huidige Raadhuisplein stond, gesloopt. Uit latere opgravingen, in de jaren 90 van de vorige eeuw, is gebleken dat de stenen van de Mariakerk gedeeltelijk zijn gebruikt voor de overkluizing in de vorm van een gemetseld tongewelf en de vlakke bodem van de Leigraaf in de duiker. In deze periode zijn raadhuis en Mariakerk nog enige tijd naast elkaar blijven bestaan.

Op de kaart hierboven (afbeelding 11.4) uit 1842 is het plan voor de aanleg van de Dorpsbeek en geeft weliswaar de beoogde situatie in 1842 aan maar de Dorpsbeek is uiteindelijk niet tussen de huidige Nieuwstraat en Hoofdstraat gekomen.

Afbeelding 11.4 Een met de hand getekende kaart uit 1842 met daarop de Dorpsbeek die om de bebouwing liep.

Het nieuwe traject kwam i.p.v. ten westen van de Hoofdstraat nu langs het nieuw gebouwde Raadhuis te liggen zodat er evt. genoeg bluswater aanwezig zou zijn. De aanleiding hiervoor was dat het Raadhuis ook bestemd was voor het archief van de gemeente en men branden snel wilde kunnen blussen. Er waren enkele grote branden geweest en die zaten nog goed in de herinnering van de notabelen.

De Leigraaf stak de Dorp/Hoofdstraat over, tussen nrs. 90-92 en 98-91. Er is daar aan beide zijden van de straat aan de bebouwing nog zichtbaar dat er een smalle tussenruimte tussen de gebouwen lag. Vandaar stak deze de Hoofdstraat over om naast de HEMA, daar waar nu het smalste winkeltje van de Hoofdstraat is weer het getekende tracé op de kaart te volgen.

De Leigraaf steekt volgens hem de Hoofdstraat over ten noorden van pand nr. 104. J.P.W. van Dijk, koren en veekoekhandel, kruidenierwaren en tabakskerverij en aan de andere kant van de straat tussen nr. 179. Hunink, schoenmaker en nr. 180 Meisjesweeshuis.

De Leigraaf heeft waarschijnlijk zijn oorsprong gehad op het parkeerterreintje van De Stedendriehoek op de Asselsestraat en liep via de achtertuinen van de Ritbroekdwarsstraat richting de Hema. De tuinen van sommige woningen in de Ritbroekdwarsstraat hebben een behoorlijk hoogteverschil van bijna 2 meter wat duidt op een beekloop.

Bij de bouw van de HEMA is gedeelte van De Leigraaf in het zicht te zijn geweest. Aardig is te vermelden dat de beschoeiing voor een deel bestond uit de hardstenen plavuizen en zerken, althans delen daarvan, van de toen afgebroken Mariakerk die op het huidige Raadhuisplein stond. Veel later in September 1992 begon de bouw van de Oranjerie op het

Afbeelding 11.6 Kadestrale kaart van rond 1880 met daarop aangegeven de loop van de Leigraaf (bron: Archeologische werkgroep Apeldoorn).

Afbeelding 11.5 De handgetekende kaart (situatie ca. 1863) van de parkwachter Harmen van Bruggen geeft een beter idee waar de Leigraaf uiteindelijk terecht is gekomen.

voormalige parkeerterrein van de HEMA begrensd door Hoofdstraat, Brinklaan, Nieuwstraat en Mariastraat. De kaart rechtsonder is gemaakt door de AWA (Archeologische Werkgroep Apeldoorn) en bestaat uit een kadastrale kaart van rond 1880 met daarop aangegeven de contouren van de geplande Oranjerie. De loop van de Leigraaf en de "ontlasting" op de Grift ter hoogte van de Hofdwardsstraat is zwart ingetekend.

De bedhuisspreng

De beoogde functie van de Dorpsbeek was dus niet alleen maar het voorzien van water voor de Dorpskorenmolen maar ook om de brandweer van water te voorzien. Er waren, zoals al vermeld, al verschillende branden in Apeldoorn geweest waaronder twee in de Mariakerk en daarom was dit een mooie bijkomstigheid.

In totaal waren er 4 putten voor de brandweer beschikbaar. In het gebied stroomafwaarts was de hoeveelheid water echter al gauw te gering voor deze functie. Tijdens WOII was er nog sprake van het gebruik van een blusput om de, door NSB'ers, aangestoken brand van de Synagoge aan de Paslaan te blussen. Er was in eerste instantie te weinig water maar dat is toen opgelost. Helaas is de Synagoge toen wel uitgebrand.

In 1883 brandde de oude Dorpskorenmolen ook af en enige jaren daarna werd het tweede badhuis aan de Badhuisweg geopend waardoor de naam van de spreng werd veranderd in

Badhuisspreng. Het badhuis werd gevoed met het water van de spreng.

Toen het water van de spreng voor het nieuwe badhuis werd gebruikt, werd de loop van de Badhuisspreng niet meer via de Sprengenweg naar de Hoofdstraat geleid maar liep zuidoostelijk via het Badhuis en daarna noordoostwaarts (langs een vroeger sportveld bij het Badhuis) door het Beekpark naar de Hoofdstraat zoals goed op het wandelkaartje uit 1902 hieronder is te zien.

In later tijden is de loop van de Badhuisspreng weer grondig gewijzigd. Nu loopt zij weer langs de Sprengenweg maar i.p.v. de Hoofdstraat te volgen loopt zij nu rechtdoor en overkluist naar het Wilhelminapark. Wat er met de oorspronkelijke loop van de Dorpsbeek en de Leigraaf is gebeurd is nu nog niet helemaal duidelijk maar waarschijnlijk is zij middels duikers overkluist, dichtgestort of misschien zelfs als riolering gebruikt en nadien afgesloten.

Een punt waar de loop van de Dorpsbeek nog te zien is, ligt bij het huidige Sportfondsenbad achter de oude oven van bakkerij Vonk. Daar was vroeger een klein buitenkinderbad. Het water daarvan werd nog recent afgevoerd op de Dorpsbeek. Er liggen op het huidige parkeerterrein nog een aantal afwateringsputten die nog steeds op deze loop van de Dorpsbeek uitkomen en het deksel van een van die putten is

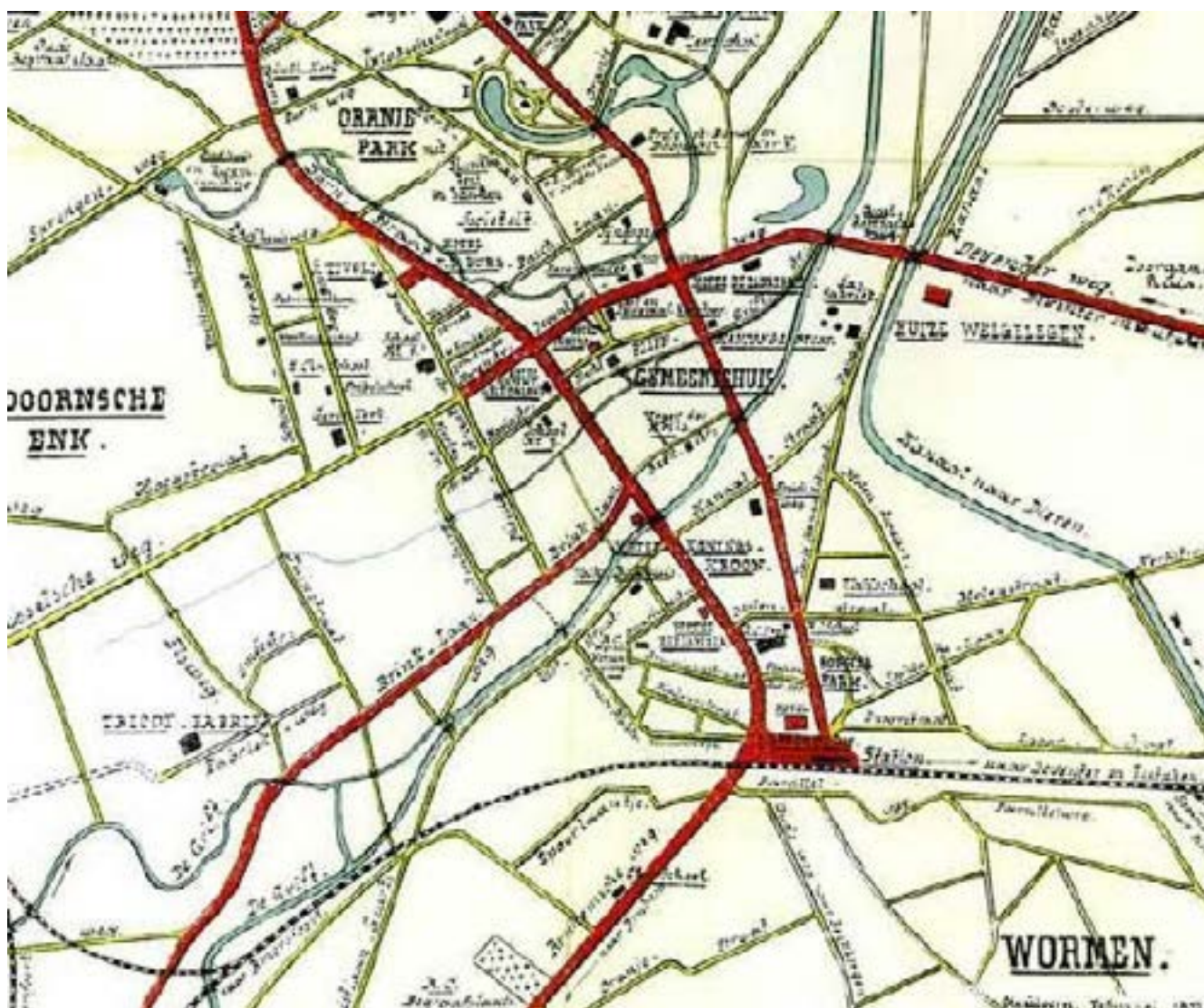
Afbeelding 11.7 Gemeentelijke Bad- en Zweminrichting. Op de voorgrond het zwembegedeelte en op de achtergrond de achtergevel van het badhuis daterend uit 1921 (bron: CODA beeldbank).

nog te zien.

Nog niet zo heel lang geleden stroomde er nog heel wat water door de Badhuisspreng zoals de linker foto laat zien. Helaas is de situatie nu compleet verslechterd en staat de Badhuisspreng helemaal droog. De gemeente Apeldoorn was er in eerste instantie in geïnteresseerd om watertoevoer naar de Badhuisspreng te verbeteren.

« De Badhuisspreng is nu grotendeels opgedroogd, dit komt door drinkwaterwinning in de nabije omgeving. Afhankelijk van de grondwaterstand is de gemeente Apeldoorn van plan om de spreng weer aan te pakken. Volgens het waterplan wordt de toekomstige Badhuisspreng weer geheel bovengronds aangelegd in de vorm van een smalle, continu stromende beek. In een parkachtige omgeving worden de gebruiksmogelijkheden gecombineerd met de cultuurhistorische waarde van deze plekken. In het stedelijke traject wordt de beek op een moderne wijze als onderdeel van de groenvoorziening geïntegreerd.»

Afbeelding 11.8 Wandelkaart uit 1902 met daarop de nieuwe ligging van de Badhuisspreng.

Afbeelding 11.9 De badhuisspreng hoe deze er vroeger bij lag (links) en de situatie vandaag de dag (rechts).

Helaas zijn de plannen om voornamelijk financiële redenen veranderd en blijft de situatie waarschijnlijk zoals hij nu in 2014 is. De rechtvaardiging is dat het grondwater bij de sprengkop te laag is en het rondpompen van water niet slim is in deze tijd.

Het waterschap heeft alleen verantwoordelijkheid over het nieuwe tracé van de beek nl. langs de Sprengenweg richting parken. Het oude tracé door het dorp is niet bekend en vind men niet interessant omdat het geen water voert. Ook is er door het waterschap met vertegenwoordigers van de gemeente gepraat over een idee om tijdens de nieuwe invulling van het centrum/Oranjerie de Leigraaf een plaats te geven. Het waterschap is daar niet in geïnteresseerd omdat er geen water stroomt. Een dergelijke invulling kan alleen maar plaats vinden uit cultuur/historische gronden maar dat lijkt me een zeer goede reden en ook meer een plan voor een dappere en innovatieve projectmanager van de gemeente.

Een van de vragen die men zich kan stellen is waar het water van de parkvijvers vandaan komt als de Badhuisspreng droog is komen te vallen. In het parkenblad van december 2006 schrijft een medewerker van het waterschap hierover het volgende interessante artikel.

Geen grondwater voor vijvers

De watervoorziening van de Prinsenvijver is afhankelijk van water dat via de Badhuisspreng en een ondergronds leidingstelsel wordt aangevoerd. Bij voldoende vulling van de Prinsenvijver stroomt het water via de watergang langs de Frisolaan naar de (lagere) vijver voor Marialust. Omdat de Badhuisspreng al jaren geen water meer geeft, is bij de John F. Kennedylaan een grondwaterpomp in gebruik. Het gebruik van waardevol grondwater voor het vullen van vijvers moet echter zo veel mogelijk worden tegengegaan. De provincie Gelderland ziet nauwlettend toe op het gebruik van grondwater en heeft de gemeente gesommeerd het grondwatergebruik te beperken. Om de wateraanvoer in de toekomst veilig te stellen en minder afhankelijk te zijn van schaars grondwater, wordt gedacht om de vijvers te voorzien van water uit de te vernieuwen Grift. Voor het vullen van de vijvers van het Oranjepark en de zuidelijke vijver in het Wilhelminapark wordt overigens overtollig water gebruikt dat wordt weggepompt om de parkeergarage onder het Marktplaatsplein droog te houden.

Onderhoud aan vijvers en beschoeiing

De vijver in het Prinsenvijver is dit najaar gebaggerd, voorzien van een nieuwe leemlaag en nieuwe beschoeiing. Met de nieuwe leemlaag verwachten de gemeente Apeldoorn en Waterschap Veluwe het water langer in de vijver te kunnen vasthouden. Ook de overige vijvers in De Parken zijn toe aan een grote onderhoudsbeurt. Samen met de gemeente Apeldoorn heeft Water-

schap Veluwe de staat van de beschoeiing geïnventariseerd. Gebleken is dat de oeverbeschoeiingen van de waterpartijen in De Parken over een lengte van anderhalve kilometer aan vervanging toe zijn. De komende jaren zullen de vervangingswerkzaamheden plaatsvinden, in combinatie met het baggeren en eventueel ook het herstel van de leemlaag. Deze werkzaamheden zullen worden uitgevoerd door Waterschap Veluwe. In het Waterplan 2005-2015 is namelijk geregeld dat Waterschap Veluwe het beheer en onderhoud van de vijvers in De Parken van de gemeente Apeldoorn overneemt. De gemeente Apeldoorn blijft wel verantwoordelijk voor het verwijderen van zwerfvuul en het onderhoud aan de taluds.

In november 2014 heb ik uitgebreid met een hydroloog van het Waterschap gesproken. Daaruit bleken een paar afwijkende zaken t.o.v. 2006. Aangezien de Badhuisspreng geen water meer voert komt er ook geen water meer door enige pijp via grondwaterpompen van onder de Badhuisspreng. Ook is de genoemde grondwaterpomp bij de John F. Kennedylaan niet meer bekend. Ook is er geen extra water meer nodig voor de voeding van de parkvijvers aangezien deze vijvers vnl. door grondwater gevoed kunnen worden dat daar, zoals uit metingen gebleken is, ter plekke hoog genoeg staat. Wel wordt nog steeds opgepompt water van onder de parkeergarage gebruikt. Ook is het door de hoge grondwaterstand, volgens het waterschap, blijkbaar niet nodig dat de bodem van de

parkvijvers waterdicht gemaakt worden of zijn. Ook dat is dus ook nieuw inzicht t.o.v. 2006.

Van een andere betrouwbare bron heb ik het volgende vernomen over de periode vanaf 1966.

Ik vulde het zwembad aan de Badhuisweg vanaf het Kristalbad. s> Avonds de pomp aan en de hele nacht de beek schoon pompen en s> ochtends tapte Splinter de beek af en vulde het bad(bij). Als hij genoeg water had belde hij me en stopte ik met pompen. In het voorjaar moesten wij altijd de beek aan de Sprengparklaan schoonmaken. Het water kwam oorspronkelijk uit de sprengkoppen van de Badhuisspreng maar in 1966 was het grondwaterpeil al zover gezakt dat deze sprengkoppen (bijna) droog stonden en het water moest toen uit de grond worden gepompt. De papierfabriek van Gelder pompte steeds meer water uit de grond. Eén maal in de maand nam ik de grondwaterstand op en stuurde dit naar de provincie. Het grondwater staat daar nu op ongeveer 8 meter onder maaiveld. Van grote invloed is ook de bouw van de spoortunnel geweest. Dat kon ik goed merken. Gelukkig is dat nu aan banden gelegd. Bij de bouw van zwembad Malkander moest iedere m3 water 100m verder weer in de grond geïnjecteerd worden. Ik weet dat voor mijn tijd de badhuisspreng ook de parkvijvers voedde. Toen ik daar begon is mij alleen verteld dat de parkvijvers een eigen voorziening gekregen hadden. Wat weet ik niet precies maar ik dacht een eigen bron.

Het grondwater zakt

Er zijn in een put aan de J.C. Wilsaan ter plekke van de midgetgolfbaan van het Kristalbad vanaf 1958 tot 1996 metingen gedaan. Gegevens over die metingen zijn aanwezig op de TNO-website www.dinoloket.nl. Er bestaat een wettelijke verplichting basisregistratie ondergrond en dat zal

hopelijk betekenen dat binnen enkele maanden de gegevens van dinoloket ook vanaf 1996 geactualiseerd worden. Vanaf 1968 gaat de grondwaterstand snel achteruit. Daarvoor was het ook al niet best maar er zit uiteraard een vertraging in de effecten die door bijv. de aanleg van het viaduct ontstaan. Het kan ook zijn dat door de aanleg van de polders er een lagere grondwaterstand is ontstaan.

Put met onderzoeksgegevens DINO

Identificatie B33B0035

Bestuursgegevens	Grondwaterstand
Identificatie put:	B33B0035
Behoort niet tot een cluster	
Coördinaten:	191773, 469722 (RD)
Maatheid:	30,74 m
Filtertelling (bouw. NAP):	van 8,24 tot -25,91 m
Filtertelling (bouw. maaiveld):	van 22,5 tot 57,65 m
Metingsperiode:	28-08-1958 / 26-07-1996
Monitorperiode:	
Aantal buizen:	1
Type onderzoek:	Grondwaterstand : 1 buis met metingen

Afbeelding 11.10 De locatie van grondwatermeting (bron: www.dinoloket.nl).

Afbeelding 11.11 De grondwaterstand in de periode 1958-1996 bron: www.dinoloket.nl.

Afbeelding 11.12 De meters van de waterpompen van het Kristalbad.

Misschien zijn er ook verticale kleischotten doorbroken waarvan de ligging trouwens aangetoond kan worden door grondwaterstand metingen aan weerszijden van vermeende schotten. Het onderwerp kleischot is op zichzelf een interessant onderwerp. De hydroloog van het waterschap zou ze eerder leemlagen willen noemen. Een interessante opmerking omdat dat de oorsprong van die lagen anders zou verklaren nl. niet als gevolg van rivierafzettingen maar door de ijstijden.

De meters op de foto hieronder zijn gebruikt om het water van het Kristalbad op te pompen en zijn indertijd gemaakt door de firma van de Ploeg uit Apeldoorn. De meter linksboven gaf de druk aan van de leiding ten behoeve van het Bosbad, de meter rechtsboven gaf de druk aan van de leiding naar de Badhuisspreng en de meter midden onder gaf het vacuüm aan van de pomp die het water uit onze drie bronnen omhoog zoog. De bronleiding ging 48 meter diep en het grondwaterpeil was daar ongeveer 8 meter.

Interessant blijft de vraag naar de actuele grondwaterstand bij de sprengkoppen. Ook in 2015 zijn er nog geen nieuwe gegevens bij dinoloket bekend voor deze put. Het zou een goed idee zijn om eens te meten omdat er sinds 1996 nogal wat veranderd is in het Apeldoornse grondwaterpeilsysteem. Veel papierindustrie, zoals van Gelder en onlangs nog Favini, is nu verdwenen en de wateronttrekking door deze fabrieken gestopt. Alleen grondwateronttrekking door Vitens kan m.i. nog gezien worden als de reden voor het droogvallen van de sprengkoppen van de Badhuisspreng.

De Badhuisspreng in het Natuurpark Berg en Bos

Hieronder de route die ik over het huidige traject heb gefietst.

De route begint aan de Jachtlaan. De Badhuisspreng begint eigenlijk in het Natuurpark Berg en Bos maar wij beginnen buiten het park. Daarna volgen we de spreng die tegenwoordig helemaal droog staat tot aan de Parken. De oorspronkelijke sprengkoppen zijn nog steeds te zien. Tussendoor maken we een uitstapje naar het Sprengpark en zien we

ook nog de grote overstortvijver aan de Moeflonstraat waar vroeger het beroemde beeld van Zadkine «De drie gratien» stond. Dit is helaas door vandalen vernield en stond een tijdje in het stadhuis waarna het in ons stadsmuseum CODA terecht is gekomen. Sinds 2009 staat er gelukkig weer een nieuw beeld nl. de «trittai» van Hieke Luik. Volgens de verklaring moet dit ook een drie-eenheid zijn, in de naam zou dat verwerkt zijn in de drie ttt.

Van de Badhuisspreng maken we een tocht langs het Oranjepark, Wilhelminapark, Verzetstrijderspark en het Prinsenpark. Prachtige fonteinen en watervogels zoals de reiger en de aalscholver. Een prachtig gebied om tot rust te komen en dat midden in de stad. Een vriend heeft in het «besloten» gedeelte van het Oranjepark, achter villa Helvetia 2 keer een ijsvogel gespot. Dus die zitten zelfs hier!

Afbeelding 11.13 Ansichtkaart de Badhuisspreng 1920-1930 (bron: CODA beeldbank).

12. Waltersbergje: verdwenen trekpleister

Sander Hurenkamp

Als geschiedenisdocent op een middelbare school in Apeldoorn (het Veluws College Mheenpark) ben ik altijd zeer geïnteresseerd geweest in de geschiedenis van de omgeving. Tijdens het schrijven van het boek «Canon van Apeldoorn» kwam ik achter de historische hoogtepunten van de gemeente Apeldoorn. Ik vond het mooi om mij te verdiepen in de wijk Berg en Bos. Bij aanvang wist ik niet van het bestaan van het Sanatorium Berg en Bos. Enthousiast werd ik ook van de zichtbare overblijfselen van dit herstellingsoord. De rondtocht door het bos heeft mij overgehaald om ook bij de Archeologie Vereniging te gaan. Zelf heb ik als leerling op het Walterbosch gezeten. Nooit geweten waar de naam van de school vandaan kwam. Tot nu dan.

Inleiding

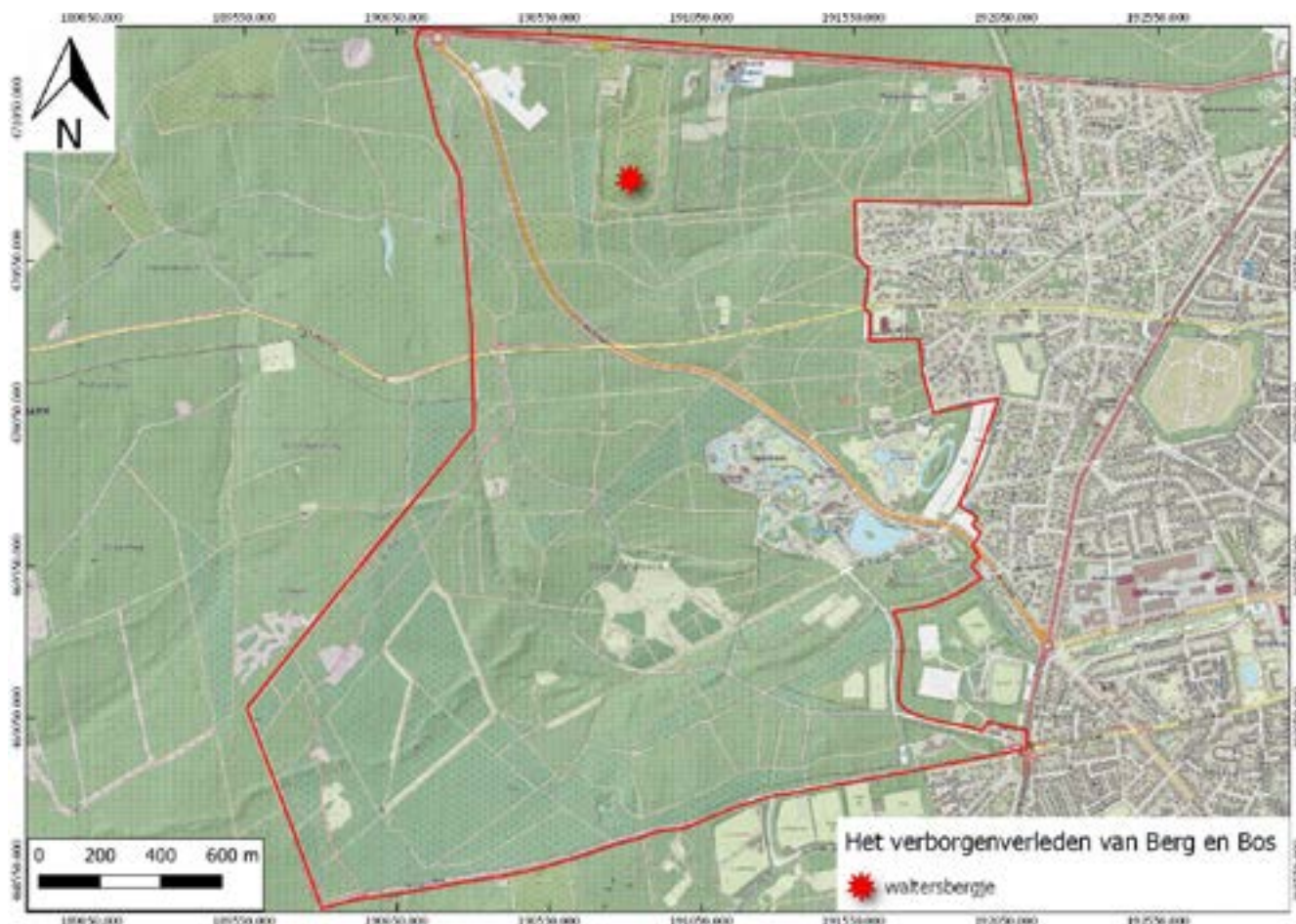
In de bossen tussen de Soerenseweg en de Amersfoortseweg stond eind negentiende en begin twintigste eeuw een heuse trekpleister. Door de bouw van de Julianatoren (in 1910) en het planten van bomen (onder andere door Joannes Cornelius Wils) werd het monument overbodig. Het gaat om het zogenaamde Waltersbergje. De herinnering aan deze populaire stop voor wandelaars, fietsers en geliefden leeft enkel voort in oude ansichtkaarten en krantenartikelen van meer dan honderd jaar oud. In dit artikel wordt over het ontstaan, de problemen en de huidige situatie van het Waltersbergje gesproken. Aanvullend zijn een aantal oude ansichtkaarten opgenomen.

De familie Walter

De familie Walter was een vooraanstaande familie in Apeldoorn. Vader Tomas Jan Walter (1791 - 1866) was een geneesheer in Apeldoorn. Hij trouwde in 1883 met Wilhelmina Gunning, dochter van burgemeester van Apeldoorn; J. H. Gunning. Zij kregen zes kinderen, waaronder Wilhelm Walter (1835 - 1918). In Apeldoorn was notaris Wilhelm Walter een bekend man. Hij bezat veel grond in Apeldoorn en

woonde in het pand waar nu sinds lange tijd het restaurant *De Wilde Pieters* is gevestigd. Hij kocht ook grond op van de erven van J. C. Wils (overleden 1905), bijvoorbeeld in juli 1906 toen hij twee percelen (12 en 13) voor driehonderd gulden verkreeg.

Wilhelm Walter zette zich ook in voor het welzijn van de bevolking van Apeldoorn. Zo liet hij een ziekenhuis aan de Sprengenweg bouwen en zorgde hij met de aanleg van het Waltersbergje voor een toeristische trekpleister. De vader van notaris Walter was in het bezit van vier urnen met beenderen uit de Germaanse periode, die door archeologen waren opgegraven bij de bouw van de Hervormde Kerk aan de Loolaan. Hieruit valt op te maken dat de 'Walters' generaties lang zeer betrokken inwoners van Apeldoorn waren. Hij trouwde met Maria Johanna van Lelieveld en zij kregen acht kinderen. Wilhelm Walter sterft op 9 augustus 1918. Zijn oudste zoon Herman Tomas Theodoor Walter (1872 - 1941) wordt eveneens notaris en hij neemt vanaf het begin van de twintigste eeuw al zaken van zijn vader over. In 1920 wil het college van Burgemeester en Wethouders gronden van de overleden Wilhelm Walter opkopen in Berg en Bosch voor de bouw van woonvoorzieningen. Het hebben van een groot aantal hectare grond heeft niet alleen voordelen. In de Apeldoornsche Courant wordt namelijk verschillende keren melding gemaakt van diefstal op het grondgebied van Wilhelm. Er worden onder andere dennenbomen gestolen. In 1919 maakt zelfs een elfjarig kind zich schuldig aan diefstal. Het kind blijkt slechts medeplichtig, omdat in zijn omgeving twee personen met een handkar vol hout werden opgepakt door de politie. Foutief wordt zoon Herman Walter weleens de naamgever van de *Waltersingel* genoemd. Raadsnotulen uit 1933 geven namelijk aan dat de straat vernoemd is naar Wilhelm Walter. Zoon Herman Tomas Theodoor Walter wordt als notaris genoemd vanaf het begin van de twintigste eeuw tot november 1940. De veilingen worden daarna voorzien van de tekst: "*Cand. Nots. Huibers als plv. [plaatsvervanger] van Notaris Mr. Walter*". De kranten in Nederlands-Indië hielden een maand later de vervanging op. De naam van Herman Walter, notaris te Apeldoorn, duikt op in een lijst met tientallen namen van Duitse krijgsgevangenen. De personen zijn opgepakt vanwege de slechte behandeling van Duitse inwoners van Nederlands-Indië door de Nederlanders aldaar. Herman was eveneens betrokken bij verschillende sociale voorzieningen in Apeldoorn, hij was bijvoorbeeld regent van het Berghorst-weeshuis bij Het Loo en de Koningsschool. In maart 1941 sterft hij op 69-jarige leeftijd in een ziekenhuis te Jena. Hij wordt daar gecremeerd. Althans, volgens de berichtgeving kort na zijn overlijden. Twee maanden later verschijnt in de kranten op Nederlands-Indië namelijk het bericht dat hij in concentratiekamp Büchenwald overleed. Een dubbele longontsteking zou de doodsoorzaak zijn geweest.

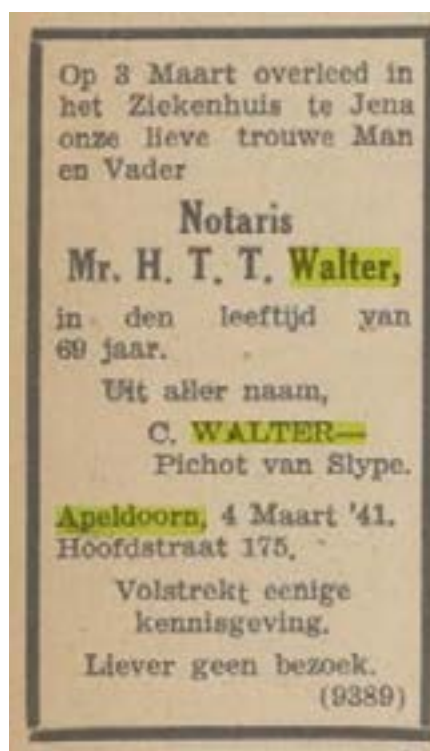
Afbeelding 12.1 Een kaart van het plangebied (het Natuurpark Berg en Bos) met de locatie van het Waltersbergje (rode ster).

Afbeelding 12.2 Notaris W. Walter koopt grond van de Erven Wils (bron: Apeldoornsche Courant, 11 juli 1906).

Het Waltersbergje

Notaris Wilhelm Walter opent eind negentiende eeuw een uitkijkpunt op zijn grondgebied: het Waltersbergje. Op ansichtkaarten ook "Watersbergje" of "Woltersbergje" genoemd. Langs de Amersfoortseweg ligt een hoge heuvel (56 meter boven NAP en 30 meter boven straatniveau), vanwaar je vroeger een mooi uitzicht had over de Veluwe. Bij de opening van deze attractie eind negentiende eeuw lag de heuvel in een heidelandschap. Het bos met hoge bomen was nog niet aanwezig. Vandaar dat veel fietsers, wandelaars en geliefden een kijkje gingen nemen op de berg. Boven op de heuvel zette de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer een prieeltje met stenen oriëntatietafel neer. De locaties van verschillende kerken waren in de steen gekerfd. De torens waren vanaf de heuvel zichtbaar. In 1892 verkocht de gemeente Apeldoorn het Waltersbergje aan de Utrechtse Waterleiding Maatschappij dat er een installatie wilde

Afbeelding 12.3 Overlijdensbericht van Herman T. T. Walter (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant, 5 maart 1941).

Afbeelding 12.4 Oude Ansichtkaarten van het Waltersbergje. Het Waltersbergje met het houten prieeltje op de top van de berg. Uitgegeven door L. R. V. (boven) en Schaevers Kunst-Chromo (onder). Afgestempeld op 19 augustus 1907 (boven) en op 15 augustus 1906 (onder). Bron: collectie Sander Hurenkamp.

plaatsen ten behoeve van de drinkwatervoorziening. De hoogte van de berg kwam goed uit, want daardoor hoefde de maatschappij geen watertoren te bouwen. De berg, met prieel en oriëntatietafel, bleef open voor publiek. In 1905 werden de wegen richting het uitzichtpunt verbeterd om het nog beter toegankelijk te maken, maar daarmee ontstond er ook een probleem. Tussen 1906 en 1909 werden het prieeltje en de stenen tafel regelmatig vernield door vandalen. Niet alleen het hout van de overkapping was regelmatig slachtoffer, zelfs de stenen tafel moest het meerdere malen ontgelden. Het is zelfs een keer in tweeën gebroken.

Het belang van het uitzichtpunt neemt af vanaf 1910, omdat toen de nabijgelegen Julianatoren (24 meter hoog) werd geopend. Daarnaast werd het zicht steeds meer belemmerd door het aantal hoge bomen in de buurt van de Waltersberg. De naam blijft echter opduiken in kranten tot de jaren zestig van de vorige eeuw. Toen het zandwinningsbedrijf Zevenhuizen het terrein in de jaren zeventig in het bezit kreeg werd de berg gebruikt als stortplaats. Inmiddels is het Waltersbergje uit het geheugen van de inwoners van Apeldoorn verdwenen. Tegenwoordig is het verboden om het terrein te betreden.

Bronnen

Apeldoornse Courant, 11 juli 1906

Apeldoornse Courant, 14 maart 1893

De Maasbode, 19 november 1940

De Standaard, 6 maart 1941

<https://www.online-begraafplaatsen.nl/zerken.asp?g=541778>
(27 juni 2020)

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 9 januari 1919

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 18 mei 1926

Plan Watersbergje, Gemeente Apeldoorn, februari 2013

Raadsnotulen, Straatnamen, 1933

Raadsnotulen, Voorstel van Burg. en Weth. aan Raad, 28 september 1920

Soerabaijasch Handelsblad, 4 december 1940

Hoofdstuk 13. Sanatorium Berg en Bosch

Door Sander Hurenkamp

Inleiding

Bij een wandeling door de bossen aan de Soerenseweg stuit je af en toe op kleine kuilen. Het zijn de funderingen van paviljoens en bijgebouwen van het Sanatorium Berg en Bosch. Van 1920 tot 1933 werden hier patiënten met tuberculose behandeld. Er was in deze jaren een groot tekort aan herstellingsoorden voor de volksziekte. Zodoende werd door een katholieke vereniging het grootste sanatorium van Nederland gebouwd in de bossen langs de Soerenseweg. Villa Berg en Bosch maakte onderdeel uit van het herstellingsoord. In 1933 verhuisde de instelling naar Bilthoven en het Sanatorium Berg en Bosch verdwijnt uit het gemeenschappelijk geheugen van de inwoners van Apeldoorn. De bossen vlak bij de Apenheul en Natuurpark Berg en Bos, tegenover de Parkflat Arendsburcht, wordt nu intensief gebruikt door hardlopers, wandelaars en hondenbezitters. Toch heeft één gebouw van het voormalig sanatorium de tand des tijds doorstaan; een huis van de machinist (techni-

sche dienst) op het terrein, voorheen een visrestaurant. Op de funderingen van de plaats waar de administratie gehuisvest was is een nieuw gebouw verschenen. Alle andere gebouwen werden afgebroken. Zelfs Villa Berg en Bosch. In dit stuk worden zoveel mogelijk aspecten van het 'grootste sanatorium van Nederland' beschreven, opdat misschien wel de gebouwen, maar niet de geschiedenis verloren gaat.

Villa Berg en Bosch wordt sanatorium

Joannes Cornelius Wils, een Antwerpse handelaar koopt aan het einde van de negentiende eeuw stukken woeste grond in Berg en Bosch op. Hij plant hier dennen. Het hout van de dennen wordt als stutpalen in mijnen gebruikt. Hij laat pensions op zijn aangekochte grond bouwen. Dit is het startschot voor de bewoning in Berg en Bos. Hij laat een woonhuis voor zichzelf bouwen in 1894, genaamd Huize Berg en Bosch (later 'Villa Berg en Bosch'). Een lange oprijlaan in de bossen aan de Soerenweg eindigt bij de villa. J. C. Wils overlijdt in 1906 na een kort ziekbed. Zijn erfgenaam (zijn vrouw, Louise Rosalie Rousseau) krijgt de gronden en villa's

Afbeelding 13.1 De oprijlaan en villa Berg en Bosch op een oude Ansichtkaart (bron: archief Sander Hurenkamp).

13.2 De huidige situatie van de oprijlaan (links) van de villa Berg en Bosch (rechts) (foto: Sander Hurenkamp).

in bezit. De weduwe van Joannes Cornelius Wils bewoont Huize Berg en Bosch tot haar overlijden in 1917. De burgemeester van Apeldoorn, Roosmale Nepveu, maakt zich er hard voor dat de gemeente de grond langs de Soerenseweg van de erfgenamen van Wils koopt. Het aankoopbedrag bedraagt meer dan een half miljoen gulden. Vervolgens wordt de villa met bijbehorende gronden verhuurd tegen een bedrag van vijftienhonderd gulden. Het gebouw wordt ingericht als meisjesspensionaat. Als de huur van de villa in 1919 afloopt wordt er in de Gemeenteraad gediscussieerd over de toekomst van de villa en het drie hectare grote terrein. De bekende Apeldoornse architect en gemeenteraadslid Chris Wegerif is een voorstander van de verkoop van het terrein. "Het pand ligt goed voor een hotel, sanatorium of iets dergelijks"¹²⁰ merkt hij op. Sanatoria zijn in deze tijd broodnodig vanwege een groot aantal besmettingen met de ziekte tuberculose. Gemeenteraadslid Van Trigt stelt voor om een gemeentelijk sanatorium in de bossen te laten bouwen om daar de minder bedeelden in Apeldoorn van goede zorg te kunnen voorzien.

De voorzitter van de Gemeenteraad haakt hierop in door te zeggen: "Indien de villa geschikt is voor een vestiging van een sanatorium, er wellicht ook wel particulieren voor komen opdagen. Ook dan zal het misschien mogelijk zijn er minder bedeelden te verplegen, evenals in de inrichting te Beekbergen geschiedt."¹²¹

In april 1919 wordt bekend dat de villa Berg en Bosch, samen met negenenhalve hectare grond, voor tien jaar zal worden verhuurd (voor vijfendertighonderd gulden per jaar) aan de Rooms Katholieke Vereniging Herwonnen Levenskracht. Die heeft de intentie om in de bossen een noodsanatorium te bouwen om het 'armlastige' gedeelte van de bevolking te kunnen verplegen.

Nog geen medicijn tegen tuberculose

In de jaren tien van de twintigste eeuw is tuberculose (ook 'tering', 'TB' of 'TBC' genoemd) volksziekte nummer één. Een vaccin of medicijn voor de ziekte bestaat niet, waardoor veel

mensen besmet raken met de ziekte. De bacterie veroorzaakt longproblemen (bij longtuberculose), waardoor een patiënt veel slijm kan ophoesten. Koorts, vermoeidheid en vermagering zijn andere nare gevolgen van de infectieziekte. Tuberculose kan zich ook in andere organen ontwikkelen (zoals het hart of de lymfeklieren). De klachten wisselen per besmet persoon, zo kan iemand geen enkele klacht ervaren, terwijl anderen sterven aan de gevolgen van tbc. De ziekte kan zich zelfs na een tiental jaar nog openbaren.

De ziekte wordt verspreid via de lucht of door het eten van met tuberculose besmet vlees (rundvlees bijvoorbeeld). Het is een foutieve gedachte om te denken dat de ziekte uitgebannen is. In Nederland worden jaarlijks achthonderd gevallen van tbc gemeld. Een zes maanden durende kuur van drie of vier medicijnen moet de klachten verminderen. De impact van de tuberculoseuitbraak in de jaren tien van de vorige eeuw is enorm. In 1912 is twaalf procent van de sterfgevallen te wijten aan de infectieziekte. Een jaar later sterven 8.753 mensen aan de ziekte (op een bevolking van ongeveer 6 miljoen inwoners). Een medicijn bestaat niet, waardoor de voorgeschreven bestrijding het volgende is: extra voeding en herstellen in de buitenlucht. Deze middelen zijn niet voor iedereen beschikbaar, voeding en de huur of opname in een huisje in de buitenlucht kosten geld en dit heeft lang niet iedereen in deze tijd. Daarnaast zijn de wachtlijsten enorm lang. In 1914 zijn er slechts duizend bedden beschikbaar in sanatoria (herstellingsoorden), waardoor de roep voor de bouw van meer sanatoria steeds groter en groter wordt.

Herwonnen Levenskracht

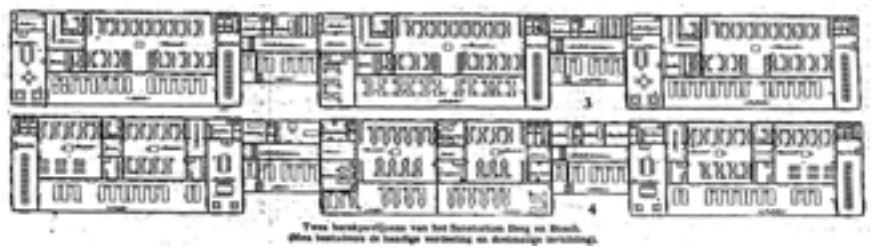
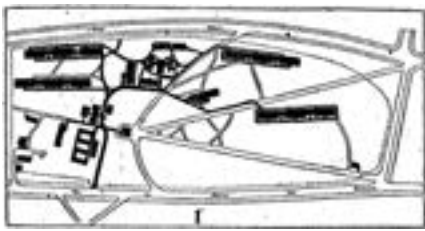
De Rooms Katholieke Vereniging Herwonnen Levenskracht is een instelling binnen de Katholieke arbeidersbeweging. De instelling heeft als doel het kunnen verzorgen van 240 patiënten. De helft van deze patiënten komen uit de eigen Katholieke arbeidersbeweging. De verpleging wordt door de vereniging op verschillende manieren bekostigd:

Elk lid wordt om één cent per week extra contributie gevraagd (totale opbrengst tussen de zestig- en zeventigduizend gulden per week).

Rijke leden wordt om een gift gevraagd.

120 Raadsnotulen, De Villa 'Berg en Bosch', 4 april 1919.

121 Raadsnotulen, De Villa 'Berg en Bosch', 4 april 1919.

Afbeelding 13.3 De ligging en indeling van de paviljoens (bron: Het Vaderland 27 november 1920).

Afbeelding 13.4 De paviljoens afgebeeld op een oude Ansichtkaart (bron: archief Sander Hurenkamp).

Herwonnen Levenskracht organiseert Speldjesdagen. Leden kunnen dan een speldje aanschaffen en de opbrengst gaat naar de vereniging.

Aan de provincies wordt een subsidie van vijftientig cent per patiënt per verpleegdag gevraagd.

Er worden bioscoopavonden gehouden waarbij een film over de behandeling van de patiënten in het sanatorium Berg en Bosch wordt vertoond.

In de werkplaats van het sanatorium wordt houtenspelgoed gemaakt. De opbrengst gaat naar de vereniging.

Ook mensen van een andere 'kassen' - mensen buiten de Katholieke zuil - worden verzorgd in het sanatorium. Deze patiënten moeten hun verzorging zelf bekostigen.

De opening en beginjaren van het sanatorium

De stichting Herwonnen Levenskracht huurt de grond (van negen en een half hectare) in de bossen langs de Soerenseweg van de gemeente. In april 1919 spreekt de stichting een huurbedrag van vijfendertighonderd gulden voor de komende tien jaar af.¹²² De opening van het sanatorium wordt kort uitgesteld door stakingen in de bouw. Het sanatorium bestaat uit tweeëntwintig gebouwen. Naast de vier houten paviljoens (twee voor mannelijke patiënten, een voor vrouwelijke patiënten en een voor besmette kinderen) is er ook een kapel, een ontspanningszaal, een badhuis, een garage, een school en een werkplaats aanwezig. Geneesheer-directeur Bronckhorst neemt samen met zijn

¹²² De Telegraaf, 26 april 1919.

Afbeelding 13.5 Inrichting van de kamer van de geneesheer-directeur op een oude ansichtkaart (bron: archief Sander Hurenkamp).

vrouw en vier kinderen intrek in villa Berg en Bosch. De bouw van het paviljoen wordt gedeeltelijk gesubsidieerd door het ministerie van Arbeid. Minister van Arbeid - Aalberse - opent op 28 juli 1920 het grootste sanatorium van Nederland. Hij benadrukt het belang aan van sanatoria: "In ons land sterven jaarlijks 10.000 mensen aan tbc". Verder geeft hij aan dat het aantal sterfgevallen in sanatoria aanmerkelijk lager is dan het aantal sterfgevallen in ziekenhuizen (3 % tegen 60 %). De eerste patiënten worden op 30 augustus 1920 opgenomen in de bossen van Apeldoorn. Op 12 oktober 1920 liggen er vijfenvestig patiënten (longlijders) in het sanatorium.

Vernieuwende behandelmethode

Het nieuwe sanatorium in de Apeldoornse bossen stroomt al snel vol. In de begin jaren twintig van de vorige eeuw zijn er nog steeds wachtlijsten voor mensen die lijden aan de gevolgen van de 'witte pest'. Geneesheer-directeur Bronckhorst spreekt in 1923 over een nieuw inzicht. Het oude recept voor genezing bestaat uit rust, krachtige voeding en frisse lucht. Hij waarschuwt voor de gevaren van deze behandelmethode. Hij geeft aan dat door 'te veel' rust verslapping in de spieren kan optreden. Hij pleit voor bewegingstherapie. Een patiënt moet - indien mogelijk - wandelingen maken (waar het bos in Apeldoorn zich uitstekend voor leent) en arbeid verrichten. In de werkplaatsen in sanatorium Berg en Bosch

wordt geschilderd, getimmerd en er wordt speelgoed gemaakt.¹²³ Dit speelgoed werd bekend onder de naam A.D.O. dat stond voor arbeid door onvolwaardigen.

Beweging en arbeid draagt bij aan een voorspoedige terugkeer in de maatschappij, zo wordt gesteld. De gebruiksvoorwerpen en beddengoed worden regelmatig gewassen en ontsmet. De dagelijkse zorg voor de patiënten wordt geleverd door de Zusters Dominicanessen. Er is vanuit het buitenland veel interesse voor deze nieuwe benadering. Regelmatig komen artsen vanuit heel Europa een kijkje nemen in het sanatorium.

De doctors van het sanatorium houden zich bezig met het verspreiden van nieuwe informatie over de volksziekte. Er worden voor belangstellenden lezingen met lichtbeelden gegeven, filmavonden georganiseerd, er is een reizende expositie en er verschijnen regelmatig boeken over de nieuwe inzichten, geschreven door onder andere de geneesheer-directeur. In 1925 gaat de gemeente een nieuwe overeenkomst over de huur van de grond aan met de vereniging Herwonnen Levenskracht. De huurprijs stijgt van 3500 gulden naar 15.000 gulden per jaar. De huurdatum wordt verlengd tot het jaar 1933.

123 Overijsselsch Dagblad, 3 oktober 1923.

Afbeelding 13.6 Koningin-Regentes Emma op bezoek in sanatorium Berg en Bosch (bron: Bataviaasch nieuwsblad 16 augustus 1928).

Afbeelding 13.7 Foto van de speelgoed werkplaats uit de periode 1920-1930 en een foto van één van de speelgoedauto's (bron: CODA beeldbank).

Afbeelding 13.8 Foto's van de funderingen in de Soerense bossen (Foto: Sander Hurenkamp).

Afbraak en huidige situatie

De medische wereld is niet de enige belangstellende voor de ontwikkelingen in de bossen van Apeldoorn. Koningin-Regentes Emma brengt op 9 juli 1928 ook een bezoek aan de houten barakken. Directeur Bronckhorst leidt haar rond door de werkplaatsen en de openluchtschool. Het aantal besmetting aan tuberculose neemt in de jaren twintig niet af. Daarom besluit de vereniging Herwonnen Levenskracht in 1929 om de bossen van Apeldoorn te verlaten. Een groter en moderner sanatorium zal in Bilthoven worden gebouwd. De patiënten, zusters en doctors zullen in 1933 worden overgeplaatst. Het grondgebied in Bilthoven zal niet worden gehuurd, maar worden aangekocht voor honderdtachtigduizend gulden.

De patiënten van het sanatorium Berg en Bosch worden in 1933 met bussen en ambulances naar de nieuwe locatie bij Utrecht gebracht. De gebouwen op het hele terrein worden afgebroken en in 1933 aan derden verkocht. Alleen villa Berg en Bosch blijft overeind staan (samen met het huis van de machinist, dat later een visrestaurant zal worden). De villa wordt verhuurd als jeugdherberg (genaamd 'De Spreng') tegen vijfhonderd euro per jaar. Het bedrag is aanzienlijk lager dan het bedrag dat Herwonnen Levenskracht voor de grond moest betalen. Bij de verhuizing van het sanatorium kan naast het gebrek

aan ruimte ook een financiële overweging een rol hebben gespeeld.

Tot de jaren zestig blijft de villa (annex jeugdherberg) bestaan. Het gebouw wordt daarna gesloopt. Hiermee verdwijnt – op het huisje van de machinist na – de fysieke herinnering aan het sanatorium.

Vandaag de dag zijn de afdrucken van de gebouwen nog goed zichtbaar in het terrein. Funderingen van verschillende gebouwen liggen aan de oppervlakte, kuilen geven de kelders van de andere gebouwen aan en een diepe put geeft inzicht in de riolering. Naast deze grondsporen zijn de gewilde houten speelgoedauto's van A.D.O., gemaakt in de werkplaatsen van het sanatorium, het enige tastbare bewijs van deze bijzondere geschiedenis.

14. De aanleg van de vijver in Berg en Bosch: Twee jaar werkverschaffing en twee jaar strijd

Chris Nieuwenhuize

Na ruim 24 jaar burgemeester van Apeldoorn te zijn geweest, ging Mr. W. Willem Roosmale van Nepveu op 1 juli 1934 met pensioen. Hij was op dat moment 68 jaar oud. Ter ere van zijn afscheid gaf de gemeente een boekje uit onder de pakkende titel "Apeldoorn". Enkele tientallen korte hoofdstukken gaven een gevarieerd beeld van Apeldoorn op dat moment.

Opvallend is dat Roosmale van Nepveu zelf ook een hoofdstuk schreef ter ere van zijn eigen afscheid, en wel over "Berg en Bosch". De aankoop uit 1917 lag hem duidelijk na aan het hart. Dat blijkt ook uit de benaming "het bos van de burgemeester" die hij zelf aanhaalt in het artikel. De op zijn hoofdstuk volgende artikelen gaan over "het Boschbad", "de vijver in Berg en Bosch", "de werkverschaffing", "De Loenermark" en "Het rioleringsplan". Deze onderwerpen staan niet toevallig bij elkaar. Ze belichamen de werkloosheidspolitiek van de gemeente Apeldoorn in de economische crisis die deze periode kenmerkt.

Behalve het herdenkingsboek uit 1934 zijn sinds een aantal jaren de kranten uit de crisisjaren digitaal beschikbaar via Delpher.nl, ontwikkeld en beheerd door de Koninklijke Bibliotheek. Voor Apeldoorn is vooral de Nieuwe Apeldoornsche Courant een bron van gegevens. Met name omdat ze trouw en bladzijdes lang de verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen publiceerden. De krant was overigens niet neutraal maar noemde zich "Dagblad voor Apeldoorn en de Veluwe en voor officiële bekendmakingen der gemeente Apeldoorn". Door vergelijking met andere kranten, met name de meer uitgesprokenen zoals het Communistische blad "De Tribune" of het Sociaal Democratische blad "Het Volk", verbreedt het beeld. Daaruit blijkt ook dat de vijver er niet zonder slag of stoot kwam.

Een vliegende start

Het voorstel voor de aanleg van een vijver in Berg en Bos werd besproken in de gemeenteraad op 27 januari 1932.¹²⁴

De aanleiding was duidelijk: Een plotselinge grote toeloop van werklozen die een beroep deden op de gemeente met betrekking tot het opdrogen van ontginningswerk, dat daarvoor werd uitgevoerd. De verantwoordelijke Anti-Revolutionaire wethouder David Gosker was een groot voorstander van werkverschaffing boven steun zonder tegenprestatie als werkloosheidspolitiek. Tussen 1923 en 1941 was hij wethouder en een van de beeldbepalende gezichten van de

gemeentepolitiek in de crisisjaren.¹²⁵ Werkloosheidspolitiek door middel van werkverschaffing was overigens al in 1919 geïntroduceerd door de voorganger van Gosker, de S.D.A.P.-wethouder Van Trigt.¹²⁶ Apeldoorn lag hierin overigens voor op andere plaatsen die de werkverschaffing meestal pas in de jaren 30 introduceerden.

Het voorstel voor de vijver was dus een noodgreep en pas enkele dagen eerder aan de gemeenteraad voorgelegd. Een financiële onderbouwing ontbrak. De enige argumentatie was dat het alternatief, namelijk steun, net zo veel zou kosten. Andere voorgestelde alternatieve projecten zoals het verbeteren van wegen of het aanleggen van riolering hadden als nadeel dat ze behalve loon ook veel andere kosten met zich mee zouden brengen. Daarvoor had de gemeente het geld niet. Toch zou een jaar later het rioleringsplan toch worden opgepakt in het kader van de werkverschaffing, ondanks het feit dat de plannen hiervoor nog niet klaar waren.¹²⁷

Strikt genomen hoefde de gemeenteraad ook helemaal geen toestemming te geven voor het project omdat het keurig binnen het bestaande beleid paste. De enige reden dat het toch werd ingebracht, was dat het "verkavelingsplan voor Berg en Bosch" ervoor moest worden aangepast. Over dit punt werd echter nauwelijks gesproken. Toen het uiteindelijk op stemmen aan kwam bleek op één persoon na, iedereen voor.

Gerritsen, directeur van de gemeentewerken, schreef later dat het voorstel niet alleen binnen een week goedgekeurd werd door de gemeenteraad, maar dat een dag later al de eerste bomen werden gerooid en de eerste schoppen de grond in gingen.¹²⁸ De voortvarendheid van het gemeentebestuur gecombineerd met die van de praktijk.

Het plan voor de vijver was niet alleen politiek nauwelijks voorbereid, ook praktisch stond er vrijwel niets op papier. Gemeenteplichter Willem Berkhoff had, volgens een interview met zijn broer Jan in 1987, een natte plek in het bos opgezocht en daar met een dikke paal een wijde cirkel

125 Op 12 (en 13) April 1945, 4 dagen voor de bevrijding van Apeldoorn, werd David Gosker vanwege zijn verzetswerk samen met 15 anderen, waaronder zijn zoon, gefusilleerd in het Kruisjesdal. http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/2_David_Gosker

126 Kommer van Trigt was lijsttrekker en eerste S.D.A.P. wethouder van Apeldoorn in 1919. In datzelfde jaar introduceerde hij de werkverschaffing in Apeldoorn. In 1928 werd hij na een conflict geroyeerd uit de S.D.A.P. en in 1931 kwam hij met een eigen lijst: De Onafhankelijk Sociaal Democraten (OSD). Zie http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/3_Kommer_van_Trigt

127 Gosker, 1934. Blz. 37-41.

128 Idem. Blz. 31-32.

124 Nieuwe Apeldoornsche Courant 28-1-1932.

Afbeelding 14.1 Het werk aan de vijver in 1934.¹³⁸

omheen getrokken. “Daar moet die vijver maar komen” had Willem gezegd.¹²⁹

Aanloopproblemen

Die vlotte start had duidelijk ook nadelen. Wat het gedenkboekje niet vermeldt maar de Nieuwe Apeldoornsche Courant van 3 maart wel, waren een aantal aanloopproblemen. Raadslid Johan Wegener vermeldde die dag in zijn eigen krant dat hij diezelfde dag een aantal vragen aan de Burgermeesters en Wethouders zou stellen over “de moeilijkheden bij de werkverschaffing”.¹³⁰

Het belangrijkste probleem waren de werkuren, of beter gezegd de regels van de rijksoverheid voor werkverschaffing. Die gingen namelijk uit van een werkloon van 16 gulden en een werkweek van 50 uur, waaronder de zaterdagmiddag. Dat laatste werd als onredelijk ervaren. In Apeldoorn was de zaterdagmiddag normaal gesproken vrij. Om nu de zaterdagmiddag vrij te houden maar wel aan 50 uur te komen, besloot men de werkdag dan maar vroeger te laten beginnen, namelijk om 7 uur in plaats van half 8.¹³¹

Tot dat moment werkte men blijkbaar 45 uur voor 15 gulden en de nieuwe opzet werd duidelijk niet als verbetering ervaren. De eerste ochtend begonnen slechts 8 van de 230 werklozen bij de vijver om 7 uur.¹³²

Er waren ook meer praktische problemen. Zo klaagde men dat er veel te weinig schafketen waren zodat velen buiten moesten schaften, het ontbrak soms aan drinkwater omdat de pomp - volgens de wethouder overigens maar één dag - stuk was en het ontbrak aan toiletten. Dat laatste loste zichzelf overigens wel op in de omringende bossen, stelde een lezer in een ingezonden brief vast.¹³³ Het duurde weken voor deze klachten waren verholpen zoals raadslid Hueting zich op 7 april in de gemeenteraad beklagde. De wethouder gaf echter aan dat er intussen een grote keet was bijgebouwd, voor voldoende privaten was gezorgd en dat er

gewerkt werd aan een aansluiting op de waterleiding.¹³⁴ De 50-urige werkweek bleef als uitgangspunt staan.

Nieuwe onvrede deed zich een paar weken later voor rondom goede vrijdag 25 maart. De gewoonte was toen dat men op Christelijke feestdagen vrij was maar wel werd doorbetaald. In de rijksregeling was dat laatste niet meer het geval. Er werd daarom op donderdag en vrijdag gedemonstreerd. De demonstraties concentreerden zich bij de woningen van de burgemeester en de wethouder van sociale zaken (Gosker) en op vrijdag bij de grote kerk.¹³⁵ Voldaan meldde het communistische blad de Tribune op 31 maart dat “dit die heeren gauw verveelde” en dat de demonstranten hun doel hadden bereikt. In het betreffende artikel is ook voor het eerst sprake van het Werklozen Strijd Comité (W.S.C.), een organisatie van de Communistische partij Holland (C.P.H.)¹³⁶ die het voortouw had genomen bij de demonstraties. Het W.S.C. zou nog vaker van zich laten horen in de daaropvolgende maanden.

De rijksregeling: Nieuwe beloningsregels

Een belangrijk punt voor de gemeente Apeldoorn was de mogelijkheid dat het rijk het grootste deel van de kosten van de werkverschaffing voor haar rekening wilde nemen, mits men zich schikte naar de voorwaarden die verbonden waren aan deze rijkssubsidie. Op 7 april 1932 stelde wethouder Gosker daarom voor om de gemeentelijke werkverschaffingsregels te vervangen door die van het rijk. Een lange discussie volgde waarbij met verschillende moties vanuit de linker facties aangedrongen werd om met de minister te onderhandelen over royalere regels. Die kwamen er echter niet en de gemeenteraad ging met 25 stemmen voor en 6 stemmen tegen akkoord met de rijksregels.¹³⁸

129 Hageman, 1998. Blz. 54.

130 Nieuwe Apeldoornsche Courant 3-3-1932.

131 Nieuwe Apeldoornsche Courant 6-4-1932. Verslag gemeenteraadsvergadering 3-3-1932.

132 Nieuwe Apeldoornsche Courant 4-3-1932.

133 Nieuwe Apeldoornsche Courant 9-3-1932.

134 Nieuwe Apeldoornsche Courant 11-5-1932, verslag gemeenteraadsvergadering 7-4-1932.

135 De Tribune 31-3-1932.

136 De C.P.H. werd vanaf 1935 de Communistische Partij Nederland (C.P.N.) genoemd.

137 Beeldbank CODA P-002886. Collectie museum.

138 Nieuwe Apeldoornsche Courant 11-5-1932, verslag gemeenteraadsvergadering 7-4-1932.

Een van de regels was dat de coördinatie van het werk over zou gaan naar de Heidemij, maar ook de manier van belonen ging voor de tweede maal in korte tijd op de schop. Het was voor alle betrokkenen duidelijk dat deze overgang niet zonder slag of stoot zou gaan. Een saillant punt was de beloningsstructuur van de regeling. Die was behoorlijk complex maar betekende vooral dat de werklozen in twee groepen werden verdeeld: De ongeschoolde (grond) arbeiders in de ene groep en de geschoolde vakarbeiders in de andere. Voor de eerste groep was het basisloon 24 cent per uur. Voor de tweede groep werd achteraf een toeslag van 1/3 gegeven en was het loon dus 32 cent per uur. Vervolgens werden de basislonen omgerekend naar prestatielonen. In het geval van Berg en Bos bijvoorbeeld bestond die uit een prijs per gevulde kar met grond. De omrekening vond zo plaats dat men gemiddeld aan het basisloon zou komen, maar dat degene die meer deed ook meer betaald kreeg en wie minder deed minder. Tenslotte werkte men in Berg en Bos niet individueel, maar in ploegen en men werd dus betaald voor de ploegprestatie.

Al in de gemeenteraad van 7 april werd geconstateerd dat vooral het uitgangspunt met verschillende basislonen ertoe zou leiden dat de ervaren grondwerkers in een ploeg het meeste werk zouden verzetten, maar het minst betaald zouden worden ten opzichte van de "vakkrachten". Die laatste groep was immers niet gewend aan het grondwerk, maar kreeg wel meer betaald omdat ze een toeslag kregen. Overwogen werd om de groepen apart te laten werken wat echter weer tot nieuwe complicaties zou leiden. Hoewel dit probleem werd erkend volgende geen actie.¹³⁹

Op 20 juni gingen de nieuwe regels in en een week later, op 30 juni, sloeg de vlam in de pan. De manier van belonen werd dermate onredelijk gevonden dat het werk werd neergelegd. Opnieuw nam het W.S.C. het voortouw. Een delegatie van 7 mensen trok naar het gemeentehuis waar de gemeenteraad toevallig die dag vergaderde. Hoewel de delegatie niet werd toegelaten tot de raadszaal bleef het conflict niet onbesproken. Merkwaardig was dat de discussie in de gemeenteraad zich grotendeels toespitste op de rol van de Heidemij, die blijkbaar niet als erg sympathiek werd ervaren. Graag wilde de raad terug naar de oude aansturing door de gemeente. Lovende woorden vielen vooral over de heer Berkhoff van de gemeente die twaalf jaar lang "dit zeer verantwoordelijke werk op buitengewoon lofwaardige wijze, met veel tact en toewijding heeft verricht en met veel sociaal inzicht".¹⁴⁰ Aansturing door de Heidemij werd echter als voorwaarde van het rijk gezien en er veranderde op dat moment niets. Over de rol van het W.S.C. was de wethouder duidelijk: Daarmee wenste hij niet te spreken. Maar met uitzondering van de heer Hueting,¹⁴¹ het meest linkse gemeenteraadslid

139 Nieuwe Apeldoornsche Courant 11-5-1932, verslag gemeenteraadsvergadering 7-4-1932.

140 Nieuwe Apeldoornsche Courant 15-8-1932, verslag gemeenteraadsvergadering 30-6-1932.

141 In de gemeenteraad van 7-4-1932 bleek dat Van Hueting uit de S.D.A.P. was gestapt en mee gegaan was met de meer linkse Onafhankelijke Socialistische Partij. O.S.P. In de loop van 1933 gaf hij zijn zetel op toen bleek dat de O.S.P. bij de landelijke verkiezingen erg weinig stemmen had gehaald.

Afbeelding 14.2 Kop uit de Tribune na staking over lonen.¹⁴⁷

van dat moment, hadden ook de overige raadsleden weinig sympathie voor de communisten.

Zo makkelijk kwam de wethouder er echter niet van af. In ronkende teksten sprak de Tribune de volgende dagen over 400 stakers, 500 demonstranten en 700 tot 800 aanwezigen op een "meeting" (sic).¹⁴² Vrijwel dagelijks werd er die week over het conflict geschreven in de Tribune waarin sprake was van "dagelijkse demonstraties van 500 à 600 werklozen door de straten van Apeldoorn."¹⁴³ Opvallend is dat in de andere kranten en met name in de Nieuwe Apeldoornse Courant niets over deze gebeurtenissen staat geschreven. Tot 7 juli, toen een lezer in een ingezonden brief schreef dat "over het conflict in de werkverschaffing hier ter stede, door het publiek niet mag worden gezwegen". De redactie voelde zich blijkbaar aangesproken want in een kort onderschrift meldde ze dat elders in de krant hier alsnog het een en ander over zou zijn geschreven. De toonzetting van het betreffende artikel was keurig in lijn met de toon in de gemeenteraad. Er werd aangedrongen bij de stakers om weer aan het werk te gaan en benadrukt dat de rijksregels weinig speelruimte lieten voor de gemeente.¹⁴⁴ Diezelfde dag belegde het W.S.C. een vergadering met bijna 400 aanwezigen waarin gestemd werd over een overeenkomst met de wethouder. Blijkbaar was er wel degelijk overleg geweest. Overeengekomen werd dat men weer aan het werk zou gaan op basis van de toezegging van de wethouder om met de minister te overleggen over een voorstel waarin de groepen werklozen anders werden ingedeeld zodat een veel groter deel een hoger loon ging ontvangen. Na "heftig debat" werd het voorstel geaccepteerd en men ging inderdaad weer aan het werk. Het W.S.C. bracht het bereikte resultaat als een overwinning. De Tribune schreef "De arbeiders in Apeldoorn hebben een groote overwinning gehaald ... dit is een voorbeeld voor de arbeiders van heel Nederland!"¹⁴⁵

Gevraagd naar de precieze aanpassingen van de loonregeling in de volgende raadsvergadering, reageerde wethouder

142 De Tribune 2-7-1932.

143 De Tribune 5-7-1932.

144 Nieuwe Apeldoornsche Courant 7-7-1932.

145 De Tribune 8-7-1932.

146 De Tribune 8-7-1932.

Afbeelding 14.3 Originele situatietekening van de vijver in Berg en Bosch uit 1933.¹⁴⁹

Gosker opvallend kortaf: “In de loonregeling zijn geen veranderingen aangebracht. Alleen in het laatst van juli is een schrijven van het ministerieel departement binnengekomen, waarbij eenige wijziging in de werktijden en een betere classificatie van de arbeiders wordt aangegeven.”¹⁴⁷ Over de onderhandelingen geen woord.

De Lonen: Voortdurend bron van conflict

Hoewel de loonregeling daarna qua structuur niet meer wijzigde, bleven de lonen een bron van conflict. Op 17 november barste opnieuw de bom. Aanleiding was waarschijnlijk het inkorten van de werkweek van 50 naar 45,5 uur, wat neerkwam op een loonsverlaging van 1,50 per week, de sfeer op het werk was beladen. Toen een opzichter van de Heidemij vervolgens opmerkingen maakte over arbeiders die zich al vroeg gereed gingen maken voor vertrek om onmiddellijk bij het klinken van de bel naar huis te kunnen, liep de situatie uit de hand. Er vielen rake klappen, ook de hoofdopzichter kreeg daarvan zijn deel. Voor drie weken werden 150 mensen geschorst, die daarmee dus deze periode zonder inkomsten bleven, tenzij de verantwoordelijken zich zouden aangeven.¹⁴⁹

In februari 1933 werd opnieuw gestaakt. Dit keer vanwege “tariefsverlaging” en opnieuw roerde het W.S.C. zich,¹⁵⁰ maar anders dan de vorige keer volgde deze keer geen jubelend artikel over de overwinning in de Tribune. Na een week gingen de 500 stakers weer aan het werk, waarbij ze een week loon derfden.¹⁵¹ Opvallend is dat met ingang van 1 mei 1933 werd bekendgemaakt dat de zogenaamde “stopweek” werd afgeschaft. Blijkbaar werkte men tot die datum 7 van de 8 weken. De kortere werkweek was blijkbaar vervangen door een periodieke week helemaal niet werken.

In juni 1933 was opnieuw sprake van een tariefsverlaging. Hoewel de uurlonen hetzelfde bleven, betekende een verhoging van de prestatienormen dat er toch minder verdiend werd. De normen werden periodiek bijgesteld als het gemiddelde loon al te hoog werd. Maximaal mocht het gemiddelde 10% boven het normloon komen. De protesten waren deze keer opvallend bescheiden. Twee maal tien minuten werd er gestaakt. De reactie was er niet minder om: 400 mensen werden twee dagen geschorst.¹⁵²

Wat de lonen betreft is de begrotingsbespreking van de werkverschaffing voor het jaar 1933 interessant. De verantwoordelijke wethouder Gosker legde uitgebreid verantwoording af van de financiële kant van de werkverschaffing.¹⁵³ Duidelijk was dat in twee jaar tijd – tussen 1 januari 1931 en 1 januari 1933 – het aantal werklozen bijna was verdubbeld (van 1083 tot 1937) en dat het aantal mensen in de werkverschaffing bijna was verviervoudigd (van 229 naar 883). De kosten van de werkverschaffing bedroegen 533.000 gulden waarvan het rijk 323.000 gulden voor zijn rekening nam. De reeks conflicten die uit de rijksregeling voortvloeide was dus niet voor niets geweest. Gosker vergeleek die cijfers met 1923. Dat was namelijk het laatste jaar waarbij niet hij, maar zijn voorganger Van Trigt, die ruimhartiger was in zijn sociaal beleid maar ook een stuk duurder, verantwoordelijk was. Interessant is het overzicht van de lonen. Daarvoor had Gosker een tabel opgeleverd van de lonen uit de laatste week van december 1932 die zorgvuldig door de Nieuwe Apeldoornse Courant werd overgenomen. De lonen lijken daarin hoger dan uit de discussies in de kranten naar voren kwam, maar dat komt ook omdat in de tabel ook de toeslagen voor bijvoorbeeld huur waren verwerkt.

Loenermark		Vijver Berg en Bosch
beneden f 12—	1	—
f 12—f 14—	5	20
f 14—f 16—	37	8
f 16—f 18—	39	115
f 18—f 20—	46	152
f 20—f 25—	67	10
f 25—f 30—	22	—

Afbeelding 14.4 Lonen in de werkverschaffing in december 1932.¹⁵⁴

De verschillen tussen de lonen in Berg en Bosch en in de Loenermark vallen op. De spreiding tussen de hoogste en laagste lonen is in de Loenermark veel groter, wat komt omdat men er individueel werkte en in Berg en Bosch in groepsverband. De grote spreiding werd zowel door links als rechts als onrechtvaardig gezien maar daar is wel wat op af te dingen: Op de Loenermark verdiende bijna de helft (46%) van de arbeiders 20 gulden of meer, terwijl dat in Berg en Bosch maar 3% was. Toch was het werk op de Loenermark niet populair omdat Berg en Bosch één groot voordeel had wat af en toe in de marge van de vele discussies wordt genoemd: Het was dicht bij de stad terwijl Loenen twee keer

147 Nieuwe Apeldoornsche Courant 20-9-1932, verslag gemeenteraadsvergadering 18-8-1932.

148 CODA GA-010615. Origineel Archief gemeentediensten. Inv. Nr 262 nr. H-1771-2.

149 Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij. 19-11-1932. De Telegraaf 17-11-1932.

150 De Tribune 14-2-1933.

151 De Nederlander 17-2-1933.

152 Het Volk, Dagblad voor de arbeiderspartij. 23-6-1933. Nieuwe Apeldoornse Courant. 23-6-1923.

153 Nieuwe Apeldoornsche Courant 22-2-1933.

154 Nieuwe Apeldoornsche Courant 22-2-1933.

Afbeelding 14.5 Hotel Zilven in juni 1934. Vermoedelijk met het gezelschap van de pers. De staande figuur in het midden (met baard) is burgemeester Roosmale Nepveu. De zittende figuur uiterst links is wethouder Gosker. De enige dame in het gezelschap was van het Leeuwarder nieuwsblad.¹⁵⁸

per dag een uur fietsen was. Werk veraf werd als een groot nadeel gezien.

City Marketing!

In augustus 1933 meldde de Telegraaf dat het werk aan de vijver zo ongeveer af was.¹⁵⁵ Voor het meeste grondwerk klopte dat ook wel. Intussen was 150.000 m3 grond weggegraven, waarbij een vijver van 1 hectare was gegraven waarin 2 meter water stond, maar die ook nog eens 6 meter onder maaiveld lag. De uitgegraven grond was vervolgens op een aantal heuvels gestort met een maximale hoogte van 10 à 12 meter. En dat allemaal met de hand. De aankleding en de details lieten echter nog wel even op zich wachten. De Telegraaf was dus wat voorbarig.

In mei 1934 stond er dan eindelijk eens een uitgebreid artikel over Berg en Bosch in de Nieuwe Apeldoornsche Courant waarvan de aanleiding geen arbeidsconflict of bespreking in de gemeenteraad betrof. De titel was "Mooi Berg en Bosch" en de aanleiding was de proef met het in werking stellen van de watervallen. Dit in het bijzijn van de hoofdrolspelers die ook werden afgebeeld bij het artikel: Burgemeester Van Roosmale Nepveu, Wethouder Gosker, de directeur van de gemeentediensten Gerritsen en Berkhoff, controleur van de werkverschaffing.¹⁵⁶

Na de geslaagde test stond er nog één belangrijk moment in de planning. Op 29 juni 1934, twee dagen voor zijn pensionering was de burgemeester gastheer voor de Nederlandse pers. Een staaltje City-Marketing avant-la-lettre. Ruim 30 dagbladen vaardigden een vertegenwoordiger af naar Apeldoorn voor wat de burgemeester "een vakantie-dag voor journalisten" noemde.

De gemeente had flink uitgepakt: Na een ontvangst in de raadszaal door het college van Burgermeesters en Wethouders werd met twee bussen van de A.A.A. achtereenvolgens de betonloods (ook een werkverschaffingsproject), de Loenermark, hotel Zilven (voor de lunch), het Deelerwoud, Berg en Bosch met vijver en boschbad en tenslotte voor het diner hotel Bloemink bezocht. De afsluiting vond plaats in het Oranjepark waar de Harmonie afscheid nam van de burgemeester als erevoorzitter.

En het werkte. Dat wil zeggen dat in de daaropvolgende dagen lovende verhalen over Apeldoorn verschenen in de dagbladen. Veel feitelijke verhalen over de werkverschaffing in de betonloods en de Loenermark, maar ook loftuitingen over het natuurschoon van de "Parel van de Veluwe" en expliciete uitnodigingen om Apeldoorn te bezoeken. "Ideaal vakantieoord" was de titel bij het Overijsselsch dagblad. "Parel der Veluwe noodt tot een bezoek" bij de Telegraaf.

155 De Telegraaf 17-8-1933

156 Nieuwe Apeldoornsche Courant 26-5-1934

157 CODA GA-002690

Soms komen er plotseling details tevoorschijn die nergens anders worden vermeld. Zo merkte de Gooi en Eemlander op dat de gemeente 5000 gulden had uitgetrokken voor “propaganda”. Het bezoekje van de journalisten was duidelijk niet gratis.

En soms is het ook een kwestie van perspectief. Het Friesch Dagblad merkte op dat “Men in Apeldoorn van deze crisisjaren in lateren tijd niet alleen een bittere herinnering zal bewaren”.¹⁵⁸ De collega van het Leeuwarder Nieuwsblad viel iets anders op en vermeldde over de hoogste heuvel die van het uitgegraven zand uit de vijver was gemaakt dat die door de arbeiders “De berg der verschrikkingen” werd genoemd.¹⁵⁹ Het ligt er maar net aan, aan welke kant van de schop je hebt gestaan.

Bronnen

Gosker, D. e.a. 1934. Apeldoorn.

Hageman, B. 1998. Het bos van de burgemeester.

Friesch Dagblad, 4 Juli 1934

Leeuwarder Nieuwsblad, 7 Juli 1934

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 28 Januari 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 3 Maart 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 4 Maart 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 9 Maart 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 6 April 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 11 Mei 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 7 Juli 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 15 September 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 20 September 1932

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 22 Februari 1933

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 25 Mei 1934

De Telegraaf, 17 November 1932

De Telegraaf, 17 Augustus 1933

De Tribune, 31 Maart 1932

De Tribune, 5 Juli 1932

De Tribune, 7 Juli 1932

De Tribune, 8 Juli 1932

De Tribune, 14 Februari 1933

De Nederlander, 17 Februari 1933

Het Volk; Dagblad voor de arbeidspartij, 19 November 1932

¹⁵⁸ Friesch dagblad 4-7-1934

¹⁵⁹ Leeuwarder nieuwsblad 7-7-1934

15. Natuurpark Berg en Bos in de Tweede Wereldoorlog

Jelle Reitsma en Coert Munk

Van 2014-2016 was ik betrokken bij het onderzoek dat leidde tot SAGA-rapport 8 "Het verborgen verleden van het Engelandholt". Mijn deelgebied was de geschiedenis van het gebied in de Tweede Wereldoorlog. Toen het project Berg en Bos startte werd ik gevraagd ook daar medewerking aan te verlenen en heb ik voorgesteld daarin vooral ook Jelle Reitsma te betrekken die zich al jaren in een aantal onderdelen van die geschiedenis verdiept.

Ik ben van na de oorlog en op de helft van de vorige eeuw geboren. Sinds mijn middelbare schooltijd ben ik hobbymatig met oude militaire luchtvaart en vooral die van WWII bezig. Schrijvend, onderzoekend, vliegend en nog veel meer. Over Berg en Bos al vrij veel is gepubliceerd, maar de oorlogsgeschiedenis van het gebied beperkt zich meestal tot de crash van een Amerikaanse B-17 bommenwerper bij het Kristalbad. De zoektocht heeft een aantal nieuwe feiten overactiviteiten in het gebied opgeleverd, de kennis van boswachter Joop Schoneveld was daarbij bijzonder nuttig.

Mijn zoektocht naar wat er in het unieke stadspark tijdens de oorlog is gebeurd, was een erg leuke. Bij wandelingen in het par ga ik toch anders naar een aantal plekken kijken.

Al met al een erg leuk project.

Coert Munk

In 1995 heb ik de Koninklijke Landmacht na 38 jaar in uniform met functioneel leeftijdsontslag verlaten en mij vervolgens als vrijwilliger ingezet voor heel verschillende projecten.

Eén van die projecten was het boek 'Apeldoorn '40 '45, het verhaal achter de Apeldoornse oorlogsmonumenten'. Daar heb ik als lid van de werkgroep Gedenken en Herdenken van de Stichting Bevrijding '45 in 2005 en 2006 aan meegeschreven. Als vervolg daarop heb ik onderzoek gedaan n.a.v. de verkeerd gespelde naam van een Amerikaanse vlieger op een Apeldoorns oorlogsmonument; de naam is inmiddels aangepast. Daarna heb ik het lot van een Amerikaanse B-17 piloot nagegaan, die in november 1944 Apeldoorn voor een ramp behoevende door zijn zwaar beschadigd vliegtuig met nog twee bommen aan boord in het Boschbad te laten crashen i.p.v. in de bebouwde kom. Op 26 november 2007 is voor deze vlieger een monument onthuld. Ik beheer de monumentenpagina's op www.apeldoornendeoorlog.nl waar naast nieuwe onderzoeksresultaten correcties en aanvullingen op het boek worden gepubliceerd. Ik ben al enkele jaren op zoek naar de juiste locatie van het hoofdkwartier van het 1^e Canadese Leger dat na de bevrijding enkele maanden in Apeldoorn was ondergebracht. Dat staat vast, maar waar in Apeldoorn? Er zijn sterke aanwijzingen dat Natuurpark Berg en Bos daar een rol in heeft gespeeld, en dat heb ik geprobeerd te beschrijven, maar het bewijs daarvoor is niet geleverd.

Jelle Reitsma

Inleiding

Natuurpark Berg en Bos heeft een oorlogsverleden, maar in de eerste jaren van de oorlog was dat beperkt van aard en omvang. Naast de aandacht voor de crash van de B-17 'Little Guy', het Canadese legerhoofdkwartier en de Kiwi-kaart die aan de J.C. Wilsaan werd gevonden, zijn meer details over het Natuurpark Berg en Bos gedurende de Tweede Wereldoorlog te melden. Het is opvallend dat in eerdere cultuurhistorische analyses en inventarisaties waarin het Natuurpark Berg en Bos wordt gemeld, weinig of geen aandacht wordt gegeven aan de geschiedenis in de oorlogsjaren. Het lijkt eenvoudig overgeslagen en is een reden te meer om aandacht aan die periode te schenken.

In het vervolg wordt ingegaan op de gebeurtenissen in de Duitse en de Canadese periode. De meest ingrijpende gebeurtenis is de crash van een Amerikaanse Boeing B-17 bommenwerper op zondag 26 november 1944. In de beschrijving van de Duitse periode wordt daar uitgebreid op ingegaan. Naast een aantal bijzondere vondsten is het beantwoorden van de vraag waar het hoofdkwartier van het Canadese leger gevestigd is geweest, het leidende onderwerp.

Een belangrijke bron van informatie over de oorlogsjaren is het omvangrijke dagboek van W. (Wim) van Houtum dat één van de fundamenteën van de Oorlogskroniek van Apeldoorn is. Het is te vinden op de website van "Apeldoorn en de oorlog". Zijn vier delen omvattende oorlogsdagboek is een uniek document dat van grote waarde is voor de geschiedschrijving over Apeldoorn gedurende de Tweede Wereldoorlog. Deze en andere bronnen worden aan het einde van het artikel opgesomd.

Duitse periode

De crash van de 'Little Guy'

Zondag 26 november 1944 was een mooie, heldere herfst dag in bijna heel Nederland, ook in Apeldoorn. Rond het middaguur werd Apeldoorn opgeschrikt door een aanzwellend lawaai afkomstig van een laagvliegende zware bommenwerper. Veel Apeldoorners renden naar buiten om het vliegtuig te zien. De machine vloog in de richting van het Boschbad. Daar stortte de bommenwerper met een doffe klap neer, er steeg een bijna gitzwarte rookwolk op, onmiddellijk gevolgd door het geknetter van exploderende munitie. Mensen uit de buurt liepen de Ribeslaan uit, maar werden op de kruising met de Donkere Laan (nu Burgemeester Roosmale Nepveulaan) tegengehouden door Duitse soldaten, die uiterst opgewonden bezig waren een mitrailleur in stelling te brengen. Het was duidelijk dat de machine binnen de hekken van het Boschbad en dus buiten bereik van de buurtbewoners was neergekomen. Drie pubermeisjes, Miep, Titia en Olly¹⁶⁰, gingen die avond stiekem naar het wrak. Titia schreef daar meer dan vijftig jaar later het volgende over:

Toen het donker was gingen we door het bos, waarin we elke boom kenden naar het Boschbad. We klommen over het hek en vonden ondanks de duisternis gemakkelijk de kanovijver. Op het eiland lag het wrak van het vliegtuig - als een lamme, gewonde vogel. Twee of drie gewapende Duitsers hielden de wacht.

Eén van ons was de eerste die het zag: een vreemd, groot object half in en half buiten het water. Het zag eruit als een parachute en toen we dichterbij kwamen werd dit vermoeden bevestigd. We dachten een goudmijn gevonden te hebben want we wisten dat daaruit bloesjes, zakdoeken en andere dingen gemaakt konden worden. We trokken zachtjes aan de parachute en waren alle drie plotseling als verlamd. Aan de parachute bevestigd lag, half in en half uit het water, een lichaam in uniform. 20 tot 30 meter van het wrak verwijderd.

Dat was het lichaam van Kyle Scott Smith, een 24-jarige luitenant uit Albany in de staat Ohio. Na zijn studie aan de Ohio University had hij dienst genomen bij de Amerikaanse legerluchtmacht en in maart 1944 op Marfa Air Base in Texas zijn opleiding als piloot afgerond. Sinds 27 september maakte hij met zijn bemanning deel uit van het 532 Bomb Squadron (BS), dat behoorde tot de 381ste Bomb Group (BG) van 8 USAAF, de 8e Amerikaanse Legerluchtmacht¹⁶¹.

De 'Smith crew' zoals de bemanning in het jargon van die tijd heette had inmiddels vijf operationele missies gevlogen, vier boven Duitsland en één boven Frankrijk.

De viermotorige B-17 bommenwerper¹⁶² met de bijnaam 'Little Guy' (of wel Kereltje) van Smith was die ochtend vroeg opgestegen van de vliegbasis Ridgewell in Essex. Die zondag vielen de Amerikanen met meer dan duizend bommenwerpers fabrieken en spoorlijnen aan in Duitsland. De bemanning van de Little Guy bestond voor deze missie uit: 2nd Luitenant Kyle Scott Smith uit Albany, Ohio, eerste piloot.

2nd Luitenant Don McGurk uit West Springfield, Massachusetts, tweede piloot; Flight Officer (vaandrig) Melvin LaLuzerne uit Green Bay, Wisconsin, navigator; Staff Sergeant

160 Mevrouw M. Meurs (1930-2005, woonde Jachtlaan 126), mevrouw O. Gantvoort (1930-2006, woonde Callunalaan 6) en mevrouw T.G. Alers-Speldekamp (1928-2008, woonde Jachthoornlaan 2).

161 De 381 BG was gestationeerd op het vliegveld Ridgewell in Essex. Voor deze missie werd de gebruikelijke formatie van 37 bommenwerpers ingezet, onder bevel van de commandant 381 BG zelf, kolonel Harry P. Leber Jr.

162 B-17G serieën 42-106994.

Afbeelding 15.1 2^e luitenant Kyle Scott Smith (foto: Ann Trout).

Byron F. 'Tuck' Wear uit Princeville, Illinois, bommenrichter¹⁶³; Sergeant Lester F. Colson uit Brooklyn, New York, radioman. Sergeant Robert K. Porter uit Pittsylvania, Virginia, boordwerktuigkundige; Sergeant Gustavo 'Gus' E. Contreras uit Tucson, Arizona, buikkoepelschutter; Sergeant Arnold Thomas uit Milwaukee, Wisconsin, zijluikschutter en Staff Sergeant Francis R. 'Bob' DeLange uit Minneapolis, Minnesota, staartschutter.

De Little Guy in de problemen

Een uur na de start viel één van de vier motoren¹⁶⁴ uit door olie lekkage. Wat de bemanning ook deed, de motor kon niet meer worden gestart en de propeller moest in de vaanstand worden gezet. Kyle S. Smith had volgens de regels van 8 USAAF de missie kunnen afbreken, maar daar was hij de man

163 2Lt James J. Brady was de eigenlijke bommenrichter; voor deze missie werd hij vervangen door de ervaren Staff Sergeant Byron F. Wear, die als 'togglie' optrad en al 30 missies had gevlogen met de bemanning van 2nd Lieutenant Rivett, ook van 532 BS. Een 'togglie' was een onderofficier, die de bommen moest afwerpen op hetzelfde moment dat het leidende vliegtuig de bommen afwierp. De zijluikschutter sergeant Myron A. Fairbanks ontbrak bij deze missie en was waarschijnlijk ingedeeld bij de 'pool' van reserve boordschutters.

164 De motoren waren als volgt genummerd: bakboord buiten nr. 1, bakboord binnen nr. 2, stuurboord binnen nr. 3, stuurboord buiten nr. 4; nr. 2 was de motor die het eerst uitviel.

Afbeelding 15.2 B-17's van 532 Bomb Squadron 381 Bomb Group (foto Smithsonian Institution).¹⁶⁶

Afbeelding 15.3 De voltallige bemanning van de Little Guy, links met pet in de hand Don McGurk, midden onder Kyle S. Smith, rechts daarvan Gustavo Contreras (foto: Ann Trout).

niet naar; hij zette door, al was het maar met drie motoren. Maar zijn eigen formatie kon hij niet bijhouden. Onderweg, in de buurt van Zwolle, werd *Little Guy* aangevallen door een Duitse jager, maar die aanval mislukte: de boordschutters schoten de Duitser neer. Ook de Duitse luchtdoelartillerie beschoot de overvliegende formaties in deze omgeving, maar het uitgebrachte vuur was zwak en onnauwkeurig en leverde nauwelijks enige schade op.

De tweede motor valt uit

Little Guy sloot zich aan bij een andere formatie bommenwerpers en nam deel aan het bombardement van het spoorwegemplacement van Osnabrück. Het zicht was intussen veel minder geworden, de grond was door het wolkendek niet meer zichtbaar en ondanks de markering van het doel met gekleurde rook leed de nauwkeurigheid van bombarderen daar sterk onder. *Little Guy* moest twee 'runs' maken, omdat de bommen niet loskwamen. Uiteindelijk werden er zes 1000-ponders afgeworpen, maar er bleven er twee in het bommenruim achter en die moesten noodgedwongen mee worden teruggenomen. Nu viel ook een tweede motor (nr. 3) uit. Waarschijnlijk omdat de drie overblijvende motoren tijdens de heenvlucht bij een vol beladen bommenwerper te zwaar waren belast.

165 Het vliegtuig met de letters VE op de romp en K op de staart is de *Little Guy* tijdens een oefenvlucht boven Engeland op 15 augustus 1944.

Afbeelding 15.4 De verkeerstoren van Ridgewell; mannen van 381 BG wachten op de terugkeer van hun kameraden (foto: controltowers.co.uk).

De derde motor valt uit

Little Guy had juist de IJssel bereikt toen de derde motor (nr. 4) uitviel, waarschijnlijk door oververhitting. Daarmee was het lot van de *Little Guy* beslist, want een B-17 kan op één motor geen hoogte houden. Omdat alleen motor nr. 1 nog liep, begon het vliegtuig een grote bocht naar rechts te draaien.

Boven de rand van Apeldoorn gekomen gaf Kyle Smith zijn bemanning opdracht het toestel te verlaten. En daar sprongen zij: de navigator Melvin LaLuzerne, de 'togglie' Byron Wear, de radioman Lester Colson, de boordwerktuigkundige Robert Porter, de buikkoepelschutter Gustavo Contreras, de zijluikschutter Arnold Thomas en de staartschutter Bob DeLange.

Don McGurk, de 2e piloot, was de laatste die het toestel levend zou verlaten. Vlak voordat hij sprong, zei Kyle nog tegen hem: 'Spring, ik kom meteen achter je aan.'

Een ramp in Apeldoorn voorkomen

Kyle had echter een probleem. Hij vloog te laag, in een rechterbocht die onvoldoende kon worden gecorrigeerd en pal boven de bebouwde kom van Apeldoorn, met nog twee bommen aan boord. Die stonden weliswaar niet op scherp maar bleven gevaarlijk. Niet ver voor zich uit moet hij in het bos een zandvlakte met een aantal vijvers hebben gezien. Hij

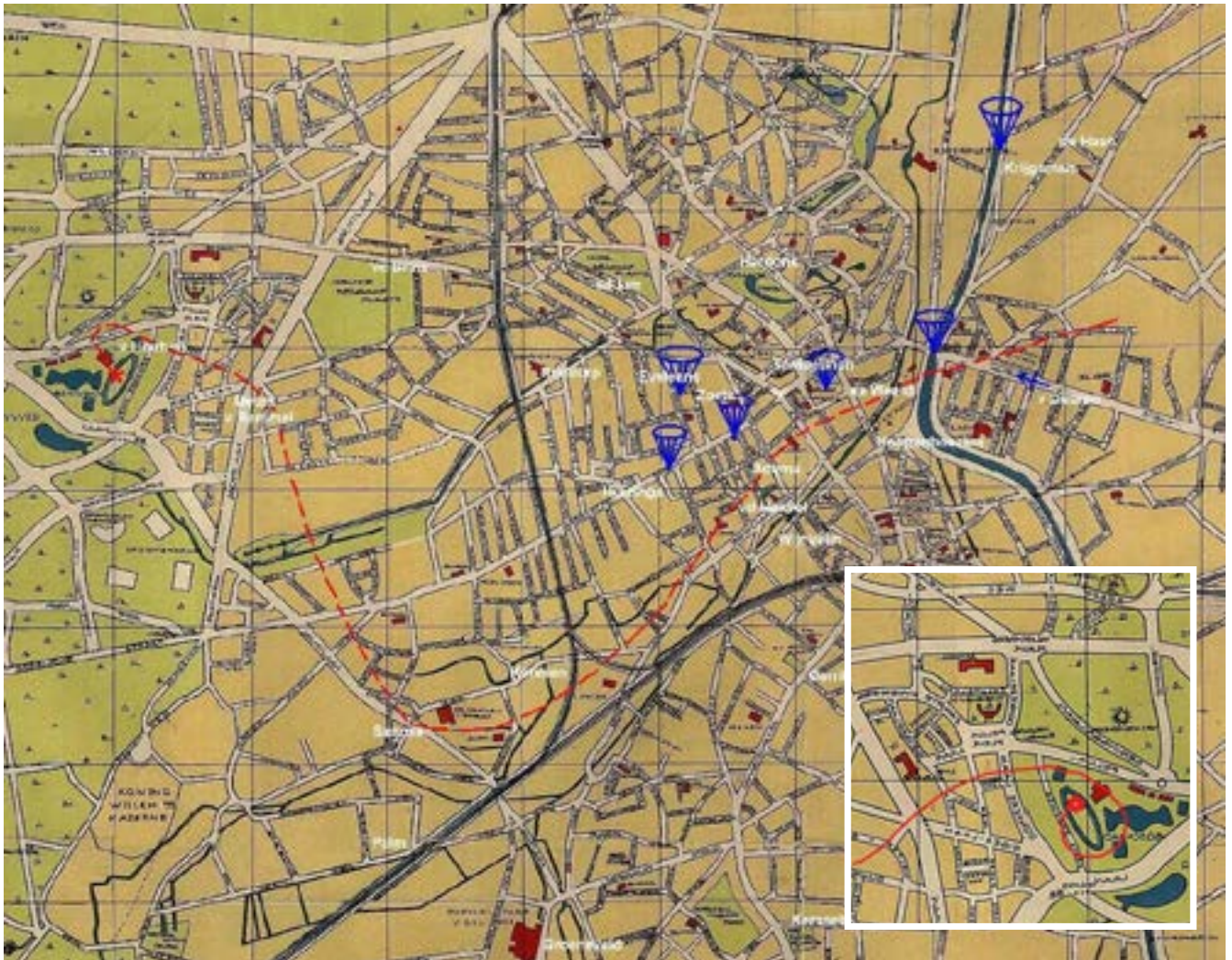
bleef zijn uiterste best doen om de *Little Guy* in de lucht te houden en toen dat niet meer ging, crashte zijn toestel in de kanovijver van het Boschbad. Hij verloor daarbij het leven, maar behoorde Apeldoorn voor een catastrofe. Kyle Scott Smith werd begraven op Heidehof.¹⁶⁶ Op Ridgewell bleek de *Little Guy* het enige vliegtuig van 381 BG te zijn dat op deze zondag verloren ging.

Het verlies kwam hard aan, juist omdat op deze zondag de Amerikanen 'Thanksgiving Day' vierden. De Engelsen hadden er alles aan gedaan om deze voor de Amerikanen belangrijke dag een feestelijk karakter te geven door het organiseren van een speciale dienst in de kathedraal van Bedford; 's avonds stond de traditionele kalkoen op het menu.

Apeldoornse ooggetuigen

Miep, Titia en Olly waren niet de enigen die een schokkende herinnering overhielden aan de crash van de *Little Guy*.

166 Kyle S. Smith en Gustavo Contreras werden op 29 november naast elkaar begraven op Heidehof; 4e klasse, grafnr's 356 en 355 en op 5 januari 1946 overgebracht naar het Amerikaanse oorlogskerkhof in Margraten; Kyle's tijdelijke graf daar: Plot WW Row 11 Grave 264.

Afbeelding 15.5 Een kaart met daarop aangegeven de locatie van de ooggetuigen (in wit), de locatie van de bemanningsleden (blauwe parachutes) en de gereconstrueerde vluchtroute van de Little Guy (in rood) met een detail kaart met de locatie van het neerstorten van the Little Guy (kaart: Jelle Reitsma).

Laurens Jan Brinkhorst, de latere minister, woonde in 1944 aan de rand van het bos, aan de Wildernislaan. Met de nieuwsgierigheid van een zevenjarig jongetje ging hij met zijn vriendjes poolshoogte nemen in het Boschbad. Hij raapte daar een pilotenhandschoen op, met de hand van de piloot er nog in... *Dat soort dingen vergeet je niet*, constateerde hij in 2005 in een interview met De Stentor.

Er waren veel meer mensen in Apeldoorn die de *Little Guy* en zijn bemanning op die mooie zondag in november hebben gehoord en gezien. De meesten zaten aan de middagmaaltijd, er was geen luchtalarm gegeven en zij werden opgeschrikt door het lawaai dat het laag overkomende vliegtuig maakte: *Een hels kabaal, een oorverdovende herrie, het gedaver van een overbelaste motor* en dergelijke. Vrijwel iedereen ging naar buiten om te kijken wat er aan de hand was. Zij zagen het vliegtuig heel laag overvliegen, bemanningsleden uit het vliegtuig springen en aan hun parachutes dalen. Sommigen zochten onmiddellijk daarna dekking in hun kelders of pakten hun vluchtkoffertje, denkend dat er een bombardement zou volgen. Bijna iedereen herinnert zich dat er schoten vielen en velen zagen tot hun afschuw Duitse militairen en Nederlanders in Duitse dienst schieten op de

aan hun parachutes dalende bemanningsleden. Mogelijk zat de schrik voor parachutisten er bij de Duitsers na de Slag om Arnhem nog in. Een andere veronderstelling is dat de schade en slachtoffers door geallieerde bombardementen in *die Heimat* Duitse militairen aanzetten tot wraakacties op de *Terrorflieger*, zoals de propaganda van Goebbels de vliegtuigbemanningen aanduidde.

Op de kaarten is met witte letters aangegeven waar de ooggetuigen zich toen bevonden en een parachutesymbooltje markeert de plaatsen waar zes bemanningsleden zijn geland. Waar nummer zeven en acht terecht zijn gekomen, is niet duidelijk. De vliegroute is gereconstrueerd aan de hand van verslagen van ooggetuigen en door de heersende wind in beschouwing te nemen (WZW, 2 tot 3 Beaufort) in combinatie met de lage vlieghoogte van de *Little Guy*. Door die zwakke wind dreven de parachutes nauwelijks af en kwam de bemanning zo dicht bij elkaar op de grond.

Uit de verhalen van ooggetuigen blijkt zonneklaar dat er door Duitse militairen op de dalende bemanningsleden is geschoten, maar wie waar gewond raakte en waardoor, blijft onduidelijk. Hoe en waar Gustavo Contreras om het leven

Afbeelding 15.6 Het restaurant in het Boschbad waar Kyle S. Smith nog net overheen wist te vliegen (bron: CODA beeldbank).

kwam, blijft een onbeantwoorde vraag. Ook nadat de bemanning behalve Kyle Smith was gesprongen, werd het vliegtuig door verscheidene omstanders gezien.

De laatste ogenblikken van de Little Guy

Marten van Houtum, die toen 7 jaar oud was, heeft de crash van wel heel dichtbij meegemaakt. Hij woonde met zijn ouders op de bovenverdieping van het restaurant in het Boschbad.¹⁶⁷ 'Op die zondagmiddag liep ik met mijn vader buiten; mijn moeder en broertje waren binnen. Wij hoorden het lawaai van een laagvliegend vliegtuig en plotseling zagen wij het vlak boven ons. Het kwam uit de richting van de Jachtlaan en maakte een scherpe linkerbocht over de Felualaan. Mijn vader en ik doken achter een muurtje om dekking te zoeken. Het leek wel of het vliegtuig nog even optrok om ons huis niet te raken, daarna ging de neus naar beneden en het sloeg met een daverende klap te pletter op de rand van de kanovijver. De herrie was enorm, ook door de afbrekende bomen en takken en het geknetter van ontplofende munitie. Er werd een donker rond voorwerp uit het vliegtuig geslingerd, dat in de richting van de Felualaan rolde en op weg daarheen door struiken en takken brak, dwars door het hek sloeg en midden op de weg tot stilstand kwam. Later bleek dit één van de bommen te zijn, die het vliegtuig nog aan boord had.

Ik wilde direct naar het wrak rennen, maar mijn vader hield mij tegen. Na alle lawaai viel er een doodse stilte, en er hing een sterke lucht van benzine en verbrande delen van het vliegtuig.

Direct na het neerstorten van de bommenwerper begreep ik al dat de piloot, door op het laatste moment ons huis te ontwijken, mij en mijn familie het leven heeft gered.'

Hoe verging het de overige bemanningsleden?

Don McGurk schreef later: Mijn chute had zich amper geopend en toen stond ik al aan de grond. Hij werd door de Duitsers aangehouden en kwam in een krijgsgevangenen-

Afbeelding 15.7 Kyle S. Smith en Donald McGurk (foto: Ann Trout).

kamp terecht en keerde later naar de Verenigde Staten terug.

Gustavo Contreras werd, toen hij aan zijn parachute naar beneden zweefde, onder vuur genomen en gedood. Waar dat precies is geweest, valt niet meer na te gaan; was hij de Amerikaan die eerste hulp kreeg van de Duitsers op het Marktpllein of was hij 'de lappenpop' die op de leuning van de Deventerbrug landde? De Deventerbrug lijkt het meest waarschijnlijk.

Gustavo was van Mexicaanse afkomst en kreeg, omdat hij klein van stuk was, de functie van buikkoepelschutter. Opgevouwen, half liggend in een kleine, halve bal met twee mitrailleurs, bevestigd aan de onderkant van de B-17, was hij niet te benijden. De koepel was zo krap bemeten, dat hij zijn parachute pas kon aangespen nadat hij uit de 'ball' gekropen was.

Hij werd naast Kyle Scott Smith begraven op Heidehof in Ugchelen en ligt nu begraven op het grote Amerikaanse militaire kerkhof bij Margraten.¹⁶⁸ De vlag die bij de uiteinde-lijke begrafenis zijn kist had bedekt, werd op 10 december 1948 aan zijn vader in Tucson, Arizona overhandigd.

Melvin LaLuzerne, de navigator, schreef in juli 2000: ...de piloot bleef achter de knuppel om te verhinderen dat het toestel in de dicht bebouwde kom zou neerstorten. Ik was de laatste die sprong (Don McGurk dacht ook dat hij de laatste was) en sprak vlak daarvoor nog met de piloot. binnen een paar seconden stond ik aan de grond met een parachute vol met kogelgaten.

Piloot Kyle S. Smith werd ook op Margraten herbegraven en later overgebracht naar Albany in de staat Ohio. Hij rust daar nu naast de Presbyteriaanse kerk. Zijn vader heeft later in hetzelfde graf zijn laatste rustplaats gevonden.

167 Felualaan 25; het restaurant is afgebrand in 1973 en niet herbouwd.

168 Sergeant Gustavo E. Contreras, serial nr 39038529, uit Arizona, herbegraven op het Amerikaanse oorlogskerkhof bij Margraten, plot B row 19 grave 12. Onderscheidingen: Air Medal en Purple Heart.

Afbeelding 15.8 De 'ball turret' van Gustavo Contreras (foto: Allen Sheffield).

Afbeelding 15.10 Het graf van Gustavo E. Contreras op de Amerikaanse oorlogsbegraafplaats 'Margraten' (foto: Jelle Reitsma).

Afbeelding 15.9 De stuurknuppel van de piloot in de cockpit van een B-17 (foto: www.bing.com).

Afbeelding 15.11 Het graf van Kyle S. Smith herbegraven in Albany (foto: John Meurs).

Hoe ging het verder met de overlevende bemanningsleden van de Little Guy?

Bob DeLange werd verborgen door de familie Woltman en bleef uit handen van de Duitsers tot de bevrijding van Apeldoorn.

Don McGurk en Bob Porter kwamen terecht in krijgsgevangenkampen. Don in Stalag Luft I in Barth en Bob in Gross Tychow, toen Oost-Pruisen, nu Polen. Bob Porter heeft waarschijnlijk de beruchte 'death march' meegemaakt, toen de Duitsers, bang voor bevrijding van krijgsgevangenen door de naderende Russische troepen, de gevangenen dwongen om honderden kilometers in westelijke richting te voet af te leggen. Het was februari 1945, het was ijsig koud en er lag veel sneeuw; de omstandigheden onderweg waren erbarmelijk slecht. Melvin LaLuzerne en Byron Wear werden opgesloten in het krijgsgevangenenkamp Barth- Vogelsang in Pruisen, nu ook Pools grondgebied. Daar werden zij op 1 mei bevrijd door de Russen, die overigens niets deden om de krijgsgevangenen te repatriëren. 8 USAAF zette daarom B-17's¹⁶⁹ in om de bevrijde krijgsgevangenen terug te vliegen naar Engeland.

¹⁶⁹ Operation Revival: van 12 t/m 14 mei 1945 werden 8487 krijgsgevangenen uit Stalag Luft I Barth teruggevlogen: Royal Air Force personeel naar Engeland en Amerikanen naar Frankrijk, naar vliegveld Leon in de omgeving van Bordeaux. Van daar ging het met wegtransport naar Camp Lucky Strike ten noordoosten van Le Havre (Janville).

Over Lester Colson en Arnold Thomas, die ook krijgsgevangenen werden gemaakt, zijn geen verdere gegevens bekend.

De krijgsgevangenen bemanningsleden van de Little Guy overleefden de oorlog en keerden terug naar Amerika. Bob DeLange is een paar jaar na de oorlog gestorven, de overigen hebben geleefd tot rond de eeuwwisseling.

Eindelijk een monument

Het is opmerkelijk dat aan de moedige en zelfopofferende daad van Kyle Scott Smith jarenlang weinig aandacht is besteed. Wij viëren, terecht, om de zoveel jaar groots de bevrijding door de Canadezen van onze stad op 17 april 1945, maar deze dappere Amerikaan moeten wij ook niet vergeten. Vooral ook omdat het Boschbad elk jaar door tienduizenden jonge Nederlanders wordt bezocht, is op 26 november 2007 een eenvoudig monument onthuld, vrijwel op de plaats waar de Little Guy is gecrasht, aan de rand van de kanovijver. Aansluitend aan de onthulling heeft de Berg en Boschool uit Apeldoorn het monument geadopteerd.

Weer een vliegtuigberging

Na de crash hebben de Duitsers het vliegtuigwrak geruimd en de wrakdelen afgevoerd naar Duitsland om daar te worden 'gerecycled' als materiaal voor de eigen vliegtuigindustrie.

Afbeelding 15.12 Het monument (foto: Jelle Reitsma).

In 2010 wilde de gemeente Apeldoorn er absoluut zeker van zijn dat de tweede bom niet ondergronds in het Boschbad was achtergebleven. Dat was het doel van de vliegtuigberging, die in november/december 2010 werd uitgevoerd. Bovendien heeft de gemeente daar een archeologische begeleiding aan gekoppeld. Het archeologische onderzoek tijdens de berging heeft een wezenlijke bijdrage geleverd aan de reconstructie van de toedracht van de crash.¹⁷⁰ Een archeoloog kijkt met andere ogen en richt zich tijdens de werkzaamheden op andere aspecten dan het bergingsteam, zoals terreinomstandigheden en bodemkundige verschijnselen. De waargenomen sporen worden door de archeoloog geregistreerd en in verband gebracht met de resultaten van de vliegtuigberging om te komen tot een nadere beschrijving en analyse van de crash. Daarmee wordt ook een maatschappelijk belang gediend. Het onderzoek levert een aanvulling op historisch bekende gegevens en dat is van belang voor het vertellen van de lokale oorlogsgeschiedenis. Bovendien kunnen archeologische inzichten ook van direct belang zijn voor de vliegtuigberging. Zo kan het vaststellen van de aanvliegrichting direct consequenties hebben voor het gebied waar ongesprongen munitie of bommen kunnen worden verwacht. Een goede samenwerking tussen archeolo-

170 RAAP-rapport 2465 De crash van de Little Guy, L.M. Flokstra en drs. R.S. Kok, 24 november 2011, ISSN: 0925-6229.

gen en het bergingsteam is dan ook van belang voor beide partijen en dat heeft bij deze berging waardevolle informatie opgeleverd voor de reconstructie van de laatste vlucht van de Little Guy.

Er zijn tijdens het onderzoek geen aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van een tweede bom. Bij de berging zijn geen wrakdelen gevonden met het serienummer van de *Little Guy*, maar de wrakdelen bevestigen wel het bekende verhaal over het verloop van de vlucht. Door de vondst van een motorplaatje met hierop een identificatienummer kan toch worden vastgesteld dat het hier daadwerkelijk gaat om wrakdelen van B-17 Little Guy. Daarom is er geen twijfel dat de aangetroffen resten van de *Little Guy* zijn.

Activiteiten in het park

Al is het oorlog, het Natuurpark Berg en Bos blijft het decor voor allerlei vormen van vrijetijdsbesteding. De lijn met de jaren dertig lijkt voortgezet te worden, de omvang zal wellicht geringer zijn geweest. Dat beeld ontstaat uit advertenties en berichten in de plaatselijke en regionale kranten. Aan het begin van de oorlog zijn dat mogelijk nog activiteiten die bij de inval al waren gepland, later zullen ze zeker met medeweten en toestemming van de bezetter en het door hem gecontroleerde gemeentelijke apparaat zijn gehouden.

Op woensdag 21 augustus 1940 houden de "JV en MV op GG"¹⁷¹ op de Veluwe en Omstreken" in het park hun Gereformeerde Jeugdlanddag. In de aankondiging¹⁷² staan thema's als "Levenshouding in de branding van dezen tijd".

In 1941 melden de kranten dat het in Apeldoorn druk is op de Pinksterdagen, de vijver in Berg en Bos is druk bezocht. De nieuwe, blanke stadsbussen hebben daar ongetwijfeld aan bijgedragen.

In 1942 is het park 25 jaar gemeentelijk bezit.¹⁷³ De krant meldt dat jaarlijks vele tienduizenden personen naar het wandelpark komen. Om het park voor dat doel nog aantrekkelijker te maken wordt een ouder dennenbos uitgedund en aangevuld met lariksen en Douglasdennen. Kaalgeslagen delen, elders in het park, zullen als werkgelegenheidsproject omgespit en weer beplant worden.

Het oostelijk atletiekseizoen start op zaterdag 21 maart 1942 met de oostelijke veldlooptoernooien op Berg en Bos. Er wordt gelopen over 3,5 km voor heren NAU-leden klasse a-b, terwijl de heren NAU-leden klasse C 2,5 km lopen en de junioren die lid zijn 1,5 km mogen hardlopen. Van vrouwelijke NAU-leden die meedoen wordt niet gerept.¹⁷⁴

171 J.V. op G.G. en M.V. op G.G. is de in de wandeling gebruikelijke afkorting van Jongelingsvereniging resp. Meisjesvereniging op Gereformeerde Grondslag, de jongerenorganisaties van de Gereformeerde Kerk.

172 Christelijk Sociaal Dagblad De Amsterdammer, 17 augustus 1940.

173 NAC, 14 februari 1942.

174 Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 3 maart 1942.

Afbeelding 15.13 Krantenberichten uit 1940 en 1941 (bron: Christelijk Sociaal Dagblad de Amsterdamer en NAC).

Een bekendmaking van het gemeentebestuur op 4 juli 1942 roept enkele vragen op. Er wordt aangekondigd dat het park drie dagen zal zijn opengesteld voor het plukken van bosbessen. De toegang is uitsluitend via het toegangshek aan de Asselsestraat bij de boswachterswoning. Opvallend is de toevoeging dat een deel van het park niet toegankelijk is, maar vooral dat het de bosbessenplukkers verboden is zich op te houden bij of in de omgeving van de vijver. De reden van dit verbod is niet bekend en bij andere activiteiten niet tegengekomen. Er zijn meer voorbeelden van evenementen en activiteiten in het park. Zo komt het personeel van de Zwolse biscuitfabriek Helder en Co (104 personen) in de zomer van 1943 naar het park om zich in de theetuin te verpozen en vervolgens naar de vijver te gaan. Ze reisden met het openbaar vervoer (trein en stadsbus).

Het openluchttheater is tijdens de oorlog de plek waar allerlei bijeenkomsten, toneelvoorstellingen en zo meer worden gehouden. Ook op andere plekken in het gebied zijn

Afbeelding 15.14 Advertentie voor het openluchttheater.

activiteiten. Een meer curieuze gaat over het kaatsen.¹⁷⁵ Een groepje mannen heeft afgesproken om wekelijks te gaan kaatsen en zoeken in een bericht naar 'Friezen yn Apeldoarn dy 't wol graech it yn-moaije Fryske balspil noch ris 'n keer spylje wolle'. De organisator van de wekelijkse wedstrijd woonde vrijwel naast de boswachter op de Asselsestraat.

Op zijn tournee door Nederland geeft het Indische Gamelan-, Krontjong en Hawaiïan Kunstgezelschap 'Sinar Laoet' (Licht der Zee) op 29 en 30 juli 1944 drie zeer geslaagde uitvoeringen in het openluchttheater 'Berg en Bosch' te Apeldoorn, zo meldt burgemeester Pont in zijn maandoverzicht. Er wordt ruim voor geadverteerd. Het theater kan bereikt worden via de ingang van het park aan de Asselsestraat bij de boswachter Verschuur.

Op 30 augustus 1944 is het park ook beschikbaar voor de bezoekers van het laatste vakantiefeest voor jong en oud dat onder auspiciën van de V.V.V. 'Apeldoorn Vooruit' werd georganiseerd. Mr. Janno's Theater geeft een voorstelling van 'Klein Duimpje', terwijl bukspreken, goochelen en ander vertier tot het programma behoort. Het theater kan bereikt worden via de ingang van het park aan de Asselsestraat bij de boswachter Verschuur. Op dezelfde bladzijde van de krant staat de vraag van de hoofdinspectie van de luchtbescherming "Hebt u zand en water en verder blusmateriaal op alle verdiepingen gereed staan?" (NAC, 24 augustus 1944). Deze korte opsomming van activiteiten gedurende de bezetting leidt tot de aanbeveling om nader onderzoek te doen naar de recreatieve activiteiten en andere vormen van vrijetijdsbesteding die tijdens de oorlog in het park plaatsvonden, inclusief de betrokkenheid van de bezetter daarbij. Voor de volledigheid zij vermeld, dat geen onderzoek is gedaan naar de omvang van de activiteiten in de jaren dertig.

Bomen en houtsprokkelen

Het gebied Berg en Bos is een geliefde plek om hout te sprokkelen, zoals de andere bossen rond Apeldoorn dat ook zijn. Van Houtum meldt op woensdag 18 maart 1943: "Het houtstelen neemt in de gemeente hand over hand toe. Na de verdwijning van het Westenenkerpark is een bos behorend tot Berg en Bos bijna helemaal omgehakt. In Ugchelen is het even erg. Om beter te kunnen controleren worden alle sprokkelvergunningen voor het Willemsbos ingetrokken. De toegang tot dit bos is verboden. Achter de fabriek worden in enkele berkenbossen de bomen zomaar voor de vuist

¹⁷⁵ NAC 7 juni 1944.

weggezaagd. Men neemt alleen de stam mee. De rest is schijnbaar voor de eigenaar van het bos. De dieven beperken zich niet tot dunne bomen en deinzen er niet voor terug bomen van 50 cm en dikker te vellen." Sprokkelhout blijft kennelijk niet meer beperkt tot afgevallen takken en ander afvalhout van de bomen. Het wordt op de markt verkocht.

"Door de noordwesterstorm op 15 april 1943 zijn plusminus 400 bomen in Berg en Bos omgewaaid. Aan de ruiming daarvan wordt nog gewerkt", zo meldt de gemeente. Ook de bezetter heeft hout nodig. De Directeur van het Staatsbosbeheer, hoofd van het Staatstoezicht op de bossen, gelast bij beschikking van 31 maart 1944 de veiling en oplevering van 200 m³ mijnhout uit 'Berg en Bos'. Een maand later vordert de Duitse Wehrmacht 2.000 m³ hout uit 'Berg en Bos'. De aanvankelijke vraag is viermaal zo groot. Voor deze veiling is het bos van ongeveer 18 hectare aangewezen dat ligt tussen de Amersfoortseweg, de Wildernislaan, de Julianatoren en het terrein van de waterleiding.

Voor de Apeldoorners wordt ook gezorgd. Eind oktober 1944 meldt de burgemeester dat het overleg tussen de vertegenwoordigers van de gemeente, het Staatsbosbeheer en het Kroondomein tot resultaat heeft, dat voor de distributie van brandhout aan de ingezetenen 5.000 m³ hout wordt geveld en geleverd. De gemeente levert daarvan 1.300 m³. Met de veiling in 'Berg en Bos' is al gestart. Omdat bij de veiling ook veel afvalhout beschikbaar komt is op 31 oktober 'Berg en Bos' weer opengesteld voor het sprokkelen van dood hout en takken.

Op Nieuwjaarsdag 1945 meldt Hardonk dat het mooi helder winterweer is. De wegen zijn glad en vooral op de vijver van Berg en Bos komen veel mensen schaatsen. Langs de Spreng is veel vernield door het in het wilde weg kappen van hout. Ook een maand later is de animo voor het afhaken van gratis hout nog groot. Hardonk vervolgt: "Het verloopt zelfs niet zonder ongelukken. Je kunt zoveel halen als je wilt. Men ziet voortdurend karren vol hout langskomen, getrokken of geduwd door mannen, jongens, vrouwen of meisjes. Het bos is door de dooi echter bijna onbegaanbaar maar voor brandstof moet wat gedaan worden." Het Mededelingenblad van de NAC meldt dat een stuk bos van circa 10 hectare in Berg en Bos is aangewezen voor het vellen van brandhout door de bevolking, dat mag op 1, 2 en 3 februari. Per gezin mag een halve kubieke meter brandhout worden geveld en weggevoerd. Het plan blijkt mooier dan de uitvoering, zodat de toestemming na twee dagen weer moet worden ingetrokken. De uitvoering mislukt bij gebrek aan controle in Berg en Bos, zo meldt van Houtum: "Hierdoor krijgen de eersten vaak meer door vaker te komen. Er gebeuren nogal eens ongelukken. Zo liggen er al drie houthakkers in het ziekenhuis. De bomen worden zonder gezamenlijk overleg omgezaagd. Ze vallen soms op karren van een ander of op mensen. Het gebeurt ook dat mensen hun wagens te zwaar beladen en zich onderweg van een aantal bomen moeten ontdoen. Deze worden direct door anderen weggenomen. Zwarthandelaren profiteren ook van deze gelegenheid. Het kappen wordt vanaf vandaag voor drie dagen verboden om aan de chaos een einde te maken."

Afbeelding 15.15 Krantenbericht over het houtsprokkelen in Berg en Bosch (bron: NAC 1945).

De wil bij de autoriteiten om brandhout aan de Apeldoornse bevolking ter beschikking te stellen is aanwezig, het schort duidelijk in praktisch inzicht bij de uitvoering.

Vrachtauto's inleveren

In de loop van de oorlog ontstaat bij de bezetter een gebrek in de vervoerscapaciteit, er zijn te weinig vrachtauto's beschikbaar. Dus worden vrachtwagens gevorderd. Op zaterdag 20 februari 1943 meldt Van Houtum dat de auto's van hun bedrijf op die avond bij het Seminarium [aan de Arnhemseweg] moeten verschijnen. "Het is bijna zeker dat

de auto's gevorderd worden om maandag aanstaande het Departement van Justitie naar Apeldoorn te helpen overplaatsen. Het Departement komt in de Berg en Boschool (aan de Soerenseweg).” Daarover later meer. Op dinsdag 20 juni 1944 worden de in Apeldoorn gevorderde vrachtauto's naar Berg en Bos gebracht. De chauffeurs slapen in de gebouwen van het zwembad, aldus Van Houtum en mogen dit terrein niet verlaten. De opgeroepen NSB'ers houden de wacht. “De chauffeurs zullen wel zeer kwaad worden nu zij door landverraders worden bewaakt. Duitse schildwachten waren uit psychologisch oogpunt beter. Alle auto's met persgas worden omgebouwd op benzinemotoren”, aldus Van Houtum. Op vrijdag, enkele dagen later, wordt bericht, dat de bezetter de opgeroepen vrachtwagenchauffeurs wil laten tekenen. Gelukkig weigeren allen, anders waren ze ingedeeld bij het NSKK (het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps, een paramilitair onderdeel van de NSDAP). De eigenaars van de vrachtauto's proberen hun chauffeurs vrij te kopen, bedragen van f 1.500 en hoger worden genoemd. De vervangers worden betaald door de Duitsers, dat staat gelijk met het NSKK-loon van f 50 à 60 per week.

Op zaterdag 24 juni 1944 vertrekken alle vrachtauto's vroeg in de ochtend uit Berg en Bos. De chauffeurs namen gisteren afscheid van hun familie, een enkeling probeert zich nog vrij te kopen. Zij gaan naar Frankrijk. Enkele van deze auto's staan al met pech langs de weg naar Arnhem. De colonne telt ongeveer 140 wagens. De SS zoekt in Apeldoorn naar de vrachtauto's die bij de vordering vrijgesteld waren, ook die worden binnenkort naar de verzamelplaats voor gevorderde auto's in Berg en Bos gebracht voor transport in Frankrijk gevorderd. De geallieerde invasie was immers op 6 juni 1944 in Normandië begonnen. Berg en Bos was de verzamelplaats van vrachtauto's die in Apeldoorn werden gevorderd.

Verboden gebied

In oktober 1943 gaan de eerste geruchten dat van heel Hoog Soeren tot aan de kazernes in Apeldoorn een groot mijnen-veld in de bossen (Kroondomein en Berg en Bos) wordt aangelegd. In december legt de Duitse Wehrmacht met ingang van 1 december 1943 beslag op een gedeelte van 'Berg en Bosch' groot ongeveer 70 ha. Langs de Soerenseweg vanaf het hek tot de school in Hoog Soeren is een grote hoeveelheid munitie opgeslagen. Het prachtige bos bij de 'forten' is voor een deel gekapt.

In het park hebben door de bomen één of meer leidingen gelopen voor elektra of telefoonverkeer. Verondersteld wordt dat deze leidingen liepen van het bebouwde deel van Apeldoorn naar het munitiecomplex Hoog Soeren.¹⁷⁶ Na de oorlog zijn witte elektrische geleiders aangetroffen in de bomen, inmiddels vergroeid met boomstammen. De leidingen liepen door bomen in de huidige evenementenlocatie “De Bosweide”.

Op Tweede Paasdag 1945 (2 april) wordt gemeld, dat de Duitsers op verschillende plaatsen, doorgaans in het donker,

Afbeelding 15.16 Een deel van de telefoonleiding aangetroffen in het veld.

bezig zijn munitie te verplaatsen. Ook wordt de munitie uit Berg en Bos weggehaald, de bestemming is niet aangegeven.

De aanwezigheid van Duitsers is ook ná de oorlog nog in het gebied merkbaar gebleven. Gemeld wordt op donderdag 24 januari 1946: “Men is sinds enige tijd bezig met het opblazen van munitie in de bossen om Hoog Soeren. Hieronder behoren driehonderd opslagbunkers. De explosies zijn dan ook veel zwaarder dan voorheen. Wij horen iedere keer een lange echo tegen de bosrand. Het dorp Hoog Soeren protesteert al tegen de vele vernielde ruiten. Men gebruikt voor dit werk meest ongeschoold personeel, voornamelijk van de Heide Maatschappij. Dit heeft nog niet zo'n gemopper veroorzaakt als de inzet van Duitsers als politieagenten. Moffen moeten het verkeer op de Amersfoortseweg tegenhouden wanneer een ontploffing zal volgen. Het feit dat deze moffen zonder bewaking de macht hebben het verkeer te regelen is verregaand. Laten de Duitsers levensgevaarlijk werk doen. Bijvoorbeeld munitie opruimen en bovengenoemde arbeiders van de Heide Maatschappij het verkeer regelen.”

Afrondend: in en rond het gebied lag munitie opgeslagen op plaatsen die verboden gebied waren. De sanering van de ten NW van het gebied liggende depots duurt tot in de 21e eeuw. Voor de communicatie met het gebied heeft mogelijk een leiding bestaan, waarvan restanten ver ná de oorlog in bomen werden aangetroffen.

Departementen verplaatsen

In 1943 worden veel departementen en bestuurlijke instanties verplaatst van Den Haag naar locaties elders in het land. In verband met een mogelijke geallieerde invasie op de Nederlandse kust wordt langs de westkust van het land de Atlantikwall aangelegd. Vanwege die mogelijke invasie besluit de Duitse bezetter eind 1942 het Nederlandse

176 Munitions Hauptlager Lutzow .

bestuursapparaat van Den Haag te verplaatsen naar het midden en oosten van het land. Bij de aanleg van de Atlantik-wall laat de Duitse bezetter grote delen van wijken in Den Haag slopen. Daarnaast worden sommige buurten tot 'spookstad' verklaard: de bewoners moeten weg, de huizen blijven leeg. Ongeveer 135.000 burgers moeten om die reden gedwongen hun huizen verlaten.

Als officiële reden wordt het toegenomen militaire gevaar opgegeven, maar de eigenlijke opzet van de bezetter is om de Nederlandse samenwerking te ondermijnen. Voor het persoonlijk leven heeft de geforceerde overplaatsing eveneens vervelende gevolgen, omdat de meeste ambtenaren hun gezin in Den Haag moeten achterlaten en worden ingekwartierd bij de lokale burgers.¹⁷⁷

Begin 1943 start de verhuizing. De meeste departementen en enkele centrale overheidsdiensten worden naar Apeldoorn, Deventer, Zutphen, Velp en Utrecht overgebracht, het Departement van Sociale Zaken naar Amsterdam. De departementen van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken en Justitie verhuizen naast Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen naar Apeldoorn. Burgemeester Pont meldt in zijn bericht over de maand februari 1943 dat de gemeentelijke afdeling Onderwijs en het plaatselijk Bureau BARA¹⁷⁸ zijn nog steeds overbelast met werkzaamheden, door evacuatie en overbrenging van regeringsbureaus. In Apeldoorn worden in februari elf openbare en bijzondere scholen, die door de Duitse Wehrmacht waren gevorderd, opnieuw vrijgegeven. School 29 in Berg en Bos staat vanaf 15 februari ter beschikking van het departement van Onderwijs. Sindsdien werden in de maand maart opnieuw enige scholen gevorderd. De tijdelijke verplaatsing van ambtenaren uit Den Haag naar Apeldoorn leidt tot een grote vraag naar huisvesting. De vraag naar kamers neemt toe met een voorkeur voor de wijken tussen het centrum en het Natuurpark Berg en Bos. In een enkele advertentie waarin een kamer wordt gevraagd is toegevoegd, dat een 'Duitschvriendelijke' familie de voorkeur verdient.

Na de bevrijding

In het boek 'De Jongens Van Orden' beschrijft A.H. "Appie" van der Velde een aantal scènes, waarin een aantal door Apeldoorn dolende jongens een rol spelen. Op enig moment zijn ze bij de vijver in Natuurpark Berg en Bos. Ze (de jongens) hebben gehoord dat daar moffen hebben gezeten en gaan kijken of er nog iets van hun gading is te vinden.¹⁷⁹

De gemelde 'luxe' uitspanning komt later in dit artikel voor als mogelijke locatie voor het verblijf van generaal Crerar, de commandant van het 1st Canadian Army. De herkomst van het gebouw is Duits, maar verdere details over het gebouw ontbreken helaas.

Links naast de waterval, die voor watertoevoer naar de vijver zorgt, ligt een forse inham in de heuvel. Die heuvel komt op de jongens over als een berg. Tegen die berg aan, op hoogte dus, blijken de Duitsers een soort "luxe" uitspanning gebouwd te hebben, met een grote brede houten trap ervoor, die naar de kant van de vijver afdaalt. Een soort theehuis op niveau, zeg maar. Het geheel is nog redelijk intact, maar de jongens hebben al gauw door, dat er niets te halen is, wat ook maar te eten is of enige waarde heeft. Ze zijn kennelijk te laat. Terwijl ze lekker in het zonnetje op de trappen van de uitspanning zitten te "ouwehoeren en donderjagen", zien ze aan de andere kant van de vijver, op een paar honderd meter, een Duitse soldaat met een lange legerjas aan verschijnen. De soldaat loopt over het bovenliggende pad, richting uitgang van het park. Soms zie je hem duidelijk lopen, dan weer verdwijnt hij even achter een paar sparren of struiken. Langzaam maar zeker komt hij dichterbij. Hij heeft z'n jas opengeslagen en je kunt z'n uniform eronder al duidelijk zien.

Abbeelding 15.17 Tekstfragment uit Orden pagina 119.

Het avontuur van het groepje jongens met de Duitse militair is nog niet afgelopen. De Duitser slentert rond en de jongens volgen hem. Op enig moment gaat de Duitser staan en schoudert zijn geweer. Er valt een schot, de jongens zien het rookpluimpje uit het geweer komen. Ze springen op en rennen de trappen op. Er volgen nog twee schoten op de vluchtende jongens die het gebouw in vluchten en via de achterkant het bos in rennen. Het avontuur is goed afgelopen.

Afsluitend

Over het Natuurpark Berg en Bos en de omgeving tijdens de Duitse bezetting is meer te verhalen dan in eerste instantie wordt gedacht. Een aantal onderdelen kan in een nadere studie worden uitgewerkt.

Canadese periode

1st Canadian army headquarters in Apeldoorn

Op 6 april 1942 verklaart de Canadese luitenant-generaal A. G. L. 'Andy' McNaughton in Leatherhead, Surrey, Engeland, met trots dat het hoofdkwartier van 1st Canadian Army is opgericht. Hij is de eerste commandant, wordt bevorderd tot generaal en in 1944 wordt hij opgevolgd door luitenant-generaal H. D. G. 'Harry' Crerar die vervolgens ook wordt bevorderd tot generaal. 1st Canadian Army groeit uit tot een formatie bestaande uit vijf divisies en twee zelfstandige pantserbrigades en vecht als deel van de Allied Expeditionary Force in Noordwest-Europa. In de laatste fasen van de oorlog is 1st Canadian Army het grootste leger ooit onder bevel van een Canadese generaal. De sterkte varieert van 105.000 tot 175.000 Canadese soldaten; dat loopt op van 200.000 tot meer dan 450.000 militairen door het (tijdelijk) onder bevel stellen van Britse, Poolse, Amerikaanse, Belgische, Tsjechoslowaakse en Nederlandse eenheden.¹⁸⁰ Het hoofdkwartier doet onder generaal Harry Crerar dienst tot 30 juli 1945. Op 31 juli 1945 wordt het gereorganiseerd tot een veel kleiner hoofdkwartier: Canadian Forces in the Netherlands, onder bevel van luitenant-generaal Guy Simonds.

177 Ministeries, p. 44.

178 Bureau Afvoer Regerings Apparaat, een onderdeel van het Ministerie van Financiën

179 Orden, p. 119, waaruit ook de afgebeelde tekst komt.

180 De Prinses Irene brigade.

Afbeelding 15.18 Canadese luitenant-generaal A. G. L. "Andy" McNaughton (bron: Wikimedia).

Afbeelding 15.19 Luitenant-generaal H. D. G. "Harry" Crerar (bron: Wikimedia).

Om een indruk te geven van het werken in en de omvang van dat hoofdkwartier een stukje uit de Canadese krijgsgeschiedschrijving:

'Het legerhoofdkwartier was een grote organisatie - honderden officieren met hun schrijvers, verbindingsmiddelen en transport. Toch was het mobiel. Elke sectie had een vrachtwagen van drie ton die zijn klapstoelen, tafels, kaartenplanken, schrijfmachines en andere uitrusting vervoerde. Op het canvas dak werd een 'autotent' vastgesjord. Na aankomst op een nieuwe locatie werd dit uitgebreid tot een kantoor. Er werd een vloer van zeildoek gelegd, er werden klaptafels van 1,8 meter opgesteld als schrijfbureaus, elektrisch licht of lantaarns werden aan het dak gehangen, telefoons aangesloten en de dagelijkse gang van zaken werd hervat. Officieren sliepen in de buurt in tenten, een noodzaak omdat er 's nachts veel werk werd verzet. Ze aten in messes met ongeveer dertig officieren; de keuken- en kantineuitrusting werd vervoerd in een drietonner'.

Over de Canadese militairen die op 17 april 1945 Apeldoorn en omgeving hebben bevrijd is heel veel bekend. Ook over de maanden daarna weten we het nodige. Zo zijn er veel aanwijzingen dat het hoofdkwartier van 1st Canadian Army in de maanden juni en juli in Apeldoorn was ondergebracht. Dat blijkt uit een persbericht dat op 19 juli 1945 door een zekere Ross in Londen werd geschreven: "In a big park at Apeldoorn, Holland, the army headquarters is beginning to fold up after 3 years and will become headquarters of Canadian forces in the Netherlands". Ook de War Diary van het Royal Montreal Regiment, dat belast was met de beveiliging van het hoofdkwartier, wijst in die richting: "Stationed at Delden with Army Headquarters; move to Apeldoorn completed on June 8. "

Een volgende aanwijzing is de aanleg van een tijdelijk vliegveld ('airstrip JOE') in Wenum Wiesel in juni 1945. Daar werden twee squadrons lichte vliegtuigen, uitgerust met Austers, gestationeerd. Een dergelijke voorziening wordt alleen getroffen voor een hoofdkwartier van het hoogste niveau. Voordat de squadrons naar Apeldoorn werden verplaatst opereerden zij vanuit Borne, ook ten dienste van HQ 1st Canadian Army dat toen in Stad Delden was ondergebracht.

In 2015 zijn er door Canadese deelnemers aan de herdenking allerlei stukjes informatie geleverd die het hiervoor geschetste beeld bevestigen. Eén daarvan is onderstaande menukaart.¹⁸¹ Deze kaart is afkomstig uit de nalatenschap van de toenmalige sergeant-majoor schrijver Armstrong¹⁸² ('chief clerk') die was ingedeeld bij HQ 1st Canadian Army en was ingekwartierd bij de familie Wilmlink, 2e Beukenlaan 24 in Apeldoorn.

181 De Serjeants' Mess was naar alle waarschijnlijkheid ondergebracht in het Prins Bernhard Dal hotel, Amersfoortseweg 33 in Apeldoorn. In 1963 moest het 'Prins Bernhard Dal' verdwijnen voor het waterwingebied van Apeldoorn.

182 Toen Warrant Officer I John W Armstrong MBE CD, tot officier bevorderd in 1953, verliet de dienst in 1967 als Captain in het Royal Canadian Army Service Corps.

Afbeelding 15.20 De airstrip in Wenum t.b.v. post-, ordonnans en VIP vluchten voor HQ 1st Canadian Army (foto Henk de Weerd; de strip is in lichtblauw ingetekend op een Duitse stafkaart uit 1940).

Afbeelding 15.21 Menukaart van het 'Farewell dinner'; 'Harry' is generaal Crerar, McNaughton, de eerste Canadese bevelhebber van 1st Canadian Army, in 1945 minister van defensie (menukaart van John W Armstrong)

Afbeelding 15.22 Generaal Crerar ontvangt Prins Bernhard in zijn hoofdkwartier om vervolgens op het Spelderholt te worden onderscheiden, 20 juli 1945 (foto's Beeldbank WO II).

Om er helemaal zeker van te zijn is deze informatie naderhand in Canada geverifieerd.¹⁸³ Geen twijfel dus, maar één stukje informatie ontbreekt: waar precies in Apeldoorn?

In Apeldoorn werd er tot nu toe van uit gegaan dat het hoofdkwartier in Paleis Het Loo was ondergebracht. De aanwezigheid van de airstrip in Wenum heeft daar mogelijk aan bijgedragen. Het hoofdkwartier in het paleis komt naar voren in de tekst van de luistersteen die bij de Man met de Twee Hoeden staat. Dat blijkt volstrekt onjuist; een dergelijk gebruik van het paleis zou terug te moeten vinden zijn in het Koninklijk Huisarchief en in het rapport van de heer P.C. Wiessner die het paleis in de oorlog en de maanden daarna heeft beheerd. Niets van dat alles!

Vanzelfsprekend zijn de taken van een hoofdkwartier in vredetijd anders dan wanneer er oorlog wordt gevoerd. De druk van het moeten verslaan van de tegenstander is weg, maar er zijn na de Duitse capitulatie andere dringende zaken aan de orde. Allereerst het Militair Gezag nu het Nederlandse

regeringsapparaat nog nauwelijks kan functioneren; denk aan voedselvoorziening, het oppakken van oorlogsmisdadigers en het provisorisch herstel van de infrastructuur. Dan is er de verzorging en afvoer van Duitse krijgsgevangenen en niet in de laatste plaats het eerlijk en ordelijk repatriëren van Canadese militairen. Dat is een lastig probleem, er is te weinig scheepsruimte beschikbaar omdat de oorlog in de Pacific nog niet is afgelopen. Wie mag er eerst en wie moet nog even wachten? Voor Canadezen die nog niet kunnen worden gerepatrieerd moet zinvol emplot worden gevonden.

Naar aanleiding van het vorenstaande kan worden aangenomen dat het hoofdkwartier op Natuurpark Berg en Bos werd ondergebracht. Een passage uit de biografie van generaal Crerar, de commandant van 1st Canadian Army 184, wijst ook in die richting: *"Despite the heavy schedule, Crerar relaxed his hold on his army and himself, putting into practice his belief that work and pleasure should be distinct and separate. His final months were spent in comfort at the Dutch town of Apeldoorn. The tents and caravans of the Main Headquarters*

183 Chief Historian and Acting Director, Dr. Stephen Harris, Directorate of History and Heritage (DHH) Department of National Defence / Government of Canada.

184 Paul Douglas Dickson, A THOROUGHLY CANADIAN GENERAL, A biography of General H.D.G. Crerar, p. 429.

were located among the woods of a city park; Crerar's personal quarters were situated on the banks of the park lake. 'The scenery,' he wrote home, 'is a sort of mixture of the Muskoka and Rideau lakes. Altogether not a bad spot to finish up in'."

Daarnaast is er een kort verslag van de heer Dick Kruseman ontvangen dat in dezelfde richting wijst. Een artikeltje in het Stadsblad heeft de nodige reacties opgeleverd. Die bevestigen de aanwezigheid van grote aantallen Canadese militairen in Apeldoorn, maar geven geen uitsluitsel over de exacte verblijfplaats van 1st Canadian Army Headquarters. De 'luze uitspanning' die wordt genoemd in NA DE BEVRIJDING is naar alle waarschijnlijkheid het onderkomen van generaal Crerar geweest. In tegenstelling tot de waarneming van de heer Kruseman was dit gebouwtje aan de westkant van de vijver gesitueerd.

In de stralende zomer van 1945 had ik al mijn Canadese vrienden in de kampen in de regio Genistalaan, Bosweg. Het is zeker dat daar geen hoofdkwartier was gevestigd. In de artikelen over de Crerar Headquarters wordt steeds gesproken over een park. Het ligt voor de hand dat hiermee Natuurpark Berg en Bos wordt bedoeld. Crerar had daar zijn bungalow aan de oostkant van de grote vijver, met een roeiboot aan een steiger, met eigen ogen gezien. Het park was volledig omheind dus goed te beveiligen.

In de memoires van Ninette Opolski, een Apeldoornse verzetsstrijdster van Duitse afkomst, wordt de aanwezigheid van een officiersmess, de 'Stork Club' in het Boschbad genoemd. Het is aannemelijk dat deze mess in het restaurant was ondergebracht. De heer van Houtum (ooggetuige van de crash van de Little Guy) herinnert zich feesten en partijen in de grote zaal. Ninette Opolski werkte in deze mess en had als taak het organiseren van de ontspanning en het creëren van

Alle reacties spreken van grote aantallen Canadese militairen, tentenkampen, gebruik van hotels en woningen voor inkwartiering: "... maar ik weet wel dat de Canadezen in het bos aan de Wildernislaan en de Cederlaan een tentenkamp hadden ingericht. ... Er was een Canadees tentenkamp achter AGOVV, maar dat had geen karakter van een hoofdkwartier. ... De hele Canadese boel was gelegerd aan de Soerenseweg, vanaf de Jachtlaan. Het gehele terrein was destijds afgezet met hekken en werd ook bewaakt. Mijn moeder heeft er destijds als hulp in de veldkeuken gewerkt. De keuken werd geleid door een Belgisch echtpaar. Er waren 2 meisjes voor de bediening en 2 meisjes voor de afwas. De veldkeuken was alleen voor de manschappen, die in tenten tussen de bomen gelegerd waren. De officieren zaten in Hotel Nieland en de onderofficieren in één van de villa's ernaast".

de juiste ambiance. Zij is begin 1946 in Apeldoorn getrouwd met Alex Kociuk, een Canadese eerste-luitenant, die de scepter zwaaid in de 'Stork Club'.

Intussen zijn er geallieerde luchtfoto's uit de laatste oorlogsjaren beschikbaar waar het Natuurpark Berg en Bos op voorkomt. In samenhang met een kaartfragment uit die periode ontstaat het volgende beeld:

Afbeelding 15.23 RAF-luchtfoto 15 mrt 1945.

Afbeelding 15.24 Stafkaartfragment 33 West editie 1954.

De witte stip op de luchtfoto aan de zuidwestelijke oever van de vijver zou een bootje¹⁸⁵ kunnen zijn. Vlak daarbij is er een onderbreking in de beschoeiing te zien: een steigertje? De lichte vierhoekige vlek met in het midden een donker vierkantje: de bungalow van generaal Crerar? Desgevraagd gaf de heer Kruseman hier het volgende commentaar op: 'Denk dat de aangegeven locatie in Berg en Bos wel klopt. Met vrienden liepen we in 1945, in het park en ik herinner me dat we op een hoog pad liepen en we neerkeken op die bungalow en een steiger met een skiff of een wherry. Wat we vreemd vonden, er waren helemaal geen wachtposten, we konden gaan waar we wilden. Een tentenkamp in het park, voor de staf, hebben we niet gezien, die stonden daar zeker niet in de buurt. Maar er waren kampen genoeg in de directe omgeving'.

Naar alle waarschijnlijkheid was het hoofdkwartier van 1st Canadian Army in de maanden juni en juli 1945 dus in Natuurpark Berg en Bos ondergebracht, maar het 'wettig en overtuigend bewijs' is niet geleverd.

185 Dit zou ook een beschadiging van de foto kunnen zijn.

Afbeelding 15.25 Nieuw-Zeelandse cavalerie in Italië (foto www.apeldoornendeoorlog.nl).

Vondst J.C. Wilslaan

Medio 2010 kwam bij graafwerkzaamheden bij de aanleg van een pad naar De St@art in de Apenheul een zwaar verroeste stalen munitiekist met gereedschappen, granaatkokers en enkele onderdelen van een Willy's jeep boven water. De vondst kwam eerst bij het oud ijzer terecht, maar later ontfermde faunabeheerder Joop Schoneveld zich over het materiaal; hij zag de historische waarde ervan in. Het meest opzienbarend bleek een kaart die opgerold in een - Duitse (!) - granaatkoker bleek te zitten. De kaart laat zien hoe de geallieerden aanvielen op Duitse stellingen in Italië. Het gaat om 'Operations' van de '2 NZ Division'. Schoneveld 's vermoeden dat het Nieuw-Zeelanders betrof, is juist. Hoe komt zoiets in Apeldoorn terecht? Hebben Nieuw-Zeelanders een rol gespeeld bij de bevrijding van Apeldoorn?

De kaart waar het om gaat is gedeeltelijk verbrand en ook de jaren onder de grond hebben hun sporen achtergelaten. Eigenlijk is het geen kaart, maar een oleaat: een tekening met militaire symbolen die over een kaart kan worden heen gelegd en waarmee een operatie visueel kan worden gemaakt. Om precies te kunnen zien waar e.e.a. zich heeft afgespeeld, moet men over de stafkaarten beschikken die destijds door de geallieerden werden gebruikt.

Maar er staan toch nog voldoende gegevens op vermeld: cijfercombinaties die een datum en een tijdstip weergeven, tactische nummers, een paar plaatsnamen en wat afkortingen.

Afbeelding 15.26 Het wapen van de Nieuw-Zeelandse cavalerie (bron: Wikipedia).

De maker van de tekening heeft ook verschillende kleuren gebruikt om de posities van de betrokken Nieuw-Zeelandse sub-eenheden weer te geven en zich niet beperkt tot 'blauw' voor eigen eenheden en 'rood' voor de vijand. De kop van de kaart geeft aan dat het om een getekend verslag van de strijd die de 2e Nieuw-Zeelandse divisie tussen 29 september

Afbeelding 15.27 Kaartfragment (foto: Jelle Reitsma).

en 25 oktober 1944 heeft gevoerd tegen de Duitsers in de z.g. Gothic Line. Deze lijn met verdedigende opstellingen liep van west naar oost over het Italiaanse schiereiland ter hoogte van Rimini en vormde een formidabele hindernis voor de naar het noorden oprukkende geallieerden.

De sleutel bij het oplossen van het raadsel vormde de afkorting 'PLDG' ofwel Princess Louise's Dragoon Guards. Deze cavalerie-eenheid vormde het verkenningsbataljon van de 1^e Canadese Infanteriedivisie; deze divisie bevrijdde Apeldoorn op 17 april 1945, maar vocht in september en oktober 1944 nog in Italië. Door de grote verliezen bij de infanterie, moesten er toen draconische reorganisaties worden doorgevoerd: zo werden de PLDG ontdaan van hun pantservoertuigen en als infanterie ingezet bij de 12^e brigade van de 5^e Canadese Pantserdivisie, die zij aan zij vocht met de Nieuw Zeelanders. De PLDG onderscheidden zich ook te voet in het gevecht, en verzorgden voor de Nieuw Zeelanders de beveiliging van hun flank en achterhoede. Zo werden de PLDG ingetekend op de oleaat van de Nieuw-Zeelandse divisie.

Hoe het verder is gegaan blijft gissen: mogelijk is het oleaat meegenomen door een Canadese liaisonofficier bij de Nieuw Zeelanders. Met de 1^e Canadese Infanteriedivisie – met de PLDG in de gelederen – reisde de kaart mee naar Nederland. Complicatie is dat de PLDG niet waren betrokken bij de bevrijding van Apeldoorn; in april 1945 verbleven de PLDG in België om daar te worden omgeschoold op nieuwere types pantservoertuigen. Later, na de bevrijding, voegden de PLDG zich weer bij de divisie. Hoe de kaart bij de man terecht is gekomen die de kaart samen met de munitiekist met gereedschap heeft begraven, blijft voorlopig nog een raadsel. De aard van de spullen in de kist doet vermoeden dat het om een monteur ging, waarschijnlijk een lid van een onderhoudsploeg, een z.g. Light Aid Detachment. Zo'n LAD voerde onderhoud en eenvoudige reparaties aan voertuigen en wapens uit. Dat de kaart moest verdwijnen ligt meer voor de hand; een dergelijke kaart was toen nog hoog geclassificeerd en de bezitter zou bij terugkeer in Canada heel wat uit te leggen hebben. Een goede reden om zich hiervan te ontdoen. Maar één ding is wel duidelijk: Nieuw-Zeelanders hebben geen rol gespeeld bij de bevrijding van Apeldoorn.

Afbeelding 15.28 Detail kaartfragment (foto: Jelle Reitsma).

Overige feiten

Met de bevrijding van Apeldoorn op 17 april 1945 ontstaat een nieuwe fase. Eén van de laatste meldingen in de Oorlogskroniek van Apeldoorn over de aanwezigheid van Canadezen in Berg en Bos is einde mei 1945, als Hardonk vastlegt: "Eerst bewolkt, later iets zon. Rondgefietst langs de Wildernislaan. Hier bleek in de afgelopen winter alles te zijn weggekap't. Nu waren de Canadezen druk bezig daar een groot kamp in te richten."

Blaskowitz

Generaloberst Johannes Blaskowitz is de Duitse generaal die op 6 mei 1945 de uitwerkingsovereenkomst van de capitulatie van Duitse troepen in Nederland tekent. Hiermee komt in Nederland een einde aan de Tweede Wereldoorlog. Hij wordt een maand later in Aurich (NO van Emden, D) gearresteerd en naar het Canadese hoofdkwartier in Apeldoorn overgebracht. In het Canadese Archief bevindt zich een foto, waarop Blaskowitz in het bos loopt, terwijl hij onder schot gehouden wordt door een Canadese militair. Het is niet duidelijk welke locatie in Apeldoorn dat betreft, maar de foto is gemaakt bij het hoofdkwartier van 1st Canadian Army; in Natuurpark Berg en Bos?

Sporen

Er is een groot Canadees legerkampement in Berg en Bos geweest. Enige sporen verwijzen er nog naar:

- Er bevindt zich in de bruine schuur, naast het kantoor aan de Asselsestraat, materiaal dat bij nieuwbouwwerkzaamheden onder de fundering is gevonden. Het betreft vooral EHBO en tandtechnisch materieel, vermoedelijk afkomstig van de medische post van het Canadese kampement;
- Tussen de bruine schuur en het AGOVV-complex stond onder de berkenbomen de bakkerij van het Canadese leger;
- Ten westen van 'de Bosweide' bevond zich al een stortplek, de ook door de Canadezen is gebruikt. In het rapport over het 'Bureauonderzoek voor plangebied 'Canadese kuilen' (zie bronnen) is de inhoud van de stortplek uitgebreid beschreven;
- Aan de zuidkant van 'de Bosweide' heeft een parachute een half jaar in een boom gehangen. De herkomst van parachute is verder niet bekend;

Afbeelding 15.29 Generaloberst Johannes Blaskowitz.

Afbeelding 15.30 Op dit fragment van het onderzoeksgebied Berg en Bos staan de locaties aangegeven die door Joop Schoneveld zijn aangegeven en door hem met Jelle Reitsma en Coert Munk zijn bezocht.

- Tot de artefacten en curiosa die herinneren aan de Canadese aanwezigheid in Berg en Bos behoren onder meer een baretembleem van het Royal Canadian Ordnance Corps, een nog te gebruiken metalen trap, een houder voor bren¹⁸⁶ op Willy's of Dodge. Stille getuigen van de Canadese aanwezigheid;
- De jongens uit Orden¹⁸⁷ brengen het merendeel van hun tijd door in de kampementen van de Canadezen in het park. Ze schooieren om chocolade, kauwgom en sigaretten en zijn veel bij of in de keukens te vinden. De Canadezen zitten - tot verbazing van de jongens - niet in de Willem III-kazerne, maar in tenten, ook ten zuiden van het onderzoeksgebied tussen het Asselsepad en de Frankenaan.

Op de velden van AGOVV wordt door de militairen gevoetbald, op het hoofdveld staat een tent die met spullen is gevuld om te boksen en er is een boksring. Verder wordt er aan baseball gedaan. De jongens vergapen zich aan de 'rijkdom' van de Canadezen en hebben er een gouden tijd. Het boek geeft daarvan veel voorbeelden en verhalen. Eén van de moeders van de jongens maakt van stof van de Canadese militaire uniformen kleine maatuniformen voor de jongens.

Ook in de gebouwen van de Berg en Bos School worden Canadese voorraden opgeslagen, waaronder sigaretten. Enkele jongens stelen die, met de voor de hand liggende gevolgen: aanhouding, verhoor door de politie en na een vermaning weer vrijgelaten. Als de scholen weer beginnen is de pret voorbij.

De gebeurtenissen in Natuurpark Berg en Bos tijdens de Canadese aanwezigheid zijn om voor de hand liggende redenen van heel andere aard dat die in de periode van de Duitse bezetter. De spanning verdwenen, de Canadezen zijn in het park, onder meer om zich op de thuisreis voor te bereiden. Dat resulteert in een heel andere sfeer dan in de voorgaande jaren onder de Duitse bezetting.

Bronnen

- Joop Schoneveld, boswachter in Natuurpark Berg en Bos en ook ontdekker van de 'Kiwikaart'; met dank voor het delen van zijn kennis over Natuurpark Berg en Bos in oorlogstijd.
- NAC en andere kranten.
- A.H. 'Appie' van der Velde, 2000, Jongens van "Orden", Uitgever Zonnebloem Accel B.V.
- De oorlogskroniek van "Apeldoorn en de oorlog" <https://www.apeldoornendeoorlog.nl/bronnen/archivalia/oorlogskroniek-van-apeldoorn/>
- M. Reinders en M. Parlevliet, 2013, Gemeente Apeldoorn Sectie Archeologie (SAGA) | Bureauonderzoek voor plangebied "Canadese kuilen" in Natuurpark Berg en Bos, gemeente Apeldoorn.
- Leemans Speciaalwerken b.v., 2015, De archeologische begeleiding van de ruiming van de 'Canadezenstort' Berg en Bosch te Apeldoorn (uitbreiding vak A).

- Marieke Kuipers, 2006, Ministeries, Categorieel Onderzoek Wederopbouw 1940-1965
- Paul Douglas Dickson, A THOROUGHLY CANADIAN GENERAL, A biography of General H.D.G. Crerar, University of Toronto Press, 2007.
- De website www.apeldoornendeoorlog.nl
- Jelle Reitsma, De laatste vlucht van de Little Guy, Vereniging Oud Apeldoorn, 2007.
- R. C Fetherstonhaugh, The Royal Montreal Regiment, 1925-1945, Manotick, Ontario, Canada, ©2005, p. 207.

Dank aan

John Conradi, Dick Kruseman Aretz, Michiel van Willigen, Frederik Erens, Cees Stal; mevrouw Wil van Woudenberg-Diepenveen en mevrouw Joke Grefhorst voor hun reacties op het artikel van Jelle Reitsma in het Apeldoorns Stadsblad van woensdag 11 november 2020 met ooggetuige verhalen, familiegeschiedenissen, foto's, kaarten en meer: waardevolle informatie voor het traceren van de juiste locatie van Hq 1st Canadian Army in Apeldoorn.

186 Brengun, een licht machinegeweer.

187 Orden p. 122-132.

16. De Gelderse plantentuin

Saskia Kattemölle

In een nieuwsbrief van de IVN-Apeldoorn las ik de oproep om deel te nemen aan een cultuurhistorische inventarisatie van Natuurpark Berg en Bos. Ik was net gestart met de natuurgidsen opleiding van de IVN en kwam wekelijks in Natuurpark Berg en Bos bij de Sprengvallei wat ik als onderzoeksgebied had uitgekozen. De oproep wekte daardoor mijn belangstelling en mijn nieuwsgierigheid nam toe hoe meer ik mij verdiepte in de historie en het ontstaan van het gebied. Tijdens online bijeenkomsten hoorde ik van de andere deelnemers over de thema's die uitgezocht gingen worden. Vooral natuurthema's die te maken hebben met archeologie en het ontstaan van het landschap spraken tot mijn verbeelding. Het onderwerp waar ik mij mee bezig ging houden werd De Gelderse Plantentuin, daarin kwam voor mij alles samen. De Plantentuin met honderden Gelderse planten werd aangelegd bij de leemkuil waar de AWA veel later archeologisch onderzoek heeft gedaan naar baksteenovens en waar nu in het kader van Natura 2000 nieuwe keuzes worden gemaakt voor landschapsbeheer en natuurbehoud. Het was erg jammer dat we door de Coronamaatregelen geen gezamenlijk veldonderzoek konden doen waardoor uitwisseling ter plekke niet mogelijk was. Nu gaven gesprekken tijdens individuele afspraken met bosbeheerders en vrijwilligers van natuurorganisaties wel de extra diepgang die zo hard nodig is naast archiefonderzoek. De Plantentuin is historie en komt niet meer terug op deze plek, maar Natuurpark Berg en Bos is voor mij gaan leven met een grote variëteit aan verhalen die gelukkig nu doorverteld worden.

Inleiding

Jarenlang kregen honderden Gelderse planten in Natuurpark Berg en Bos de ruimte om te groeien, dankzij de inspanningen van enthousiaste en toegewijde floraliefhebbers. Inmiddels zijn de meeste planten verdwenen en is de Gelderse Plantentuin een bijna vergeten onderdeel van Natuurpark Berg en Bos. Alleen aan de rand van de leemkuil, waar de tuin rond 1936 werd aangelegd, staat nog een bord dat aan deze bijzondere plek herinnert (Afb. 16.1).

Afbeelding 16.1 informatiebord bij de leemkuil (bron: IVN Apeldoorn).

Afbeelding 16.2 De leemkuil in oktober 2020 (foto: Annelies de Jong).

De leemkuil is een gebiedje aan de rand van de Asselsestraat. Om er te komen, loopt u na het wildrooster bij de hondenuitlaatplaats naar rechts het Natuurpark in via een smal wandelpad en slaat u linksaf bij de eerste splitsing. Er loopt geen pad naar toe, wel heeft u van bovenaf goed zicht op de leemkuil. Als u geluk heeft, zult u opmerken dat de leemkuil nu een rust- en drinkplaats is voor dieren. Bij het wildobservatiepunt kunt u ongezien wild en vogels spotten.

De Gelderse Plantentuin is gedurende een korte periode, van 1936 tot 1950-1960, onderdeel geweest van Natuurpark Berg en Bos. Oudere Apeldoorners die nog in de Plantentuin hebben rondgelopen zullen weten dat er vroeger een hek

Afbeelding 16.3 Klein Wintergroen uit de Verspreidingsatlas (foto: Tjerk Nawijn).

omheen stond, en dat er een wandelpad naar een bankje bij de leemkuil liep waar je kon uitkijken over het water. Op het hoogtepunt groeiden er zeker vierhonderd soorten Gelderse planten die daar zorgvuldig waren neergezet en ook zo werden onderhouden. Hoewel er in de archieven weinig bewaard is gebleven, geven de verzamelde brokstukjes en herinneringen uit het verleden een boeiend beeld van dit stukje cultuurhistorie in Natuurpark Berg en Bos.

Pirola minor: de aanleiding

“Klein wintergroen (*Pirola minor*) is de naam van het sierlijke en zeldzame plantje, dat aanleiding was tot stichting van de Gelderse Tuin. Het klein wintergroen (Afb. 16.3) aan de Boschweg dreigde verloren te gaan door het omspitten der wegbermen. (...) Vele vindplaatsen van zeldzame planten gaan verloren door aanleg en verbetering van wegen, door uitbreiding van steden en dorpen, en ieder rechtgeaard plantenliefhebber gaat dit aan het hart.”

Zo begint het hoofdstuk over De Gelderse tuin in De Flora, een uitgave over Natuurpark Berg en Bos (Afb. 16.4).¹⁸⁸ De heer L.J. Kramer, oud onderwijzer en lid van de Natuurhistorische Vereeniging heeft in 1936 contact gezocht met de directeur van de gemeentediensten, de heer Gerritsen. Hij nam het initiatief tot de inrichting van een tuin, “die een

toevluchtsoord zou zijn voor planten uit de omgeving, zeldzame en meer algemene”. De tuin “zou een opvoedkundige waarde hebben en vreugde geven aan allen, die in de levende natuur belangstellen”.

Dhr. Gerritsen, benoemde in zijn aanbevelingsbrief van oktober 1936 aan Burgemeester en Wethouders dat de heer Rugaart, hoofdredacteur van de nieuwe Apeldoornsche Courant kan bijdragen aan het verkrijgen van planten en zaden via het Apeldoornse publiek.¹⁸⁹ De commissie was breed samengesteld met een hoofdredacteur, de bloemist van H.M. de Koningin, een hofjager, een onderwijzer, een leraar en een hoofd van een school. B en W vulden de commissie aan met de wet

In oktober 1936 werd de commissie gevormd. Voor het onderhoud kreeg de commissie een budget van 250 gulden per jaar. Een stuk grond van ongeveer 1 hectare rond de leemkuil werd afgezet, waarbij de grote verscheidenheid van grondsoorten en talrijke hoogteverschillen werden aangegeven als motivatie voor de keuze van deze plek. Een hekwerk was nodig om wilde konijnen tegen te houden. Ook was het hek nodig om vandalisme te voorkomen en om mensen te ontmoedigen om planten mee te nemen, zoals in de Nieuwe Apeldoornsche Courant stond vermeld in 1949 (Fig. 16.5). Bij de hekken rond de tuin werden borden geplaatst waarop met gele letters op een groene ondergrond de tekst te lezen was: “Op de paden blijven. Geen bloemen plukken”.

Een aardig detail uit de archieven van CODA is de toezegging van de directeur der gemeentediensten dat leden van de commissie op vertoon van een brief “doorlopend toegang wordt verleend tot het omrasterd gedeelte van Berg en Bosch. Zelfs na sluitingstijd via de ingang bij de opzichterswoning aan Asselschestraat 328”. In die tijd was er maar één officiële ingang en betaalde men entree voor het park.

Een aardig detail uit de cultuurhistorische waardebeoordeling van Natuurpark Berg en Bos in 2008: In het rapport staan de oorspronkelijke plannen uit 1921 genoemd om op de plek van het huidige Natuurpark Berg en Bos een uitbreidingsplan voor Apeldoorn te realiseren waarbij behalve woningen, kerken, ziekenhuis, sportterreinen en scholen ook een HBS was gepland mét botanische tuin.¹⁹⁰ Het is mij niet bekend of bij dit initiatief al latere commissieleden waren betrokken. Het plan is toen goedgekeurd maar behalve het nog bestaande wegen- en lanenplan nooit gerealiseerd.

Van grindberg tot leemkuil

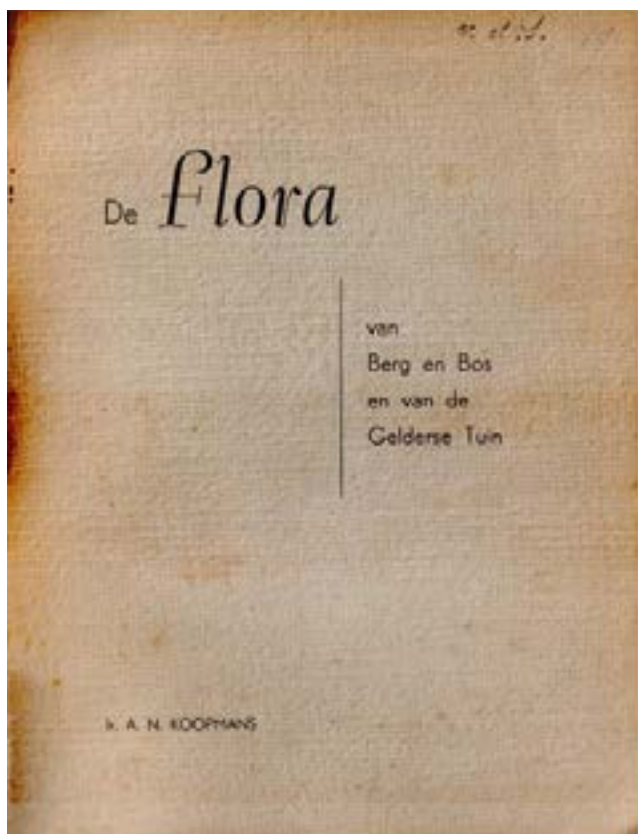
Het leem en grind op de plek van de huidige leemkuil is afgezet tijdens het Saalien - de voorlaatste ijstijd - toen het landijs de Veluwe bedekte. In de Flora staat dat de leemkuil is ontstaan door het graven van leem voor stenen, bestemd voor Paleis het Loo (zie het hoofdstuk over de baksteenovens).¹⁹¹ Dat is niet het hele verhaal volgens andere bronnen. In het boekje “Natuurpark Berg en Bos, het bos van de burgemeester” door Bas Hageman staat dat de vroegere Grindberg ooit pas leemkuil werd toen al het grind was

189 Archief CODA 1936 - 1964.

190 SB4 2008, p 15.

191 Koopmans 1950, p 15.

188 Koopmans, 1950 p 13.

Figuur 16.4 De voorpagina van De flora van Berg en Bos en van de Gelderse Tuin (bron: Koopmans 1950).

weggehaald.¹⁹² In 1889 zouden bakker Roeterdink en koperslager Mensink nog een paar maanden grind mogen halen van de Grindberg nadat ze de grond hadden verkocht aan J.C. Wils. Er staat geschreven dat het toen nog slechts een dichtgegroeide leemkuil was.¹⁹³ Op het bord in de wildobservatiehut staat een kaart afgebeeld van het gebied waarbij de leemkuil al als een kuil staat ingetekend in 1748 (Afb. 16.6). Het is niet met zekerheid te achterhalen wanneer de Grindberg veranderde in een leemkuil. De leemkuil in Natuurpark Berg en Bos staat niet op zichzelf maar maakt deel uit van een aantal leemkuilen van noord naar zuid, die uitgegraven zijn voor de baksteenproductie. Ten zuiden van de Asselsestraat liggen de andere leemkuilen waarvan de bekendste de Germanenkuil of Heidense kuil is. In de cultuurhistorische inventarisatie van de AWA (Archeologische Werkgroep Apeldoorn) over het Orderbos staat dit genoemd.¹⁹⁴

De aanleg van de Gelderse Plantentuin

De commissie ging voortvarend van start. Een overzichtskaart en een hoogtekaart werden vervaardigd en het terrein rond de leemkuil werd verdeeld in vakken van 10x10 m² die werden genummerd en geletterd. In het voorjaar van 1937 werd gestart met 42 aangeplante kruiden en struiken, wat in de loop van het jaar werd uitgebreid tot 200 soorten. In het vierde jaar kwam de Tuin tot 400 soorten die echter niet

Hoe zou zo'n plantenrover 't vinden, als iemand bij hem een met zorg opgekweekte plant wegnam, zoals in de plantentuin gebeurde, waar 't enige exemplaar van de gele helmblom na een week was verdwenen.
't Is al erg genoeg, dat de konijnen zoveel vernielen; wat 'n teleurstelling, als men bemerkt, dat een paar dozijn wespen-orchissen zijn doorgebeten en dus geen bloem leveren; gelukkig, dat hekken en omrastering nu weer hersteld zijn en die vernielziekte..... (onparlementair woord) buitengesloten zijn.

Afbeelding 16.5 Nieuwe Apeldoornsche courant van 21-05-1949 over vernielingen (bron: Nieuwe Apeldoornse courant 1949). Van grindberg tot leemkuil.

allemaal hebben standgehouden. Om de juiste plaats te vinden voor de verschillende soorten werd de zuurgraad en het humusgehalte van 47 verschillende vakken onderzocht. De zuurgraad varieerde van 4 - 7 pH en het humusgehalte van 4 - 12 %. In de Flora van Berg en Bos staat dat ook andere factoren een rol spelen als groeifactor.¹⁹⁵ Genoemd worden de samenstelling van de bodem, het vochtgehalte en de aanwezigheid van bodembacteriën. Later wordt nog meer bekend over de samenwerking die planten aangaan met schimmels. Dr. Jac. P. Thijsse bijvoorbeeld beschreef al in 1931 dat de wortel van het Wintergroen een samenwerking aangaat met een zwam.¹⁹⁶ In de Flora van Berg en Bos wordt de rol van schimmels nog niet genoemd.

Naast de oude voedselarme leemkuilplas werd in een betonnen bak een nieuwe voedselrijke plas aangelegd waar daarbij passende planten konden groeien. In het jaarverslag van 1939 staat "dat menigeen niet wilde geloven dat dit plasje slechts een paar jaar tevoren was aangelegd. De planten in en bij het water doen het uitstekend en eischen weinig zorgen".

De Tuin was zo te onderscheiden in vijf afdelingen. Bij de beplanting werd rekening gehouden met de verschillende leefomstandigheden:

1. Dennen-loofbos op schrale, kalkarme bodem
2. Loofbos op niet te arme grond met beuk, esdoorn, meidoorn, kardinaalsmuts en berken
3. Elzenbosje
4. Waterplas, met voedselrijk water
5. Vennetje met voedselarm water

Planten werden zelf verzameld of besteld bij kwekerijen, zoals bij de bekende kweker van inheemse planten C. Sipkes in Overveen. Bij deze kweker werd uitdrukkelijk gevraagd om zuivere botanische soorten "tegen een zo billijk mogelijke prijs".

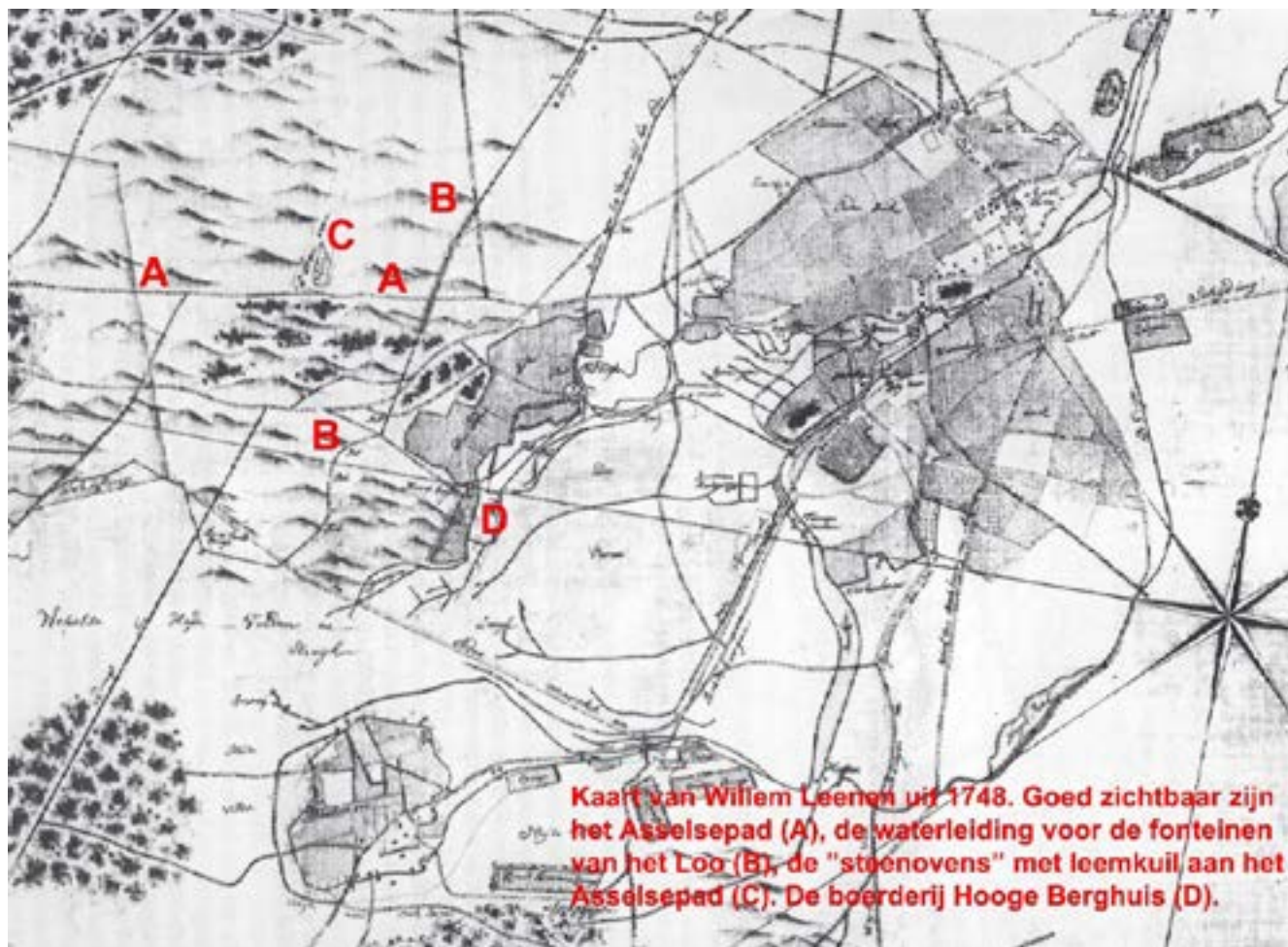
192 Hageman 1998, p (4)-III.

193 Hageman 1998.

194 AWA 2007, p 15.

195 Koopmans 1950, p 16.

196 Thijsse p 375.

Afbeelding 16.6 kaart van Willem Leenen uit 1748, (uit observatiehut) de leemkuil is al als leemkuil afgebeeld bij de letter C.

Op een kaart uit 1939 staat vlak naast de leemkuil een terrein getekend waarbij "kweekkerij" staat. Het is onduidelijk in hoeverre deze kweekkerij een rol gespeeld heeft bij het kweken van planten voor de Gelderse Plantentuin (Fig. 16.7). In de Flora van Berg en Bos en de Gelderse Tuin staan alle planten vermeld met Latijnse naam en vindplaats. De vindplaats is zeer zorgvuldig bijgehouden: "De nachtsilene van kerkhof te Ughelen. (...) De blaassilene van de Keienberg Ughelen. (...) Klein springzaad, op 3 plaatsen gevonden onder Teuge, op een terrein bij de gasfabriek Apeldoorn en bij Marialust. (...) Besanjer gevonden op de weg achter station Voorst". Hier spreekt veel liefde en toewijding uit voor de Gelderse planten.¹⁹⁷

De commissie had gehoopt op medewerking van natuurliefhebbers uit Apeldoorn en omgeving om planten aan te leveren. Tot grote teleurstelling van de commissie gebeurde dit echter maar erg beperkt. Heel anders dan bij het initiatief tot een planten- en vogeltuin bij Bloemendaal waarvoor veel medewerking bestond: "veel goede vrienden droegen elk een plantje bij...".¹⁹⁸

De etikettering van de plantennamen was een terugkerend probleem in verband met gebrek aan goed watervast materiaal, daarom werd in 1949 nog een advies ingewonnen bij de Hortus Botanicus in Leiden. Zij hadden goede ervaring met celluloid platen en celluloidinkt.¹⁹⁹

Berichten uit de Nieuwe Apeldoornsche Courant en uit het CODA-archief

In de begintijd staan er regelmatig artikelen in de Nieuwe Apeldoornsche Courant over de Gelderse Plantentuin en de excursies die er werden gehouden door vooral de Natuurhistorische Vereniging.²⁰⁰ Op 31 augustus 1940 staat in De Telegraaf een kort stukje over een driedaags congres in Apeldoorn van de Nederlandsch Natuurhistorische Vereeniging waarvan de deelnemers ook een bezoek brachten aan de "Gelderschen plantentuin".

In een artikel van 1 juli 1947 wordt dhr. D. Bouman genoemd als beheerder van de Landelijke eigendommen en plantsoenen der gemeente (verder te noemen Landelijke Eigendommen of LE). Hij noemt dan "de belangwekkende Gelderse Plantentuin" als onderdeel van het mooie Berg en Bos

197 1e seizoensoverzicht voor Burgemeester en Wethouders, 01-11-1937. Archief Coda.

198 Citaat over Bloemendaal: jaaroverzicht; 3e jaar (1939) Archief Coda.

199 Brief van de directeur van de Dienst der landelijke eigendommen aan de Hortulanus dhr. Veendorp van 14-04-1949 archief CODA.

200 Delpher 1940 - 1950.

Afbeelding 16.7: Kaart uit 1939 met de leemkuil en kwekerijen (bron: Cor Sangers).

waarvan de waarde nog door te weinig Apeldoorners wordt beseft. De heer L.J. Kramer bericht over alle soorten die bloeien in mei en hij nodigt mensen uit om te komen kijken. Hij vermeldt dat er op woensdagmiddag meestal iemand van de commissie aanwezig is om desgewenst inlichtingen te verstrekken. Hij waarschuwt ook voor vandalisme aan het hekwerk 'wat gelukkig is hersteld'.

Een excursie door de Natuurhistorische Vereniging staat vermeld op 16 augustus 1950 waarbij bijzondere plantennamen worden genoemd zoals moerasandoorn, wolfspoot en glikkruid. In hetzelfde artikel wordt de aandacht gevraagd voor het nieuw uitgegeven boekje "De Flora van Berg en Bos en van de Gelderse Plantentuin". De prijs van 1,90 gulden staat vermeld met de naam van de auteur: een lid van de commissie, de heer Koopmans.

Het CODA-archief bevat behalve een aantal gedachtewisselingen over de totstandkoming van de tuin, twee jaarverslagen die goed worden ontvangen door Burgemeester en Wethouders, en verder vooral de aankondiging van ledenwisselingen van de commissie. Bijzonder is de vermelding van een incident uit 1953 met een schooljuffrouw en haar VGLO-klas (Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs). De school had een officieel verzoek ingediend voor een excursie bij de Gelderse Plantentuin waarvoor ze toestemming kreeg van de directeur van de Landelijke Eigendommen. Ze liet de tuin zien staat er, en de kinderen vertrokken tot ontsteltenis van de beheerder erg snel naar de bosvijver om te spelen. Dat was niet de bedoeling! De commissie vroeg daarop of zij

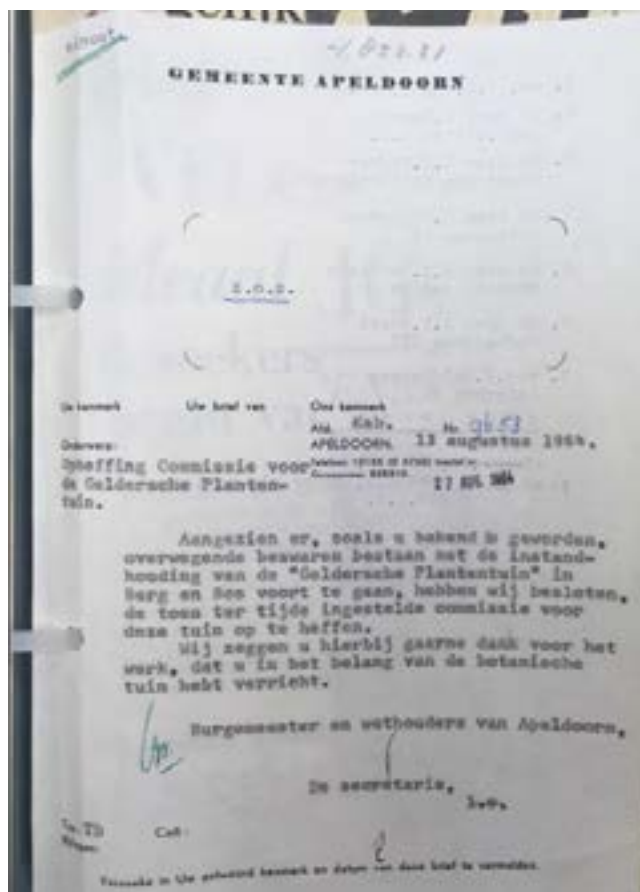
bericht kunnen krijgen van een excursie zodat zij deskundige voorlichting kunnen geven. Vervolgens werd de juffrouw ondervraagd (volgens de bewaard gebleven briefwisseling tussen de directeur van de Landelijke Eigendommen en de directeur van de school) waarbij ze te horen kreeg dat dat niet de bedoeling was, en dat ze zich aan de regels moest houden. De leerkracht zou mondeling nog een toelichting geven over dit voorval. Goede communicatie was toen en is vaak nu nog steeds lastig.

Einde van de plantentuin en een mogelijk vervolg

Na een verzoek tot een vergadering in 1957 is er in het archief over de latere jaren niets bekend, totdat dhr. Kramer de leden van de commissie uitnodigt voor een vergadering in 1963. De heer D. Bouman, directeur van de Landelijke Eigendommen (LE), krijgt deze uitnodiging onder ogen. Hij schrijft op 1 april 1964 een brief aan burgemeester en wethouders: hij meent dat er geen commissie meer is, omdat hij in tijden geen enkele activiteit van de commissie "in de tuin" heeft ontdekt. Hij vervolgt dat de LE hoegenaamd niets meer doet aan de tuin omdat er geen tijd voor is. De tuin mag wat hem betreft blijven bestaan maar de LE afd. bosbedrijf zal geen kosten meer maken en geen werkzaamheden uitvoeren. Het natuurspad dat er loopt willen ze wel onderhouden. Hij schrijft dat de afrastering in een deplorabele toestand verkeert, dat een nieuwe afrastering zeer kostbaar is en de dunningswerkzaamheden in het gebied belemmert. De suggestie wordt gewekt dat de tuin nog slechts een project van hobbyisten is, dat niet meer past in het beleid rond Natuurpark Berg en Bos. Drie weken later krijgt dhr. Kramer een brief van de burgemeester waarin hij de commissie verzoekt het beëindigen van de werkzaamheden in overweging te nemen. Als argumenten noemt hij dat de tuin niet harmonieert met de omgeving en dat het onderhoud niet meer uitgevoerd kan worden. De heer Kramer antwoordt in augustus 1964 namens de commissie dat ze vóór opheffing zijn omdat instandhouding niet gewenst is zonder volledige instemming van Landelijke Eigendommen. Met een bedankbriefje van burgemeester en wethouders is de opheffing een feit.

Op 23 juli 1965 staat er nog in de Telegraaf een tip om naar 'de groene kroon' te gaan: "naar het lichtfeest Lumido en naar het prachtige recreatiegebied met 300 ha naald- en loofhout, een Gelderse plantentuin en een natuurspad met wegwijzers en interessante bijzonderheden op het gebied van de flora en fauna".

Toch is dit niet het einde van het verhaal over de Gelderse Plantentuin. Op 11 mei 1966 staat er een artikel in Trouw over "het verloren paradijs": de Gelderse Plantentuin. Het artikel begint wervend met: "Er is een redelijke kans dat de Gelderse Plantentuin, weggedoken in een dal in het natuurpark Berg en Bos in Apeldoorn, een nieuwe functie krijgt". De directeur van de Landelijke Eigendommen D. Bouman meent dat het ideaal zou zijn wanneer er een Veluwe Plantentuin van werd gemaakt. Hij vertelt in het artikel dat de mensen die er zich vroeger voor inspannen dat nu door omstandigheden niet meer doen. Zodoende is de tuin volgens hem niet meer wat

Afbeelding 16.8 opheffingsbrief (archief CODA).

hij behoort te zijn. Van de zijde van de gemeente is er geprobeerd jeugdige vrienden van flora en fauna, met name NJN'ers (Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie) te interesseren. Dhr. Bouman denkt ook aan een "bezoekers-centrumpje/natuurhistorisch museumpje aan het begin van het natuurspad met een vaste collectie en ook materiaal dat, met het seizoen, rouleert".

Bijzonder dat de heer D. Bouman die de commissie in 1964 heeft opgeheven nu aan een nieuwe start denkt. Verder in het artikel blijkt dat leden van de NJN hem hebben gevraagd naar mogelijke accommodatie voor hun activiteiten. De afspraak wordt gemaakt dat zij een bijgebouwtje van de bloemenhal mogen gebruiken als ze gaan zorgen voor de Gelderse Plantentuin. De bloemenhal was in 1948 gebouwd voor de bloemenmanifestatie ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina. Hij wil ook graag dat de NJN'ers meewerken aan informatie over de natuur langs het natuurspad.

Op 8 september 1966 overlijdt dhr. Kramer, één van de oprichters van de Plantentuin. In het herinneringsboek over 100 jaar KNNV staat dat secretaris Zoete in het jaarverslag van 1966 opmerkte: "Jammer dat dit natuursreservaatje de laatste jaren geheel verloren is gegaan".²⁰¹ De schrijver van het herinneringsboek voegt daaraan in 2011 toe dat de tuin een prachtig cultureel erfgoed zou zijn geweest voor

201 Klis p 64.

Afbeelding 16.9 Namenlijst van mensen die een afschrift kregen van de opheffingsbrief (archief CODA).

Apeldoorn, en dat enkele restanten nog aanwezig zijn. Deze uitspraken geven opnieuw een beeld van weemoed om vergane glorie, het terugverlangen naar hoe het ooit was of had kunnen zijn.

Inbreng in het onderhoud door natuurorganisaties

Dhr. Henry Kats van de SBDV (Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe) is al jaren betrokken bij de leemkuil en hij vindt voor mij aanvullende informatie afkomstig uit de archieven van de IVN over de jaren tachtig. Daaruit blijkt dat de natuurorganisaties in Apeldoorn nog een rol speelden bij het onderhoud van de leemkuil.

Bij navraag blijkt dat de IVN nog over een oorspronkelijk document uit 1995 beschikt waarin de historie van de Tuin staat beschreven. Ze vinden ook nog beheersplannen van 1982 tot 1987 en een document over de situatie in 1995. Hierin wordt een nieuw beheersplan voorgesteld. De oorspronkelijke doelstelling wordt niet als realistisch gezien, maar men wil in gesprek met de beheerder wel komen tot een nieuwe aanpak. De IVN-werkgroep VENEL (Vrijwillig Educatief Natuur- en Landschapsonderhoud) verricht dan nog steeds onderhoudswerkzaamheden. Er wordt zelfs weer gesproken over het adopteren van de tuin en het belonen van volwassen onderhoudsdeelnemers met een gratis seizoenkaart voor Berg en Bos of het beschikbaar stellen van consumptiebonnen voor het restaurant. In 1996 wil de werkgroep VENEL het nieuwe beheersplan feestelijk

Afbeelding 16.10 (valse) Salie bij de leemkuil in oktober 2020 (foto: Annelies de Jong).

aanbieden in het kader van het 60-jarig bestaan van de Gelderse Plantentuin.

Gedeelten uit dit document uit 1995

In januari 1982 bericht de Directeur der Dienst Landelijke Eigendommen geen bezwaar te hebben tegen samenwerking met NJN, CJN, KNNV en IVN. Als hun activiteiten maar “gericht zijn een zo natuurlijk mogelijke ontwikkeling van de leemkuilvegetatie te bewerkstelligen t.b.v. het behoud van de natuurlijke waarde van wat vroeger de ‘Gelderse Plantentuin’ genoemd werd”.²⁰²

Uit een eerder verslag van 28 januari 1980 blijkt een structurele aanpak. Daarin liggen afspraken vast over het onderhoud. Algemeen onderhoud zoals het verwijderen van takken en blad, het kappen van bomen om bladval te verminderen en om de hoeveelheid licht in de kruidlaag te vergroten.

In 1987 staat het volgende beheer vermeld: “Pitrus 1 keer per jaar afmaaien. Vogelkers uittrekken. Gladde witbol afplagen. Wilg verwijderen. Najaar pijpestrootje laten staan. Berg en Bosch plaatst een schafteket met een driepuntsgasstel en gasfles van belang voor de inwendige mens. Opmerkelijk is dat ook personeel van Berg en Bosch meewerkt. Zij maaien het gras. IVN harkt het maaisel bij elkaar en legt het langs het pad”.

202 archief IVN VENEL 1995.

Over de situatie van 1995 staat dat bijna niets meer over is van de in de jaren ‘37 en ‘38 aangeplante en gezaaide struiken en kruiden. Er volgt een vrij uitgebreide beschrijving van de situatie in 1995. Bijvoorbeeld dat er veel grove dennen zijn verwijderd en de aangeplante taxus en hulst het hebben overleefd. En een overzichtje van de planten die zich thuis voelen in een bosklimaat met een licht verzuurde en leemhoudende grond onder eiken, berken en beuken en het hebben overleefd: liggend walstro, vingerhoedskruid, kamperfoelie en valse salie (Fig. 16.10). Verder staan er nog enkele exemplaren dubbelloof, de stekel- en adelaarsvaren en pitrus. Daarna stopt de berichtgeving over het beheer van dit gebied in de archieven.

De leemkuil nu met inzichten van natura 2000

Met boswachter Joop Schoneveld en bosopzichter Tim van Alen sprak ik over hun visie op de Gelderse Plantentuin toen en nu. Joop Schoneveld begon met te zeggen dat de leemkuil volledig was dichtgegroeid toen hij begon als boswachter in de jaren tachtig. Hij vertelt dat het toen al vergane glorie was. Het terrein was parkachtig aangelegd waarbij er meerdere paden liepen door het gebiedje met een bankje bij het water. Het was niet passend binnen een bosomgeving. Hij herhaalt daarbij de woorden van de burgemeester in 1964 dat een plantentuin niet harmonieert met de omgeving. De visie in de jaren tachtig was om de plek vooral een toevluchtsoord te maken voor dieren: een rustige plek waar zwijnen drinken, zoelen (een modderbad nemen), (Fig. 16.11) schuurplekken hebben, en waar herten en andere zoogdieren en vogels komen drinken. In de vennen leven salamanders, hagedissen, kikkers en in de omgeving leven slangen, veel soorten insecten en vleermuizen. Om dat te bereiken zijn er bomen weggehaald, waardoor er weer licht kwam op het water en de kwaliteit van het water verbeterde. Het bankje is weggehaald en het pad is verlegd zodat er geen mensen meer bij het water komen. In 1998 is de betonnen bak nog gerepareerd, omdat hij lek was. In droge zomers is het nodig om het water aan te laten vullen door de brandweer, met wel tot 40.000 liter water per keer.

Later werd er een wildobservatiepunt (Fig. 16.12) aangelegd in samenwerking met natuurorganisaties, zodat natuurliefhebbers kunnen genieten van alle dieren die bij de leemkuil komen drinken. In het wildobservatiepunt zijn ook vitrines aangebracht met informatie over de flora en fauna van de leemkuil en met informatie over het archeologische onderzoek uit 2004 naar de baksteenovens. Joop Schoneveld vertelde hoe tijdens natuurwerkdagen ondersteuning gegeven wordt door vrijwilligers van natuurorganisaties zoals de IVN en de SBDV.

Tim van Alen benadrukt dat Natuurpark Berg en Bos een onderdeel is van natura 2000 gebied de Veluwe.²⁰³ In natura 2000 gebieden worden plant- en diersoorten die in Europa bedreigd zijn in hun natuurlijke leefomgeving beschermd om de biodiversiteit te behouden. Soortenrijkdom en samenhang in de natuur hebben de aandacht. Een voorbeeld is de zwarte

203 Website natura 2000.

Afbeelding 16.11 De leemkuil in de zomer (foto: Henry Kats).

Afbeelding 16.12 de wildobservatiehut bij de leemkuil (foto: Henry Kats).

Afbeelding 16.13 Zwarte specht bij de leemkuil (foto: Eric de Man).

specht als indicator om aan te geven of een gebied ecologisch gezond is. De aanwezigheid van een dergelijke indicator geeft richting aan het beheer van een gebied. En deze zwarte specht broedt in een boom vlak naast de leemkuil. Het beheer is er daarom op gericht om de leefomgeving zo in te richten dat de zwarte specht beschermd is (Fig. 16.13).

Zo geeft dit verhaal van 'Gelderse Plantentuin naar leemkuil in een natura 2000' gebied een kijkje in de veranderende inzichten rond natuurbeheer- en beleid, natuurbeleving, recreatie en educatie. Maar ook een beeld van emoties rond de liefde voor de natuur, idealen en plannen om die te verwezenlijken en de tegenslagen die volgen.

Educatie is nog steeds een belangrijk onderdeel om draagvlak te vinden voor natuurbehoud. Natuurpark Berg en Bos werkt daarom nauw samen met diverse natuurorganisaties om informatie te geven aan de hand van allerlei natuuractiviteiten in het park. Denk aan excursies voor jong en oud, het IVN-natuurpad met informatieborden langs de route en aan een uitgezette paddenstoelenwandeling in de herfst. De uitgezette IVN-wandelingen via de IVN-route app met aanvullende informatie vullen de mogelijkheden aan.

Het persoonlijke verhaal van dhr. Ad Germing

Dhr. Germing benaderde mij na een oproep in het stadsblad. Hij is oud-NJN'er en is rond 1948, als kind samen met zijn broer, veel bij de leemkuil geweest. Hij was actief in de vogelwerkgroep van de NJN en is later ook fotograaf geworden op de Hoge Veluwe. Over de periode rond 1966 waarin dhr. D. Bouman van de Landelijke Eigendommen een nieuwe start wilde maken in de samenwerking met de NJN kan hij niets vertellen omdat hij toen niet meer actief was bij de NJN. Van de Plantentuin herinnert hij zich dat er bordjes stonden met namen en dat er veel groepen mezen rondvlogen. Het was vooral in trek bij natuurliefhebbers. Ook herinnerde hij zich dat er Goudveil groeide, wat vrij zeldzaam is omdat het in een vochtige omgeving groeit waarbij de temperatuur van het bron- of kwelwater constant is. Op de lagere school kreeg hij goede beoordelingen voor zijn plantenkennis. Ook uit zijn verhaal komt naar voren dat de Plantentuin door enthousiaste en toegewijde floraliefhebbers is gesticht maar dat er al vrij snel te weinig draagvlak was om het goed in stand te houden.

Afbeelding 16.14 De leemkuil in de winter (foto: Henry Kats)

Plantenlijst: enkele voorbeelden uit de Flora van de Gelderse Plantentuin²⁰⁴.

Knikkend nagelkruid, Beekbergerwoud
 Noorse ganzerik, uit Berg en Bos of omgeving
 Grote pimpernel, langs IJssel bij Wapenveld en Hattem
 Kleine pimpernel, langs IJssel bij Voorst
 Harig wilgenroosje, Apeldoorn, langs Kanaal Beemte
 Heggerank, bij Nijenbeek (van Zutphense straatweg naar Nijenbeek)
 Muurpeper, Berg en Bos, achter vijver, vermoedelijk aangevoerd met compost
 Rozekransje, Uddel, Loenense Mark, Ugchelen
 Biggenkruid, oorspronkelijk
 Muizenoor, Berg en Bos
 Schermhavikskruid, oorspronkelijk
 Zwarte toorts, Berg en Bos
 Hengel, omgeving Apeldoorn
 Glidkruid, omgeving
 Welriekende nachtorchis, Wisselse Ven
 Wespenorchis, omgeving
 Keverorchis, Kon. Park
 Dennenorchis, Zutphense straatweg voorbij de Kar
 Dubbeloof, Berg en Bos
 Gebogen beukvaren, kon. Park, Twello
 Koningsvaren, plas bij Ugchelen

Dalkruid, omgeving Apeldoorn
 Veelbloemig salomonszegel, oostelijke omgeving Apeldoorn
 Lelietje-van-dalen, Berg en Bos

Bronnen

Franken, C.J.B.P./ J.H.J. van Hest, 2013: *Cultuurhistorische analyse + ruimtelijke/ cultuurhistorische waardering van de karakteristieke bebouwing*, Zwolle.

Hageman, B., 1998: *Het bos van de burgemeester. Geschiedenis van natuurpark Berg en Bos Apeldoorn*, Apeldoorn.

Koopmans, 1950: Ir. A.N. *Flora van Berg en Bos en van de Gelderse Tuin*. Uitgever Eerste Apeld. Schrijfkamer, Paschlaan 21 Apeldoorn.

Klis van der, D., 2011: *100 jaar natuurbeleving van Apeldoorners. Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging afdeling Apeldoorn 1911-2011*, Apeldoorn.

Nieuwenhuize, C., 2007: *Cultuurhistorische resten in het Orderbos*, Apeldoorn.

www.delpher.nl

<https://www.natura2000.nl/>

<https://natuurtijdschriften.nl/>

<https://www.sbdv.nl/>

204 Koopmans, A.N. ca 1950 p 18 - 28.

17. Evenementen in het Natuurpark Berg en Bos door de eeuwen heen

Theo Weltje

Als kind had ik altijd al veel interesse in de natuur en geschiedenis, wat zich voortzette in speuren naar onze oorsprong. Praktisch gezien dus scherven in de aarde zoeken. Met 27 jaar begonnen als amateurarcheoloog bij de AWN in Deventer. Daar hadden ze een soort van opgravingskamp op de Kloosterlanden. AWN-ers konden daar elke zaterdag meehelpen om klooster Ter Hunnepe op te graven. Omdat Apeldoorn geen afdeling van de AWN had, hebben een groepje vrienden, waaronder ik, de AWA opgericht. De liefde voor archeologie is altijd gebleven, waarom ik ook vrijwilliger ben geworden bij o.a. Archeologie Gemeente Zutphen. Tot slot, als geboren Apeldoornse ben je (zeker als je in Apeldoorn West woont) vanuit je jeugd zeer verbonden met Berg en Bos. Het Kristalbad, de films, Lumido en bijv. de Keltische dagen waren een rode draad door mijn jeugd.

Inleiding

Veel inwoners van Apeldoorn kennen het park tegenwoordig alleen als ingang van de Apenheul en het Openlucht Filmfestival. Er is hier door de eeuwen heen echter heel veel georganiseerd.

Ik zal eerst een willekeurige opsomming geven van een aantal van deze evenementen en gebeurtenissen. Daarna zal ik er een aantal uitlichten op een niet wetenschappelijke wijze.

Valkenjacht
Paardenrenbaan
Openluchtfestival
Lumido
Schotse Spelen
Bosbouwdagen
Burning man
Buitenzomer
Tentoonstellingen in de Acaciahal
Scouting 75 jarig bestaan
Levade
BosVolPop
Royal Mile van de Triënnale 2008
Game Fair
Nationale landbouwtentoonstelling
Dutch Country Music Fair
Best Dog Event
Omroepdagen
Openlucht theater (diverse optredens)
Hapskamp
Enz.

De valkenjacht

Rond 1700 werd er vanuit het Loo met afgerichte roofvogels gejaagd. Dit konden valken, sperwers of uilen zijn. Rond 1839 werd het Koninklijk Nederlandsch Valkeniers-Gezelschap op het Loo opgericht, waarbij de jacht zich dus meer concentreerde op die met valken.

De Valkenberglaan is voor ons een tastbare herinnering aan deze tijd. Hij loopt vanaf paleis het Loo, de Naald, nog voor een groot deel onverhard naar de Valkenberg, ook Galgenberg genoemd. Vanaf deze heuvel had men een ruim uitzicht richting Hoog Soeren.

Halverwege Hoog Soeren kunnen we nog de restanten zien van de Reigerskooi die voor de jacht gebruikt werd. Nu is het een bijna dicht gegroeid moeras. De jacht verliep niet altijd in het voordeel van de valk. Als een reiger aan de grond gebracht werd, zoals dat werd genoemd, kon deze zich op de

Afbeelding 17.1 De aftocht tot de valkenjacht bij het Jachtslot Het Loo tweede helft zeventiende eeuw (bron: Gelders Archief archiefnr. 1551-551)

rug keren en met de lange snavel omhoog stoten, wat soms de dood voor de valk betekende.²⁰⁵

paardenrennen werden gehouden, zowel op de vlakke baan als met hindernissen.

Afbeelding 17.2 Paardenrennen bij het Loo door J.B. Jongkind (1819-1891) in 1848 (Koninklijke verzamelingen).

De renbanen

Al in 1624 had prins Maurits een renbaan bij Scheveningen aangelegd om met zijn paarden op te kunnen draven. Willem II begaf zich vrijwel dagelijks naar deze baan om zich in het harddraven te oefenen als basis voor de jacht. In zijn memoires staat echter dat hij 3 avonden per week aandacht schonk aan de elegante, levendige en sportieve koningin van Bohemen.

Prins Alexander (1818-1848) pachtte in 1844 een terrein van 13 ha op het Orderveld. Hij liet hierop een renbaan van een mijl aanleggen waarop tijdens de periode van de valkenjacht

Het was mode om in die tijd renbanen aan te leggen. Een voorbeeld zoals dat toen kon gaan:

De gemeente Arnhem besloot in 1846 om een wedrenbaan aan te leggen in het Papendalsche veld. De aanleg was een vorm van werkverschaffing, anders dan bij het Loo neem ik aan. De gemeenteraad van Arnhem trok 6.000 gulden uit voor dit project. Bij de opening werd deze renbaan een van de best afgewerkte wedstrijdrenbanen genoemd.

De renbaan was echter geen lang leven beschoren. Bij de wedstrijden op 13 juli 1846 kwamen er nog 4.000 tot 5.000 bezoekers. Na de jaarlijkse wedrennen in het tweede jaar kwam er in 1847 alweer een einde aan de exploitatie. De inwoners uit Arnhem en omgeving hadden te weinig interesse in deze vorm van vertier. Het publiek was niet gewend aan de cultuur van het wedden.

Nationale landbouwtentoonstelling 1925

De Nationale landbouwtentoonstelling werd door de Gelders-Overijsselse Maatschappij van landbouw georganiseerd in augustus 1925 in het park Berg en Bos.²⁰⁶ In de Apeldoornsche courant van 15 augustus staat te lezen dat tijdens de landbouwtentoonstelling het vee en landbouwgewassen uit het hele land worden gepresenteerd. Het doel van de tentoonstelling is het presenteren van de landbouwsector, maar ook het stimuleren en verbeteren van de landbouw. De tentoonstelling had ook een beursfunctie, waarbij boeren kennis konden nemen van de nieuwste ontwikkelingen.

205 <https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/valkenjacht-op-het-loo#!#customCarouselDetail>

206 Apeldoornsche Courant 15-08-1925.

Afbeelding 17.3 Koningin Wilhelmina bezoekt de Nationale Landbouwtentoonstelling 1925 (Collectie: Roel Boon).

Afbeelding 17.4 De Acacia-hal (bron: www.oud-apeldoorn.nl).

Voor Apeldoorn was het toen een groot evenement waar veel bezoekers uit het hele land op af kwamen. Onder andere koningin Wilhelmina bracht een bezoek aan de Landbouwtentoonstelling.²⁰⁷

Congreshal/Acaciahal/Bloemenhal

In het park Berg en Bos werd in 1948 ter gelegenheid van de manifestatie Bloemen in Berg en Bosch (BBB) een grote houten congresshal gebouwd. Na het festival werd het gebouw weer afgebroken behalve onder andere de Bloemenhal. Deze laatste werd nog tientallen jaren voor andere activiteiten gebruikt om vervolgens in 1971 te dienen als eerste onderkomen van de Apenheul. In 1981 brandde deze helemaal af met desastreuze gevolgen voor de apenbevolking.

Op de plek van de congreshal kwam in 1952 de Acaciahal. Bekend door de vele dansavonden voor jong en oud. BBB was een enorm succes. In de 6 weken dat het bestond trok het zeer veel bezoekers uit het hele land. Zo'n 12.000 per dag, in totaal ongeveer 500.000 bezoekers. Dit succes gaf de aanzet tot veel meer manifestaties, waaronder het voor Apeldoorners bekende Lumido.

Veel speelde zich af rond de grote vijver. Verliefde stelletjes werden er à la Venetië door gondeliers rondgevoerd met punters uit Giethoorn. Dit duurde tientallen jaren voort, waarbij heel veel tieners uit Apeldoorn een zakcentje

²⁰⁷ Apeldoorsche courant 19-08-1925.

Afbeelding 17.5 Poster van Lumido uit 1954 (Bron: CODA beeldbank).

bijverdienden als Gondelier. Hoogtepunt was dan het moment dat er per ongeluk door een fontein heen werd gevaren tot grote hilariteit van vooral de vele toeschouwers.

Op het eiland speelde zich ook bijvoorbeeld een lichtspel af. Mij zijn het meest bijgebleven de avonturen van Paulus de Berg en Boskabouter. Je zag niets maar je hoorde heel hard de schelle stem van de heks Eucalypta die riep: "Ik zal je pakken Paulus!".

Lumido

Het licht spektakel Lumido werd in 1953 voor het eerst georganiseerd in het Park Berg en Bos.²⁰⁸ In het eerste jaar bezochten ruim 85.000 bezoekers "het lichtspookje", zoals er in het nieuwsblad voor Sumatra uit 1954 naar wordt verwezen.²⁰⁹ In 1954 werd het Lumido-spektakel echter al uitgebreid. Zo werd er in de vijver een fontein geïnstalleerd die het geheel nog spectaculairder maakte. Door vier pompen te gebruiken kon de fontein 20 meter hoog spuiten.

In de jaren '60 en '70 werd het Lumido-lichtspookje uitgebreid met meer fonteinen en gondels die door de vijver voeren. In 1977 werden er 16 fonteinen gebruikt tijdens Lumido. Dit deed het tij echter niet keren. Al vanaf 1970 nam het aantal bezoekers ieder jaar af. 1985 was een dieptepunt.

²⁰⁸ www.apeldoorndirect.nl/cultuur/een-kijk-op-de-wijk-berg-en-bos

²⁰⁹ Het nieuwsblad voor Sumatra 04-08-1954

Afbeelding 17.6 gondelvaart tijdens Lumido in 1966-1967 (bron: CODA beeldbank collectie M.R. Boon).

Dat jaar kwamen er maar 15.000 bezoekers af op het lichtspookje. Vanaf 1985 kwam er ook muziek bij het lichtspookje om zo de bezoekersaantallen weer op te schroeven. In 2003 kon men Lumido voor het laatst zien, maar de laatste jaren wordt Lumido gelukkig weer georganiseerd. Het lichtspookje heeft altijd nog een plekje in de harten van vele Apeldoorners.

Burning Man

In Amerika komen jaarlijks 50.000 mensen naar de woestijn van Nevada om een groot feest te vieren. Bij dit feest staan zelfexpressie en samenhang centraal. In 2016 werd de eerste editie van het Nederlandse Burning Man festival georganiseerd in Kootwijk. Deze editie was een groot succes en de 750 tickets waren binnen de kortste keren verkocht.

In 2017 en 2018 werd het Nederlandse Burning Man festival met de naam 'Where the sheep sleep' georganiseerd op de Bosweide in Berg en Bos. De tip voor de bezoekers was: Trek je bodypaint, glitters en veren uit de kast. Oefen je vuur-vreetkunsten en bereid je voor op een weekend feest voor al je zintuigen.

In 2019 werd er bekend gemaakt dat het festival 'Where the sheep sleep' naar Flevoland zou verhuizen. In een persbericht liet de organisatie weten dat ze na drie geslaagde edities op de Veluwe uitkijken naar een nieuwe locatie.

Hapskamp

In Apeldoorn zullen veel ouders van kinderen die in de bovenbouw van de basisschool zaten gemengde gevoelens hebben bij dit kamp. Op een dag sta je dan met je kind, die een jute zak over het hoofd heeft getrokken als zijnde kledingstuk, voor het hek aan het eind van de Asselsestraat te wachten in een meute van andere ouders en kinderen. De spanning stijgt. In de verte achter het hek nadert langzaam een bebaard prehistorisch figuur waarvan de ogen niet

Afbeelding 17.7 Where the sheep sleep (bron: www.burningman.nl/where-the-sheep-sleep).

zichtbaar zijn. Het hek gaat open en de ouders staan hun kinderen af aan deze vreemde snoeshaan. Die volgen hem als een kudde schapen, op naar het ongewisse. Het is op dat moment moeilijk te bepalen, wie het moeilijker hebben... de ouders of de kinderen. Voor velen blijkt het echter een onvergetelijke ervaring om 3 dagen te leven in een prehistorisch dorp. Vuren stoken, brood bakken, verzorgen van dieren, maar ook het ongemak: slapen op stro en dierenhuiden, snurkers naast je en natuurlijk "het toilet".

BosVolPop

Op 24 juni 1995 beleefde Apeldoorn een echt popfestival met ongeveer 5.000 bezoekers. Er was een minifestivalmarkt, je kon bungeejumpen à 100 gulden per sprong, straattheater en natuurlijk veel muziek.

Er waren wel enige kritische noten. Jan Douwe Kroeske: "Het is een milieubewust festival, maar ze houden wel helikopter-vluchten. Dat is tegenstrijdig."

De hoogtepunten werden gevormd door the Scene en Herman Brood. Herman had er zin in en kwam met een aantal pittige korte nummers, zoals: "Never be clever" en "I love you like I love myself".

Tegen de avond was er een optreden van Hans Dulfer die zich stevig ergerde aan de lage opkomst bij zijn optreden: "Ik dacht dat Apeldoorn een grote provinciestad was. Waar blijven jullie nou!", riep hij. Veel bosboppers vonden het namelijk nodig om even naar huis te gaan om een hapje te eten.

Het festival kreeg ondanks het succes geen opvolging omdat de sponsoring het jaar erop niet rond kwam.

Uit je dak gaan is...
met Jan Douwe Kroeske
'n BosVolPop beleven

BOSVOL pop

Het Nederlandse Poppodium
 in Apeldoorn op

24 juni 1995
 van 10.00 - 23.00 uur

**park berg & bos
 apeldoorn**

Met optredens van:

- saskia laroo
- jeunes turcs
- the scene
- daryll ann
- hans dulfer
- herman brood
- tres tacos
- mendoza dance parti
- van dik hout
- 12 regionale bands

****special act****

Luka bloom

Met zeer veel topspektakel &

- attracties als:
- animatieacts
- spiegeltent
- festivalmarkt
- lasershooting
- bungee jumping
- stoffe wand
- e.v.a.

kaarten á 29,50
(35,- aan de kassa)

Voorverkoop v.a. 8 mei bij:

- alle VVV-besprekingsbureaus
- SNS-banken, tel. 055-276714
- Plato, popspeciaalzaken
- kassa Berg & Bos

Maakden tot 15 jaar gratis toegang

De Blauwe Werelt

Apeldoornse Courant
 Gelders Dagblad

AFORMA

NUON

look at other side for more info

De bands op het hoofdpodium behoeven geen nadere toelichting, zij spreken voor zich, maar wat betreft de regionale bands is een kleine introductie misschien op z'n plaats:

Regionale bands subpodium:

Apple (Zwolle)

De muziek van Apple is meerdere malen vergeleken met die van Van Halen en Mr. Big. De demo van deze Zwolse rock-band wordt in het tijdschrift Aardschok uitgeslagen tot demo van de maand. De band sprong eruit door goede composities en samenspel.

Straxvalty (Haaksbergen)

Deze band uit Haaksbergen speelt frisse, vrolijke popmuziek. De band zal met de muziek wat luchtigheid toevoegen aan het festival.

Mixpah (Arnhem)

Deze vreemde naam is afkomstig uit het Hebreeuws en betekent: 'waar je ook mag zijn, mag je het goed gaan'. De Arnhemse band speelt muziek die wordt omschreven als een kruising tussen The Levellers en The Walkabouts. Mixpah staat voor pittige, mysterieuze folk-rock die met grote klasse ten gehore wordt gebracht.

Chain of Fools (Kampen)

De uit 8 m/v bestaande Kampense band laat er geen twiifel over bestaan. Zwerfend belijden zij de funk en de soul, beïnvloed door o.a. James Brown en Sly Stone.

Smit en grote namen (Groningen)

Deze band uit Groningen brengt nederlandsstalige feestmuziek. De teksten zijn de moeite waard om naar te luisteren en de muziek is zeer gewaardeerd in stijl.

I Star Connection (Nijmegen)

Deze Nijmeegse reggae-band maakt zwevende, dragende muziek zoals Mr. Marley maakte.

Brainbow (Apeldoorn)

Deze band laat zich inspireren door groepen als Rage Against the Machine en James Brown.

Gentle Flashers (Apeldoorn)

Deze band is al 5 jaar actief in Apeldoorn en binnenkort komt hun eerste cd uit. De muziek laat horen dat de musici goed op elkaar ingespeeld zijn en in staat stervig te rocken en rake ballades gevoelig ten gehore te brengen.

Spiegeltent:

Karl Adams (Apeldoorn)

Een relatief nieuwe naam in de Nederlandse muziekwereld, in de traditie van singer-songwriters als Paul Simon, Rick Lee James en Steve Winwood. Hij speelt samen met artiesten die reeds hun faam verdienen in diverse andere bands en samen presteren ze het om perfect gecomponeerde nummers ten gehore te brengen.

Groove Syndicate (Nijmegen)

Deze band speelt muziek in de stijl van George Clinton, Bootsy Collins en Getchell. Als je van Funk en goede Vibes houdt, mag je deze band niet missen.

Frank W. (Nijmegen)

Deze zanger won in 1994 het singer-songwriter festival in Nijmegen met zijn krachtige solo-performance met zijn gitaar. Zijn grote voorbeelden zijn o.a. Melanie en Ted Hawkins.

Pop goes the brain (Zwolle)

Deze groep brengt lichtgewicht popsongs met een zwaar hart. De band speelt gekke melodieën en heeft zeker hitpotentie. De muziek bevat een hoog gehalte aan zestig- en zeventiger jaren invloeden.

Milieubewust popfestival

BosVolPop is opgezet als een milieubewust popfestival. Er is door de Hogeschool Maastricht, afdelingsrichting milieukunde een onderzoek gedaan naar de milieueffecten van het festival, wat geleid heeft tot een aantal aanbevelingen en maatregelen met betrekking tot deze milieueffecten.

Bovendien wordt samengewerkt met de stichting Louis d'Eco, een stichting voor milieuzorg op evenementen. Deze samenwerking wordt door de gemeente daadwerkelijk ondersteund dat het festival als voorbeeldproject voor milieubewuste evenementen is aangemerkt.

Enkele voorbeelden van milieumaatregelen: de catering maakt gebruik van herbruikbare materialen, afval wordt gescheiden verzameld en gerecycled, er komen speciale bekertjes stands waar gebruikte bekertjes ingeleverd kunnen worden. Er worden pendelbussen ingezet om het gebruik van openbaar vervoer te stimuleren. Tijdens het festival loopt een speciaal clean-team rond de rondsingelring afval opruimen.

Met dank aan onze sponsors:

Nuon, De Blauwe Werelt, Wegener, AdVenture, Americahol, Aloma Drukkerij, BFI afvalverwerking, Bloemink Hotel, Boele Verhuur, Boxart Assurantien, Dijkstra de Graaff Notarissen, Coca Cola, Grolsch Brouwerij, Hanco, Intermediair Uitzendbureau, Mildnet Vervoer, Moret, Ernst & Young, Pieve Muziek, Plato, Pitt Telecomregio Apeldoorn, Raak Reklame-producties, Ringier Design, SNS-bank, Theo Theater Evenementen Organisatie, Van Heck en van Yliet Advocaten, Van Heemskerk Groenten en Fruit, Vigita beveiliging, Vos Noodstroom, Westlink Horeca, Zims, Gemeente Apeldoorn

Afbeelding 17.8 Advertentie Bos vol Pop op 24 juni 1995 (Bron: Eric de Man).

18. Veldrijden in Natuurpark Berg en Bos

Eric de Man

Als het mogelijk is maakt een groep voormalige collega's, waarvan ik er één ben, wekelijks ergens een wandeling. Uiteraard ook af en toe in Natuurpark Berg en Bos. Aangezien ik ook de minder bekende paadjes in het gebied goed ken heb ik de wandelclub daar weleens overheen geleid. Voor de aardigheid heb ik een keer wat foto's en documentatie meegenomen van de wereld- en Nederlandse kampioenschappen veldrijden die in de jaren zeventig in Berg en Bos zijn verreden en daar op de specifieke plekken wat persoonlijke belevenissen over verteld.

Eén van de oud-collega's is Theo Weltje van de AWA. Hij vroeg me in april 2020 om wat te schrijven over dat veldrijden in het kader van een onderzoek. Nadat me was verzekerd dat archeologen hier echt interesse in hadden, heb ik dat gedaan. En vanaf dan stond ik op de verzendlijst van het project en nam deel aan video-meetings!

Mijn hele leven woon ik al op loopafstand van Berg en Bos, kom er zeer veel en probeer als hobbyfotograaf steeds om het Park en zijn flora en fauna mooi in beeld te brengen. Daarom wilde ik zeker bij het project betrokken blijven en heb na het veldritverhaal meerdere andere onderwerpen opgepakt. En met veel plezier! Het was niet alleen bijzonder leuk om te doen, maar het heeft me veel geleerd over "mijn park": Natuurpark Berg en Bos.

Inleiding

Ook voor wielervrienden is Natuurpark Berg en Bos historische grond. Na provinciale kampioenschappen (9 januari 1971)²¹⁰ en Nederlandse kampioenschappen (31 januari 1971) worden er, binnen een maand, op 28 februari 1971, ook de Wereldkampioenschappen veldrijden gereden. Bijzonder, want het is de eerste keer dat deze sinds 1950 bestaande kampioenschappen in Nederland plaatsvinden! Tegenwoordig bestaat een WK veldrijden uit 6 wedstrijden verdeeld over 2 dagen. In 1971 zijn er slechts 2 categorieën: amateurs en professionals (de dames reden bijvoorbeeld hun eerste WK pas in 2000), dus alleen de zondag is voldoende voor het evenement.

Redenen om het WK aan Apeldoorn toe te wijzen zijn de uitstekende reputatie van de organiserende vereniging AR en TV²¹¹ De Adelaar en de aanwezigheid van een totale omheining van Natuurpark Berg en Bos.²¹²

Het smaakvol in regenboogkleuren uitgevoerde entreebewijs zal dan ook waarschijnlijk bij de bestaande kassagebouwten zijn aangeschaft. De entree van 6 gulden is voor die tijd pittig.

Maar gelukkig is mijn vader een groot sportliefhebber, dus hoef ik als 11-jarige niet te zeuren om net als bij het NK ook bij het WK aanwezig te mogen zijn.

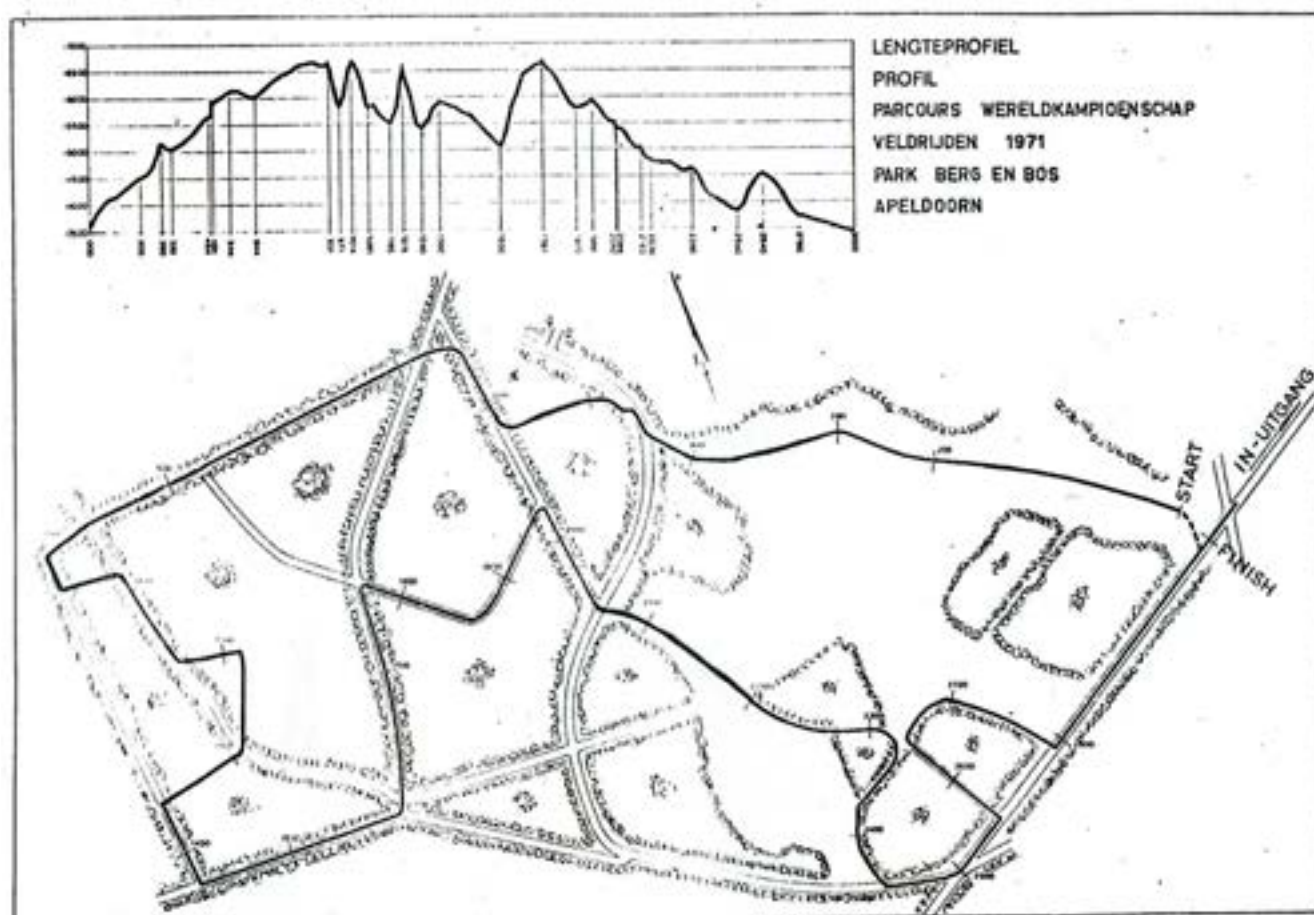

Afbeelding 18. 1 het regenboogkleurige entreebewijs (bron: archief Eric de Man).

210 Politiek, G. 1983. p.73

211 Apeldoornse Renners en Toeristen Vereniging. Overigens sinds de oprichting in 1931 op vele manieren gespeeld. Volgens de huidige statuten: Apeldoornse Ren- en Toeristenvereniging.

212 Politiek, G. 1983. p.72

Afbeelding 18.2 Veldrijden parcours.

Het parcours

Het parcours is exact 3 kilometer lang en door de amateurs 7 keer en de profs 8 keer af te leggen.²¹³

Lopen we nu het parcours langs, dan is er veel veranderd. Sommige paden zijn verdwenen of hebben zelfs nooit bestaan: door het aanbrengen van een afzetting tussen de bomen is snel een extra stukje parcours gemaakt. Rond de bosweide staat nu een laag raster om vrolijk wroetende wilde zwijnen van de grasmat af te houden. Ook bestaan het Hapskamp en het recreatieve Lammerts pad begin 1971 nog niet; de afrastering van Berg en Bos is meteen de nog bestaande afrastering van het Kroondomein.²¹⁴

De start van de wedstrijden is onderaan de bosweide, vlak bij de zandweg vanaf de toen nog bestaande Acaciahal. De renners volgen min of meer de bosrand over de hoogste heuvel van de bosweide. Op de heuvel staan, naast het parcours natuurlijk, een aantal vlaggenmasten en een hoog tijdelijk bouwsel, waarschijnlijk voor de televisie. Langs het parcours staan 14 tv-camera's die zijn verbonden met 3 reportagewagens. Vijf televisie- en vier radiostations in het buitenland zenden de wedstrijd ook rechtstreeks uit.²¹⁵ Na de wedstrijden vinden hier ook de huldigen plaats.

De bosweide wordt verlaten op het meest noordwestelijke punt (nu een klaphekje in het raster), even rechts de grindweg op en hier vinden we nu het enige tastbare overblijfsel van het WK veldrijden 1971: een speciaal voor de wedstrijden aangelegd trapje de Suikerberg op.

Het huidige trapje is de derde versie. Het originele in 1970 aangelegde trapje bestaat volgens het verslag in het blad "Wielersport" uit 10 treden van houten stammetjes.²¹⁶ Een mooie foto op de achterzijde van hetzelfde blad geeft een goed beeld van de situatie toen. Mijn ouders en ik moeten toen vlak bij de fotograaf hebben gestaan; wat een belevenis om mijn eerste WK daar mee te maken.

Op een foto van een veldrit in 1978 is te zien, dat de treden grotendeels onder aarde en blad zijn verdwenen.²¹⁷ Later zijn de houten stammetjes vervangen door betonnen trottoirbanden. In 2019 is het trapje opnieuw aangelegd met klinkers tussen de trottoirbanden. We tellen nu 14 treden. De picknicktafel en afvalbak staan er in 1971 uiteraard nog niet.

Na het trapje gaat het parcours meteen rechtsaf parallel aan de grindweg en linksaf door dit stukje bos. Deze paden bestaan niet meer. Dan gaat het parcours rechtsaf het pad op dat nu deel uitmaakt van de blauwe wandelroute. Vlak voor het opnieuw bereiken van de grindweg (daar waar nu

213 Balder, J. 1971. p.4

214 Hageman, B. 2011. pp.(2)-XVI, (3)-XVI, (5)-XVI en (6)-XVI

215 Politiek, G. 1983. pp.78-79

216 Balder, J. 1971. p.3

217 Onbekend. 1978.

WIELERSPORT

ASSOCIATION MAKING OR WORKING IN THE FIELD OF WORKS, SERVICES OR INFORMATION NEEDS ANALYSIS WILL BE AN

VERGELIJKENDENDE VERPANDEN VOOR GRANTING IN

'n Lekke band?

SOLITING • CLIPPING • REPAIR TECHNIQUE

**bij de
hand!**

de Volkskrant de krant die zélf gaat kijken!

Afbeelding 18.3 Het trappetje tegen de Suikerberg.

een bankje staat) gaat de route linksaf. Zo abrupt linksaf als op het kaartje van het parcours staat lukt niet meer, nu moeten we iets verder doorlopen, linksaf terug en even verder rechtsaf. Dit lange weinig gebruikte pad eindigt met een duik het Haasbergerravijn in, tegenwoordig pal achter de hekken van het Hapskamp. Rechtdoor gaat het parcours meteen weer omhoog en terug naar het pad vanaf het Hapskamp. Het parcours gaat nog een lusje omhoog naar links (een met afzetting gemaakte hindernis?) en aan de overzijde van het pad omhoog naar een nu niet meer bestaand pad.

Uiteindelijk komen de renners uit waar nu het restant staat van een nu op ca. 3 meter hoogte afgezaagde beuk (over deze boom later meer) en gaan vanaf daar linksaf de steile klim omhoog. Van het V-vormige pad waar daarna rechtsaf op wordt gegaan is niets meer terug te vinden. Het pad komt uit op hetzelfde pad in de blauwe wandelroute als eerder in het parcours.

Alle paden in het gebied achter het Hapskamp inclusief de steile klim vanaf de beuk zijn in maart 2021 dicht gegooid of met een balk afgesloten. Er staan sindsdien bordjes met de tekst "NATUURTERREIN GEEN TOEGANG".

Na het oversteken van de grindweg wordt de bosweide weer bereikt. Na wat geslingering tussen de bosjes wordt de bosweide weer verlaten daar waar nu de "Pyramide" staat. Van daar gaat het parcours linksaf de zandweg langs de bosweide op. Men had ervoor kunnen kiezen om rechtstreeks naar het begin van een volgende ronde te rijden, maar er is eerst nog

België consolideerde veldrit-reputatie

Grootse prestatie van Nederlandse coureurs: eerste in landenklassement

[illegible]

Aan de beide jaren voorafgaand Belgische samenkomsten was ook in de Agapismen het verleden gewild. Ook bij de mannen, maar voornamelijk jonge vrouwen die zelfs op "verrezenheid" van verrezenen minder goed rijzen toelieten, niet bij de predikanten, omdat deze in Vlaanderen gewoon een kroon en een volter beschouwden. Het afgeweken van dit christenverrezen plan. Op een manier die de Aard en de Aard niet meer en/of volkomen afwijkt, behoudt het als een soort van, in de andere niet, want het is, de kennis, maar verrijkt door het niet zijn in de ander, het is de schijn van een enkele begrip van het leven.

[illegible]

done JAN BALDER

SPENCER 2007

dyr sommeværet vækkes ved et levende genoprind. De stiger op og ned, det mæskevise løb og de dæmper sig af og til. De stiger op og ned, det mæskevise løb og de dæmper sig af og til. De stiger op og ned, det mæskevise løb og de dæmper sig af og til.

De aan de zandsee leidt naar Westerland heeft een groot en imposant uitzicht op de zee. Bovendien, altijd maar in Westerland's schaduw verzonnen, kan eenvoudig een mooi gebouwtje als wachpost komen. Het was voor de pastoor een „doodgeboren kind“, dat had maar te weten dat de toren was. De Duitse kerkenorganisatie heeft ook alweer van zijn taak, want in een dergelijke toren zou het best ook een kleine kerkje in de opengegraven in

[illegible]

Afbeelding 18.4 Veldrit Berg en Bos 1978.

een extra lusje door het eerste bosje en over de bosweide toegevoegd. Dat kan nu niet meer door het raster om de bosweide.

Opvallend is dat de finish buiten het eigenlijke parcours ligt. In de laatste ronde moeten de renners na de plek waar ze in de andere rondes de bosweide op fietsen nog even doorrijden op de zandweg!

Andere kampioenschappen

Na het WK in 1971 zijn nog enkele nationale crosses en de Nederlandse kampioenschappen 1977 veldrijden in Natuurpark Berg en Bos georganiseerd. Tijdens het NK veldrijden 1977 speelt de eerdergenoemde beuk een ongewenste hoofdrol.

Bij dat NK gingen de renners bij de beuk niet omhoog, maar komen daar over de steile afdaling juist naar beneden! Hoewel het pad toen nog niet zo uitgesleten is als nu, ligt de snelheid toch vaak te hoog voor de moeilijke omstandigheden en verliezen velen de macht over het stuur. Bij te abrupt remmen gaan renners voorover over hun stuur en onderaan de afdaling is het vaak kiezen tussen het rammen van de precies in het pad staande beuk of het publiek dat daar achter een lint staat.

Zelf sta ik die dag halverwege de afdaling met uitzicht op de beuk en heb sindsdien nooit meer zoiets meegemaakt. De crashes en valpartijen volgen elkaar in een ongekend tempo op.

Het Algemeen Dagblad opent op maandag het verslag met de volgende veelzeggende alinea:

“APELDOORN – De voorzorgsmaatregelen waren al genomen. Halverwege het glibberige parcours waarop de Nederlandse veldrijders om de nationale titels streden, had de organisatie een uit de wortels gegroeide boom van een stootkussen voorzien.

De linke hindernis – keurig in de grond na een steile afdaling, waardoor de renners nauwelijks konden uitwijken – leverde voor menigeen moeilijkheden op. Vier crossers konden onmiddellijk na aanraking met het obstakel met de ambulance naar het ziekenhuis om te revalideren.”²¹⁸

De laatste keer dat er in Berg en Bos een veldrit is gereden, is op een nevelige 24 november 1979.

Deze wedstrijd wordt zelfs op die zaterdagavond door Studio Sport in samenvatting uitgezonden.

Voor de veldritten aan het eind van de jaren '80 en die van 2013 t/m 2017 wordt uitgeweken naar het Orderbos.

Bronnen

Balder, J. 1971. België consolideerde veldritreputatie.

Wielersport, 20 (5): 1-4 en 24

Hageman, B. 2011. *Natuurpark Berg en Bos. Het bos van de burgemeester*. Apeldoorn, De Ramshorst.

Noppen, M. 1977. Kleurloze kampioen. *Algemeen Dagblad*. 17-01-1977

Onbekend. 1978. Duitser Reiner Paus sterk winnaar veldrit Apeldoorn. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 27-11-1978

Politiek, G. 1983. *Jubileumboek “De Adelaar” van niets tot iets rondom de fiets*. Apeldoorn, eigen beheer.

218 Noppen, M. 1977.

19. Boomplantdag in Berg en Bos

Eric de Man

Ontstaan van Boomplantdag

In 1954 verschijnt een publicatie - "World Festival of Trees" - van de FAO, de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties, waarin het belang en het nut om vele redenen van bomen wordt benadrukt.²¹⁹

De FAO slaat alarm en uit haar bezorgdheid over de groot-schalige ontbossing in de wereld. Dit leidt tot het aannemen van een resolutie waarin wordt opgeroepen tot een jaarlijks terugkerend "World Festival of Trees". Nederland geeft hieraan gehoor door het Landelijk Comité Boomplantdag op te richten (dat sinds 1980 is doorgegaan als Stichting Nationale Boomfeestdag). Dit comité onder leiding van Staatsbosbeheer, nu nog altijd de moederorganisatie, krijgt de taak om het Nederlandse publiek en de kinderen in het bijzonder te interesseren voor de waarde van bomen en bossen.²²⁰

Dit alles leidt tot de eerste "Nationale Boomfeestdag" in de stijl zoals die nu nog wordt gehanteerd op 10 april 1957 in Natuurpark Berg en Bos!²²¹

Vorbereiding Boomplantfeest 1957

Op 8 april 1957 wordt onder leiding van de heer D. Bouman, directeur van de Dienst Landelijke Eigendommen en de grote regisseur achter de schermen, een generale repetitie gehouden ter voorbereiding op het Nationale Boomplantfeest. Op de heuvel van de bosweide spreekt hij alle betrokkenen van de Dienst Landelijke Eigendommen, de Koninklijke Houtvesterijen en Staatsbosbeheer toe. Hij vertelt dat het met het oog op opnamen voor televisie en film bijzonder op prijs wordt gesteld, dat scholen die een eigen vlag bezitten deze meevoeren. De 36 deelnemende scholen krijgen een nummer dat correspondeert met de nummers van de 36 percelen waarin geplant gaat worden.²²² Op foto's van deze bijeenkomst op de bosweide is te zien dat de perceelnummers dan al zijn aangebracht.²²³

Het Nationale Boomplantfeest 1957

Op 10 april 1957 stellen 1.700 schoolkinderen uit de zesde klassen van de Apeldoornse lagere scholen zich op in een lange rij bij de ingang van Natuurpark Berg en Bos aan de J.C. Wilsaan.

Elk van de 36 deelnemende scholen draagt een bord mee met het aan hun toegewezen nummer.

Voorafgegaan door de drumband van de Koninklijke Marechaussee en voorzien van vlaggen en vaandels marcheren de schoolkinderen daarna groepsgewijze naar de bosweide.²²⁴ Televisie en Polygoon bioscoopjournaal zijn van de partij. De NTS (Nederlandse Televisie Stichting, de voorloper van de huidige Nederlandse Omroep Stichting; EdM) maakt filmopnamen voor uitwisseling met Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland, Scandinavië, België, Verenigde Staten en Canada. Talrijke autoriteiten zijn aanwezig waarbij de Apeldoornse Burgemeester Des Tombe.

De voorzitter van het Nationaal Comité Boomfeestdagen Nederland (zoals het in de Nieuwe Apeldoornse Courant wordt genoemd; EdM) Dr. J. de Hoogh houdt een toespraak en drie jachthoornblazers van de Koninklijke Houtvesterijen in traditionele kledij blazen op historische jachthoorns een oude melodie: "Begrüßung in Walde".²²⁵

Daarna kan het, zoals de krant het noemt, "historische werk" beginnen.

De 1.700 schoolkinderen planten ruim 4.000 boompjes zodat een prachtige kartelweide ontstaat.

De 4.000 boompjes (veldesdoorn, krentenstruik, witte berk, haagbeuk, meidoorn, olijfwilg, kardinaalsmuts, lijsterbes, Gelderse roos en andere soorten) gaan een prachtige stoffering vormen als overgang van gras naar dennen-groen.²²⁶

Alle deelnemende schoolkinderen krijgen na afloop van een naburige chocoladefabriek een reep met een speciale verpakking met de tekst: "Eerste Boomfeestdag Apeldoorn, 10 april 1957, En ... "het is niet goed als de natuur moet klagen over de mensen" Een uitspraak van Selma Lagerlöf."²²⁷

Ter informatie: Selma Lagerlöf (1858-1940) was een Zweeds schrijfster, die vooral bekend is geworden door haar kinderboek "Nils Holgerssons wonderbaarlijke reis" en in 1909 de Nobelprijs voor Literatuur ontving.²²⁸

De dag wordt voor de schoolkinderen afgesloten met chocolade en limonade en een film in de Acaciahal. Het is een mooie en instructieve film over het dierenleven in het bos en speciaal over het leven van twee eekhoorntjes.²²⁹

Wanneer de heer Bouman nadien weer op de bosweide gaat kijken, "een ontroerend weerzien" na een enorme invasie van schoolkinderen, blijkt bijna elk boompje een door de planter

219 Nationale Boomfeestdag. Geraadpleegd 25-11-2020

via <https://www.beleven.org/feest/nationale-boomfeestdag/>

220 De oprichting van boomplantdag. Geraadpleegd 25-11-2020 via <https://www.boomfeestdag.nl/over-ons/geschiedenis/>

221 Nationale Boomfeestdag. Geraadpleegd 25-11-2020 via <https://www.beleven.org/feest/nationale-boomfeestdag/>

222 Onbekend. Nieuwe Apeldoornse Courant. 09-04-1957.

223 Beeldbank CODA. Geraadpleegd 02-12-2020 via <https://archieven.coda-apeldoorn.nl/>

224 Beeldbank CODA. Geraadpleegd 02-12-2020

via <https://archieven.coda-apeldoorn.nl/>

225 Onbekend. 1957. Nieuwe Apeldoornse Courant. 11-04-1957.

226 Onbekend. 1957. Nieuwe Apeldoornse Courant. 11-04-1957.

227 Onbekend. 1957. Nieuwe Apeldoornse Courant. 11-04-1957.

228 Selma Lagerlöf. Geraadpleegd 03-12-2020

via website https://nl.wikipedia.org/wiki/Selma_Lagerl%C3%B6f

229 Onbekend. 1957. Nieuwe Apeldoornse Courant. 11-04-1957.

Afbeelding 19.1 Gedenkbord voor de eerste boomfeestdag in Nederland anno 2020. (foto: Eric de Man)

aangebracht kenteken (stokje, steentje, wolletje, reepje stof) te hebben.

Bouman geeft Landelijke Eigendommen de opdracht de kentekens intact te laten.²³⁰

Gedenkbord Boomfeestdag 1957

Gezien het historische karakter van het evenement is er nadien een gedenkbord geplaatst. Het gedenkbord staat op de bosweide aan de voet van de heuvel, wat verstopt tussen de gegroeide bomen en struiken. Helaas is het wat beschadigd door de schijnbaar onvermijdelijk vandalen.

Opvallend is dat de Nieuwe Apeldoornse Courant het steeds over 1.700 schoolkinderen heeft gehad, terwijl op het bord een exact aantal van 1.605 schoolkinderen wordt genoemd.

Boomfeestdag 1967

Er is nog een tweede gedenkbord op het terrein van Natuurpark Berg en Bos te vinden.

Op 5 april 1967 planten bijna 1.500 leerlingen uit de zesde klassen van alle lagere scholen in Apeldoorn circa 8.500 boompjes op een terrein van 1,46 hectare. Ook dit keer is de Burgemeester van Apeldoorn de heer Des Tombe aanwezig, die de kinderen en de genodigden in een toespraak welkom heet. En opnieuw zorgen de Koninklijke Marechaussee en walddoornblazers voor een muzikale

omlijsting. Ze begeleiden de kinderen tijdens het zingen van het Boomfeestlied. Ook zijn er op de bosweide demonstraties van trampolinewerkers, politiehonden en brandweer. Na afloop krijgen alle kinderen limonade, een reepje chocola en een insigne "Boomfeestdag 1967". Daarnaast is er een herinneringsvaantje voor elke school.²³¹

Het bos dat in 1967 tijdens Boomfeestdag werd geplant is nu het omrasterde gebied van de wilde zwijnen. Het bord staat aan wat nu de achterzijde van het gebied is, vlak bij de speelweide.

Opvallend is dat het aantal deelnemende kinderen op het bord (exact 1.570) weer afwijkt van het aantal dat in de Nieuwe Apeldoornse Courant wordt genoemd (bijna 1.500).

Bronnen

Onbekend. 1957. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 09-04-1957.
Onbekend. 1957. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 11-04-1957.
Onbekend. 1967. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 06-04-1967.
Beeldbank CODA. Geraadpleegd 02-12-2020
via <https://archieven.coda-apeldoorn.nl/>
De oprichting van boomplantdag. Geraadpleegd 25-11-2020
via <https://www.boomfeestdag.nl/over-ons/geschiedenis/>
Nationale Boomfeestdag. Geraadpleegd 25-11-2020
via <https://www.beleven.org/feest/nationale-boomfeestdag/>
Selma Lagerlöf. Geraadpleegd 03-12-2020
via website https://nl.wikipedia.org/wiki/Selma_Lagerlöf

230 Onbekend. 1957. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 11-04-1957.

231 Onbekend. 1967. *Nieuwe Apeldoornse Courant*. 06-04-1967.

Afbeelding 19.2 Gedenkbord voor de boomfeestdag in 1967. (foto: Eric de Man)

20. Afrastering Berg en Bos

Eric de Man

Het ontstaan van de afrastering

Vanaf de tijd dat J.C. Wils (1840-1906) en later zijn erven eigenaar waren van het terrein (1887-1917) is het totale landgoed Berg en Bosch eerst gedeeltelijk en uiteindelijk geheel omrasterd geweest.

Het landgoed van Wils werd ruwweg begrensd door het Kroondomein in het westen, de Asselsestraat in het zuiden, de Jachtlaan in het oosten en een deel van de Amersfoortseweg in het noorden. Hierbij hoorde niet het terrein van notaris Walter, waar vanaf 1893 het waterpompstation is gevestigd, enkele kleine terreinen²³² en de noordoostpunt bij de Jachtlaan. Dit deel was eigendom van het Kroondomein.²³³

Wils, een Belgische koopman en handelaar, produceerde door het aanplanten van dennen in zijn gebied rondhout voor de mijnbouw. De omrastering was nodig om vraat aan de jonge aanplant door het wild te voorkomen.²³⁴ Het bedoelde wild is tot de eerste jaren van de 20e eeuw alleen roodwild (edelherten). Het zwartwild (wilde zwijnen) is in die periode zeer zeldzaam in Nederland. Op Het Loo is in 1826 het laatste wilde zwijn geschoten en nadien zijn er nog slechts sporadisch meldingen van wilde zwijnen elders op de Veluwe. Pas in 1904 begint Prins Hendrik, sinds 1901 echtgenoot van Koningin Wilhelmina én een groot liefhebber van de jacht, uit Duitsland geïmporteerde wilde zwijnen los te laten in het Kroondomein.²³⁵ Tot dan is het onwaarschijnlijk dat Wils op zijn terrein vraatproblemen heeft gehad door wilde zwijnen.

Volgens schrijver Bas Hageman had Wils in 1894 zijn terrein nog maar gedeeltelijk omrasterd. Hij schrijft dat het gebied ten zuiden van de Lange Kruisweg tot aan de Asselscheweg en ten zuidwesten van het Haasberger Ravijn tot aan het Kroondomein pas later van een afrastering zijn voorzien.²³⁶ Daarbij moet wel opgemerkt worden dat eind 1895 het Kroondomein begint met het omrasteren van hun 3.000 hectare grote gebied. Onder leiding van de in 1893 in dienst getreden Duitse wildmeester Paul Hermann Beijer, die de populatie edelherten binnen zijn terrein wil houden, worden palen op 3 meter afstand van elkaar geplaatst en een 2 meter hoog hekwerk opgericht.²³⁷ Omdat de afrastering van het Kroondomein tevens de grens is met de Berg en Bosch, is hiermee het terrein van J.C. Wils aan de westkant automatisch ook afgerasterd. Op een plattegrond uit 1907 is deze

afrastering zichtbaar onder de vermelding "IJzerdraad afsluiting".²³⁸

Veel Apeldoorners waren ontstemd door de omrastering van het gebied van Wils en protesteerden er tegen omdat hiermee de snelste route naar Hoog Soeren, Assel en Kootwijk werd geblokkeerd. Wils maakte dit na enige tijd ongedaan door de opening van het zogenoemde Publieke Pad. Dit liep in het verlengde van de Schuttersweg langs de Valkenberg en eindigde op de Soerenseweg tegenover de oprijlaan van de villa van de familie Wils.²³⁹

Nadat de Gemeente Apeldoorn begin 1917 het landgoed Berg en Bosch koopt blijft de omrastering van het gebied in stand. Ook de gemeente Apeldoorn vindt het met het oog op de beplanting van loofhout gewenst dat er daar geen grofwild in de bossen voorkomt. Een verzoek in juli 1917 van een zekere D. Terpstra uit Apeldoorn om voor f. 600,- al het wild in het gebied af te mogen schieten geeft de gemeente het idee dat er meer aan te verdienen valt. Na een openbare aanbesteding krijgt als hoogste van de 16 inschrijvers op 28 augustus 1917 de heer J. Mulder ten Kate uit Vaassen het jachtrecht in de periode van 15 september 1917 tot 1 februari 1918 voor f. 2.125,10.^{240 241}

Ingangen Berg en Bosch

Vanaf 1920 worden er wandelkaarten voor het gebied verkocht²⁴² en is Park Berg en Bosch via meerdere, soms tijdelijk in gebruik zijnde, ingangen toegankelijk. De belangrijkste zijn de ingang via de Gemeentelijke Theetuin bij de kruising van de Soerenseweg en de Donkere Laan (dat is tegenwoordig daar de Burgemeester Roosmale Nepveulaan) en de ingang bij de boswachterswoning aan de Asselsestraat, waar de Harpweg begint. Daarnaast worden in een advertentie van het Grondbedrijf van de gemeente Apeldoorn ingangen aan de Groenlandlaan bij de Soerenseweg en de Ericaweg bij de Jachtlaan genoemd.²⁴³ Hoelang deze ingangen hebben gefunctioneerd is niet duidelijk.

Beperking van de afrastering

Begin 1934 is het deel ten oosten van de J.C. Wilsaan, waar de villawijk Berg en Bos is ontstaan, ontrasterd. Natuurpark Berg en Bos met de net gereed gekomen vijver blijft wel geheel omrasterd (evenals uiteraard het terrein van het Boschbad). Door de nieuwe afrastering langs de J.C. Wilsaan zijn Waaierlaan en Felualaan vanaf daar niet meer toegankelijk. Dit tot ongenoegen van een boze briefschrijfster in de Nieuwe Apeldoornse Courant van 28 mei 1934: "Zeer

232 Erens 2002, p.6.

233 Erens 2002, p.13.

234 Hageman 2011, p.(6)-III.

235 Maassen en Maassen-te Brake 2011, p.34-35.

236 Hageman 2011, p.(5)-III.

237 Maassen en Maassen-te Brake 2011, p.26-27 en p.30.

238 Website www.topotijdreis.nl 1907 e.v.

239 Hageman 2011, p.(5)-III en (6)-III.

240 Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken, p.285. 27-08-1917

241 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen, p.262, 28-08-1917

242 Nieuwe Apeldoornse Courant, 12-07-1920

243 Nieuwe Apeldoornse Courant, 06-07-1923

Afbeelding 20.1 Oud bord Berg en Bos toegang jaren 60 (collectie: Joop Schoneveld).

geachte Redactie. Kan u mij zeggen, wie de persoon is, die zijn omrasteringsmanie in Berg en Bosch botviert?". De redactie geeft in een naschrift aan dat er eigenlijk niet veel veranderd is. Er zijn nog steeds ingangen aan de Donkere Laan, maar nu bij de J.C. Wilsaan, en bij de boswachterswoning aan de Asselsestraat. "Alle zijwegen kunnen geen uitgang krijgen bij de omrastering, want dan zou het aantal oppassers of boswachters belangrijk uitgebreid moeten worden. Er moet nu eenmaal rekening gehouden worden met de vernielzucht van sommige mensen.", schrijft de redactie.²⁴⁴

Dat de ingang bij de boswachterswoning aan de Asselsestraat wordt genoemd is opvallend.

Op 24 april 1934 vestigde dezelfde krant er juist speciaal de aandacht op, dat na het gereedkomen van de nieuwe afrastering deze ingang zou verdwijnen. Daarna zou alleen een nieuwe ingang aan de Donkere Laan bij de kruising met de J.C. Wilsaan overblijven.²⁴⁵

Overigens zijn er waarschijnlijk meerdere afgesloten hekken in de afrastering aanwezig geweest, die in principe niet voor publiek gebruik bestemd waren. In de Nieuwe Apeldoornse Courant verschijnt bijvoorbeeld jaarlijks in juli de aankondiging van de mogelijkheid om in Berg en Bos bosbessen te plukken. Er staat van 1934 tot en met 1941 in de aankondiging altijd vermeld: "Toegang uitsluitend aan de Felualaan bij het Boschbad." In 1942 en 1943 is de toegang voor de bosbessenplukkers bij de boswachterswoning aan de Asselsestraat.²⁴⁶

Eerste voorstel voor opheffing van de omrastering

Op 8 februari 1952 stuurt het college van Burgemeester en Wethouders een voorstel naar de gemeenteraad om het bosgebied te ontrasteren met uitzondering van het parkgedeelte.

Hun standpunt is dat het gemeentelijke bosbezit zoveel mogelijk als vrij wandelterrein voor iedereen moet open-

- 244 Nieuwe Apeldoornse Courant, 28-05-1934
- 245 Nieuwe Apeldoornse Courant, 24-04-1934
- 246 Nieuwe Apeldoornse Courant, 1934 t/m 1943

Afbeelding 20.2 Oud bord Berg en Bos toegang jaren 70 (collectie: Joop Schoneveld).

staan. Het te verzetten raster verkeert bovendien hier en daar in zeer slechte toestand.

Er zal geen noemenswaardig verlies aan inkomsten zijn, want de meeste bezoekers komen voor het parkgedeelte. Met toepassing van de gemeentelijke sociale werkvoorzieningsregeling voor handarbeiders worden de kosten voor de gemeente geraamd op f. 6.879,05.²⁴⁷ Let vooral op die 5 cent!

Op 28 februari 1952 wordt het voorstel in de raadsvergadering behandeld. Tegenstanders, die Natuurpark Berg en Bos niet als bos maar als parkbos beschouwen, komen met een tegenvoorstel om de afrastering te handhaven, maar fietsen binnen het raster toe te gaan staan. Het voorstel omvat tevens om gezinskaarten ook bij de ingang te gaan verkopen en om de mogelijkheid te onderzoeken van een doorgangsweg van de Asselsestraat naar de Soerenseweg op de grens met het Kroondomein²⁴⁸ (Een geasfalteerd pad op deze route wordt pas in 1971 gerealiseerd; hierover later meer).

Tijdens de discussie blijkt bij raadsleden vooral vrees te bestaan dat er na de ontrastering vernielingen plaats gaan vinden aan het kostbare plantenbezit in de kwekerij en de Gelderse plantentuin bij de leemkuil langs het Asselsepad. Daar zou eventueel een aparte afrastering nodig zijn.²⁴⁹

Er volgt een tussenvoorstel van de voorzitter (dit zal i.c. Burgemeester Des Tombe zijn geweest): een doorgangsweg van de Asselsestraat naar de Soerenseweg op de grens met het Kroondomein, te verkopen gezinskaarten bij de ingang én als proef voor een jaar een nieuwe ingang bij Verschuur (hiermee wordt de ingang aan de Asselsestraat bij de boswachterswoning van J. Verschuur bedoeld) om fietsers vrije toegang te verschaffen. Daar is dan geen controle nodig.²⁵⁰

- 247 Gemeenteraad Apeldoorn. *Ingekomen stukken* 08-02-1952, p.33-34
- 248 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen 28-02-1952, p.47.
- 249 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen 28-02-1952, p.48-49.
- 250 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen 28-02-1952, p.51-54.

Afbeelding 20.3 Bord Lammertspad (foto: Eric de Man).

Het tussenvoorstel wordt in stemming gebracht, maar verworpen met 12 stemmen voor en 23 stemmen tegen.²⁵¹ De omrastering van Natuurpark Berg en Bos blijft dus in stand.

Het eerder genoemde tegenvoorstel zou nog door B en W bekeken worden, maar hier is nadien niets meer van terug te vinden.

Met de omrastering blijft ook een toegangsprijs voor het gehele terrein van toepassing. Bij de hoofdingang aan de J.C. Wilsaan hangen beginjaren '70 deze prachtige borden. Ze zijn letter voor letter handgeschilderd door Jan Link, een medewerker/schilder van Berg en Bos.

“De doorbraak” van Asselsepad naar Soerenseweg

In 1971 vindt er wel een belangrijke aanpassing van de omrastering plaats. Aan de westzijde was de afrastering van Berg en Bos meteen ook de afrastering van het Kroondomein. Er wordt in 1971 dan toch een recreatieve fietsroute aangelegd tussen het Asselsepad en de Soerenseweg. Hiervoor wordt door de gemeente Apeldoorn een strook grond van Natuurpark Berg en Bos beschikbaar gesteld. De strook van ongeveer 2 kilometer lang en hier en daar tot 300 meter breed wordt “de doorbraak” genoemd. Er zijn naast een fietspad, dat we nu kennen als Lammerts pad, wandelpaden en een ruiterspad aanwezig.²⁵² Er worden ligweiden uitgehakt, waarop recreatieve voorzieningen (picknicktafels e.d.) komen.

Ten oosten van die recreatieve strook grond wordt een nieuwe afrastering voor Natuurpark Berg en Bos neergezet. In de gemeenteraadsvergadering van 28 januari 1971 geeft wethouder Harmsen aan dat “de belangrijkste reden hiertoe is, dat het aantal mensen dat ‘s avonds laat, na sluitingstijd van het park nog steeds verwijderd moest worden, steeds toenam”. Ook bestaat er vrees voor stroperij “omdat daar nu ook enige herten en zwijnen lopen”.

Afbeelding 20.4 Oud bord Berg en Bos Asselsepad-Soerenseweg (collectie: Joop Schoneveld).

De gemeenteraad verleent zonder hoofdelijke stemming het gevraagde krediet van f. 24.250,- voor de in het eerste stadium uit te voeren werken.²⁵³

De nieuwe afrastering loopt na de passage van de plek waar later Hapskamp is gekomen parallel aan de zandweg (Groenlandlaan) en het nieuwe fietspad, maar gaat niet door tot de Soerenseweg. Na een perceel met vooral lariks met ondergroei van bosbessen sluit de nieuwe afrastering vlak voor een wandelpad aan op de al bestaande afrastering richting de J.C. Wilsaan.

De naam Lammerts pad, op de meeste plattegronden geschreven als Lammertspad zonder spatie, komt van Lammert van Beek. Deze medewerker van Natuurpark Berg en Bos had eerder gewerkt in de wegenbouw en regelde het asfalteren van het fietspad. Begin deze eeuw is de asfaltering overigens wel vernieuwd.

Nauwelijks bekend is dat er ook voor de realisatie van “de doorbraak” voor fietsers de mogelijkheid bestond om door Berg en Bos van het Asselsepad naar de Soerenseweg v.v. te gaan.

Er was aan beide zijden een te openen hek en het was verboden om van het onverharde rijwielpad af te gaan (en dus gratis Natuurpark Berg en Bos binnen te komen!).

Op het hek hingen borden als op bovenstaande foto. Dit bord zal bij de Soerenseweg hebben gehangen; er wordt gesproken over een rijwielpad naar de Asselseweg.

Het door paaltjes aangegeven ruiterspad is inmiddels verlegd en gaat niet meer over het terrein van “de doorbraak”. Na ter hoogte van de grens met het Kroondomein uit het Orderbos te zijn gekomen volgt het ruiterspad nu het Asselsepad richting Apeldoorn.

Het ruiterspad is vervallen omdat het uiteindelijk doodliep bij de Amersfoortseweg ter hoogte van het waterwingebied. Omdat er daar geen vervolg was van de route konden de ruiters alleen maar retour.

251 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen 28-02-1952, p.55.

252 Hageman 2011, p.(5)-XVI en (6)-XVI.

253 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen 28-01-1971, p.4-11.

Afbeelding 20.5 Eerste trimbaan (foto: archief Jacques van der Pols).

De open recreatieterreinen (de ligweiden) op “de doorbraak” zijn nu dichtgeplant met bos, op het eerste gedeelte vanaf het Asselsepad aan de oostkant van het Lammerts pad na.

Stormschade in 1972

Eén van de zwaardere stormen in de 20e eeuw is die van 12 op 13 november 1972. Het is een storm die vooral in Noord-oost-Nederland enorme schade teweeg brengt aan het bomenbestand. Een slordige vijf miljoen bomen blijken na afloop te zijn geveld.²⁵⁴

Ook de afrastering van Berg en Bos komt niet ongeschonden uit deze storm. B en W van Apeldoorn stellen dan ook aan de gemeenteraad voor om een krediet te verlenen van f. 20.000,- voor een nieuwe afrastering langs het zuidelijke deel, want zo schrijft men: “De afrastering van Berg en Bos, vooral langs de zuidzijde van dit park, verkeert reeds geruime tijd in een zeer slechte toestand. Door de situatie, die is ontstaan na de storm van 13 november, kan vernieuwing van het gedeelte langs de zuidzijde niet langer worden uitgesteld. Op verschillende plaatsen hebben vallende bomen het hek volkomen vernield zodat zowel het publiek als het wild nu vrij in- en uit kan gaan.”²⁵⁵

Het krediet wordt in de vergadering van 8 februari 1973 zonder hoofdelijke stemming verleend.²⁵⁶

Trimbanen

We maken een zijsprongetje in het verhaal over de afrastering rond Berg en Bos.

In 1974 wordt er door Trim Apeldoorn een trimbaan op het terrein van “de doorbraak” toegevoegd. De trimbaan is uitgezet door leden van het trimbestuur in overleg met de gemeentelijke dienst der Landelijke Eigendommen. De baan krijgt een ovaalvorm zonder begin- en eindpunt; iedereen kan erop.²⁵⁷ Deze trimbaan ligt aan de oostkant van Lammerts pad.

Het is echter niet de eerste trimbaan op het (voormalige) terrein van Natuurpark Berg en Bos.

De trimbaan is een Zwitserse vinding uit 1968. In Nederland zijn in 1969 in Arnhem, Apeldoorn en Velp de eerste trimbanen in gebruik genomen.²⁵⁸ Ook hierbij was Natuurpark Berg en Bos weer een koploper!

Toen in 1969 aan een trimbaan werd gedacht, ging het bestuur van de club die nadien Trim Apeldoorn zou gaan heten (de eerste jaren vanaf 1966 werden meerdere namen gebruikt) naar de heer D. Bouman, directeur van Landelijke

254 Kuiper 2000.

255 Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken. 26-01-1973.

256 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. 08-02-1973.

257 Onbekend. 1974.

258 Trimbaan. Geraadpleegd 21-11-2020 via www.nl.m.wikipedia.org/wiki/trimbaan

Afbeelding 20.6 Het bord "Trimbaan" dat bij het begin van de trimbaan boven het pad was aangebracht. (collectie en foto: Joop Schoneveld).

Afbeelding 20.7 Een deel van een oude plattegrond met daarop in het rood de route van de eerste trimbaan. (collectie: Joop Schoneveld).

Eigendommen. De heer Bouman deed een royaal aanbod: "Jullie mogen in Berg en Bos uitzetten wat je wilt."²⁵⁹

In 1969 is de trimbaan gebouwd o.a. door bosarbeiders die daar 5,00 gulden per uur mee verdienden. Het totale project heeft destijds 1.700,00 gulden gekost. De grondlegger van Trim Apeldoorn de heer Gerrit Rijke, werkzaam bij de gemeente Dienst Lichamelijke Opvoeding en Sport, ritselde bouten en touwen. De trimbaan werd in dat jaar geopend door de heer N.G. Vlot, hoofd afdeling Sportontwikkeling en Kadertraining van de Nederlandse Sport Federatie.²⁶⁰

De trimbaan was gelegen achter het doorgaans afgesloten hek aan de Asselsestraat bij de Paalweg, vanaf Apeldoorn circa 300 meter na de jeugherberg. De coördinatoren van Trim Apeldoorn hadden sleutels van het hek en elke zaterdagochtend verzamelden de trimmers zich voor 9.00 uur bij het hek, dat onherroepelijk op slot ging zodra het trimmen begon.²⁶¹

Na de ingebruikname was er nog wel eens spanning met de boswachters in Berg en Bos. Op de dinsdagavonden mocht de Trimbaan niet gebruikt worden want dan kon het wild wel eens opgejaagd worden!²⁶²

De auteur heeft enkele vermeldingen toegevoegd o.b.v. de huidige situatie om de ligging helder te krijgen. De start van de trimbaan is aan de Paalweg bij nummer 12 op de kaart. De meeste paden waar de trimtoestellen stonden bestaan tegenwoordig niet meer. Zo liep het eerste deel na de start dicht langs de afstering tussen de Asselsestraat en het nog bestaande wandelpad met nu de gele, blauwe en zwarte wandelroute. Op de plattegrond loopt hier de wit-blauwe lijn, die het toenmalige natuurspad aangeeft. Alleen het noordelijke pad, dat in het verlengde van het pad tussen het herten- en zwijnenbos ligt, is nu nog aanwezig.

In de jaren '80 zijn de hoogtijdagen van de trimbanen voorbij en het aantal gebruikers neemt fors af.

In een brief van 3 juli 1987 aan het secretariaat van Trim Apeldoorn constateert de Dienst Bos, Natuur en Landschap van de gemeente Apeldoorn dat met name de vrij toegankelijke baan op "de doorbraak" in een zeer deplorabele staat verkeert. Door de vele vernielingen vergt het onderhoud jaarlijks enige honderden guldens aan materiaalkosten, exclusief arbeidsloon.

Omdat er nog slechts minimaal gebruik wordt gemaakt van de trimbaan, en de financiële- en personele capaciteit voor onderhoud geen ruimte meer biedt, wordt besloten niet meer tot herstel van vernielde toestellen over te gaan en de restanten te verwijderen. De nog in goede staat verkerende toestellen worden gehandhaafd totdat ze ook dermate slecht zijn en dat ze moeten worden afgebroken.²⁶³

Zo komt langzaam maar zeker een einde aan de trimbanen op het terrein van "de doorbraak" en van Natuurpark Berg en Bos.

259 Niet gespecificeerd krantenartikel op website Trim-Apeldoorn. 1970.

260 Trim Apeldoorn. Geraadpleegd 21-11-2020 via <http://archief.trim-apeldoorn.nl/historie/bergbos-trimbaan/>

261 Niet gespecificeerd krantenartikel op website Trim-Apeldoorn. Jaartal onbekend.

262 Trim Apeldoorn. Geraadpleegd 21-11-2020 via <http://archief.trim-apeldoorn.nl/historie/bergbos-trimbaan/>

263 Dienst Bos, Natuur en Landschap 1987

Afbeelding 20.8 De hoofdingang aan de J.C. Wilsaan op 28-02-1993 in winterse omstandigheden (foto: Eric de Man).

“Afgesloten” ingangen

Uiteraard waren er naast de officiële ingang aan de J.C. Wilsaan meer toegangsmogelijkheden in de omrastering aanwezig door middel van doorgaans afgesloten hekken. Ze bevonden zich na realisering van “de doorbraak” aan de Asselsestraat bij het begin van de Harpweg, aan de Asselsestraat bij de Paalweg (de ingang voor de trimbaan), aan Lammerts pad en aan de Groenlandlaan vanaf de Soerenseweg vlak bij het Hapskamp.

Deze toegangen waren alleen bedoeld voor wat je bestemmingsverkeer kunt noemen: voor boswerkzaamheden, voor de gebruikers van de trimbaan, voor de opbouw van- en deelnemers aan evenementen op de bosweide, en soms als publieksingang bij een evenement zoals het popfestival BosVolPop in 1995. Voor het gewone publiek bleven deze doorgangshekken normaliter gesloten.

Beëindiging van de omrastering van het bosgebied

Op 3 september 2003 meldt de Apeldoornse editie van dagblad De Stentor het voornemen om Natuurpark Berg en Bos weer meer te doen opgaan in de Veluwe en hiervoor de hekken te willen verwijderen. Het gaat dan om de afrastering van het bosgebied.²⁶⁴ De hekken langs de J.C. Wilsaan en de Asselsestraat tot het nieuwe wildrooster in het Asselsepad (iets voorbij de toegang van het honden-losloopegebied in het

Orderbos) blijven aanwezig. De Apenheul, Hapskamp en de gebieden voor de edelherten en de wilde zwijnen behouden uiteraard hun eigen omheining.

Door het verwijderen van de afrastering wordt het bosgebied van Berg en Bos goed bereikbaar voor grofwild. In de praktijk was dat al langer het geval: omgevallen bomen hadden de afrastering rond Berg en Bos her en der al vernield en aan het raster was al jaren geen onderhoud meer gepleegd. De slechte staat van het raster was ook veel te gevaarlijk voor het wild. Ze konden er met hun poten in blijven steken.²⁶⁵

Wilde zwijnen waren al veel langer op het terrein aanwezig, zoals deze foto van 24 december 1994 van een omgeploegde bosweide laat zien.

Na de verwijdering van de afrastering gaat gelijktijdig een verbod op loslopende honden in.

Als alternatief is een hondenlosloopegebied op het voormalige schietterrein in het Orderbos gerealiseerd. Voordeel is dat op het terrein van Berg en Bos geen loslopende honden meer toegestaan zijn. Aangelijnd zullen ze niet worden aangevalen door wilde zwijnen en kunnen ze zelf het overige wild, vooral reeën, niet meer opjagen.²⁶⁶

264 Onbekend. 2003

265 Bos 2005

266 Onbekend. 2004

Afbeelding 20.9 Wroetsporen op de bosweide (foto: Eric de Man).

Afbeelding 20.10 Herten achter in het park (foto: Eric de Man).

De verwijdering van de 3 kilometer lange afrastering langs het bosgebied is in het voorjaar van 2005 gerealiseerd. Dieper in het bosgebied van het park neemt de kans om edelherten en wilde zwijnen te ontmoeten aanzienlijk toe, nu er een open verbinding is met het Orderbos en Kroondomein Het Loo. Dat geldt zeker als het Kroondomein enkele jaren later het wildrooster in het Asselsepad en delen van de afrastering ten westen van Berg en Bos verwijderd.

Na de verwijdering van de afrastering komt er meer wild in Natuurpark Berg en Bos.

De 3 herten op de foto van 17 april 2005 bevinden zich op het pad vanaf de kop van de wildakker in de richting van het Kroondomein.

Met het verwijderen van de afrastering wordt voldaan aan het provinciale beleid om zoveel mogelijk obstakels voor het wild op de Veluwe te verwijderen. Maar, zo meldt De Stentor op 4 november 2005: "Sloop hek probleem Berg en Bos. Zwijnen hebben vrij spel."

Wilde zwijnen kunnen ongehinderd het terrein op en verwoesten de daar aangelegde perken. Bovendien moet parkbeheerder Accres nu bij ieder evenement hekken huren en extra personeel inzetten om de perken te fatsoeneren. Door de openstelling was ook meer bewaking nodig bij het Openlucht Filmfestival. Tijdelijke hekken moesten gehuurd worden om ongewenste bezoekers te weren op het zands-culpturenfestival.

Afbeelding 20.11 Door wilde zwijnen omgeploegde perkranden (foto: Eric de Man).

In hetzelfde artikel dringen manager André Bruins van terreinbeheerder Accres en gemeentelijk bosbeheerder Henk Bonekamp beiden aan op een hek tussen het bosgebied en het parkgedeelte.²⁶⁷

Dat zo'n hek nodig is blijkt wel uit de foto van 11 oktober 2005 van de zwaar beschadigde borders langs de Jubileumlaan. De vruchtbare aarde is rijk aan eiwitrijke insecten waar de wilde zwijnen dol op zijn. Ze hebben 's nachts hard gewerkt en zijn tot vlak bij de snackcounter bij de ingang gevorderd!

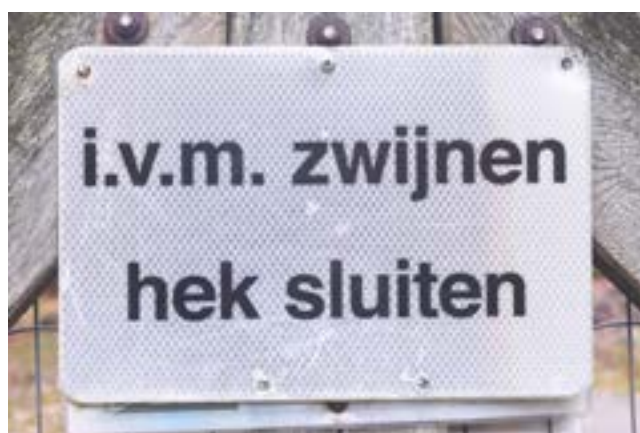
Het gewenste hek laat nog op zich wachten tot 2008. Dan wordt als onderdeel van het cultuur- en groenevenement de Triënnale langs de Jubileumlaan en het eerste gedeelte van de zandweg langs de bosweide (Lange Kruisweg) The Royal Mile aangelegd. Dit betreft prachtige bloemborders, ontworpen door internationale tuinarchitecten.

Uiteraard moeten deze bloemborders worden beschermd tegen wroetende wilde zwijnen.

De nieuwe hoge afrastering met klaphek voor wandelaars en te openen doorgangshek voor gemotoriseerd vervoer gaat over de laan langs de bosweide (Lange Kruisweg) net voor de paden die bij de eerste opgang van de bosweide op de zandweg langs de bosweide uitkomen (Waaierlaan).

Afbeelding 20.12 The Royal Mile, Triënnale 2008 (foto: Eric de Man).

Afbeelding 20.13 Bord sluiten in verband met zwijnen (foto: Eric de Man).

Enkele jaren later is de afrastering in de richting van de vijver opgeschoven en staat sindsdien ter hoogte van het einde van de speelweide.

Op de Groenlandlaan (de betonweg langs de speelweide), op het pad dat tussen de gebieden van de herten en de zwijnen doorloopt, op het pad vanaf de speelweide aan de achterzijde van het zwijnengebied en op een wandelpad ten oosten van de bosweide zijn eveneens klap- en/of doorgangshekken in deze afrastering aanwezig. Als het een groot te openen hek voor vervoer betreft geldt natuurlijk: "i.v.m. zwijnen hek sluiten".

Ook reeën kunnen na de plaatsing van het hoge hek (op de foto op de achtergrond zichtbaar) de bloemenborders niet meer bereiken. Reeën wroeten weliswaar niet, maar het zijn

Afbeelding 20.14 Reegeit met kalf langs bosweide (foto: Eric de Man).

echte fijnproevers. Ze knabbelen selectief van bloem- en bladknoppen die veel voedingswaarde hebben en kunnen zo ook de nodige schade aan de beplanting aanrichten.

De bosweide blijft na de plaatsing van de afrastering rond het stadspark echter nog wel bereikbaar voor wilde zwijnen, die daar 's nachts komen wroeten om de larven en insecten onder de grasmat naar boven te halen. Ze laten dan een vernielde bosweide achter.

Op 24 november 2012 kopt De Stentor hierover: "Jaarlijks zeven mille varkensschade". De grasmat moet telkens in het voorjaar hersteld worden om evenementen op de bosweide mogelijk te maken.²⁶⁸

268 Zweers 2012

Afbeelding 20.15 Wild zwijn sprint bosweide over (foto: Eric de Man).

Wilde zwijnen zijn normaal gesproken alleen tijdens de nachtelijke uren op de bosweide actief. Maar op 23 juni 2010 ben ik er toch getuige van. Ik zie aan het begin van de avond een groep het bosgebied tussen de bosweide en de afrastering in gaan. Een enkel wild zwijn kiest in eerste instantie voor het bosje tussen beide opgangen van de bosweide en sprint daarna snel de bosweide over om zich weer bij haar familie aan te sluiten. (foto: Eric de Man)

Na een noodoplossing in 2012 met tijdelijk aangebracht schrikdraad om de bosweide gaaf te houden voor de Apeldoornse Ruiterkampioenschappen²⁶⁹ wordt uiteindelijk een laag zwijnenwerend raster rondom de bosweide neergezet. Er zitten meerdere klaphekjes voor wandelaars in de omheining. De wilde zwijnen kunnen door het lage raster de bosweide niet meer op, maar edelherten en reeën springen er eenvoudig overheen om op de bosweide te gaan grazen, wat veelvuldig gebeurt. De oplettende wandelaar met wat kennis van de natuur kan het zien aan de keuteltjes die de dieren op het gras achterlaten.

Huidige toegangsmogelijkheden

Na de renovatie van het gebied rondom de vijver, afgesloten met een officiële heropening op 21 september 2013 door Prinses Margriet, Prof. Mr. Pieter van Vollenhove en Burge-

meester John Berends²⁷⁰, en de aansluitende renovatie van de Sprengenvallei zijn er enkele toegangen van het nu Stadspark Berg en Bos genoemde gebied bij gekomen. Het stadspark kende al de hoofdingang aan de J.C. Wilsaan en de eerder genoemde toegangen via klaphekken in de hoge afrastering. Er zijn voor wandelaars nu ook toegangen aan de Grindberglaan en aan de Laan van Spitsbergen pal naast het terrein van voetbalvereniging AGOVV. Met deze 2 toegangen is vooral de Sprengenvallei zeer goed bereikbaar geworden. Om compleet te zijn: bezoekers van de Apenheul die bij grote drukte via de Harpweg gebruik maken van de extra parkeerplaatsen op de bijvelden van AGOVV (P5 / P6) komen vanaf die velden via een klaphek ook het stadspark binnen.

Aan de zuidzijde, op de strook langs de Asselsestraat waar de afrastering wel is blijven staan, is het bosgebied toegankelijk via de Harpweg (vlak bij de kruising van de Asselsestraat met de Laan van Spitsbergen), een klaphekje voor gasten van de Stayokay op hun terrein en een klaphek aan het Asselsestraat bij de Paalweg vlak voor de afslag naar sportpark Orderbos.

Deze afrastering langs de Asselsestraat/Asselsepad eindigt met een wildrooster in het Asselsepad, net voorbij het hondenlosloopbos aan de zijde van het Orderbos. Grappig is dat meteen na het wildrooster spontaan een zogenoemd "olifantenpaadje" is ontstaan, omdat talrijke wandelaars en fietsers daar het bosgebied binnen gaan. Inmiddels staat er het bekende groene bordje met toegangsregels.

269 Zweers 2012

270 Reenen van 2013

Door de verwijdering van de afrastering is het bosgebied van Natuurpark Berg en Bos in feite opgegaan in "de eindeloze Veluwe" en behoort nu tot de vrije wildbaan. De wandelaar of fietser kan tussen zonsopkomst en zonsondergang via meerdere, soms zeer smalle, paden ongehinderd het terrein van Berg en Bos binnen. De rode (6,5 km) en zwarte (8,5 km) wandelroutes lopen nu ook deels over terrein dat oorspronkelijk niet binnen de afrastering van Natuurpark Berg en Bos lag.

De zwarte wandelroute gaat zelfs over de Valkenberg achter het Boschbad. Dit was met de tot 2005 bestaande omrastering niet mogelijk geweest.

Bronnen

- Bos, J. 2005. Sloop hek probleem Berg en Bos. De Stentor, Apeldoorn. 04-11-2005.
- Dienst Bos, Natuur en Landschap Gemeente Apeldoorn. 1987. Trimbaan in het zgn. "Westplan / Berg en Bos. Brief 03-07-1987.
- Diversen. 1920-1945. Nieuwe Apeldoornse Courant.
- Erens, F. 2002. Het groene westen van Apeldoorn. Zaltbommel, Europese Bibliotheek.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken, No.469. p.285. 27-08-1917.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken, No.2257. p.33-34. 08-02-1952.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken, Nr.38.533. 26-01-1973.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. pp.47-55. 28-02-1952.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. p.262. 28-08-1917.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. AP 10128 BV/B/SB Ag. 8. p.4-11. 28-01-1971.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. AP 10128 BV/B/SB Ag. 8. p.4-11. 28-01-1971.
- Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. AP 30208 B/J. p.18. 08-02-1973.
- Hageman, B. 2011. *Natuurpark Berg en Bos. Het bos van de burgemeester*. Apeldoorn, De Ramshorst.
- Kuiper, J., H. Otten, T. van der Spek. 2000. *Weer een eeuw*. Den Haag, ANWB bv.
- Maassen, B. en I. Maassen-te Brake. 2011. *Groen door Oranje*. Barneveld, Regioboek/BDU boeken.
- Onbekend. 1974. *Trim Apeldoorn loopt warm voor aanleg tweede baan*. Nieuwe Apeldoornse Courant. 22-05-1974.
- Onbekend. 2003. *Hekken weg rond natuurgebied Berg en Bos*. De Stentor, Apeldoorn. 03-09-2003.
- Onbekend. 2004. *Loslopende honden op schietterrein*. De Stentor, Apeldoorn. 21-01-2004.
- Reenen, H. van. 2013. *Weifelende start Berg en Bos*. De Stentor, Apeldoorn. 23-09-2013.
- Zweers, A. 2012. *Jaarlijks zeven mille varkensschade*. De Stentor, Apeldoorn. 24-11-2012.

www.topotijdreis.nl

<http://archief.trim-apeldoorn.nl/in-de-pers/>

<http://archief.trim-apeldoorn.nl/historie/bergbos-trimbaan/>

www.nl.m.wikipedia.org/wiki/trimbaan

21. Kunst in het park

Jos Jansen of Lorkeers

In de nieuwsbrief "Ruimte voor Erfgoed" las ik van het project om de cultuurhistorie van Natuurpark Berg en Bos vast te leggen. Omdat ik me interesseer voor dit gebied in Apeldoorn heb ik mij opgegeven.

Bij aanvang van het project werd de vraag gesteld op welk deel van de inventarisatie ik me zou willen richten. Ik ben vrijwilliger bij het Apeldoorns Gidsen Collectief (AGC). Voor deze stichting verzorg ik rondleidingen door o.a. het Natuurpark Berg en Bos. Een van de aandachtspunten bij een wandeling is de historie van dit gebied. Daarbij worden ook de vijver en de kunstwerken in het park besproken. Vanuit deze interesse en al opgedane kennis koos ik voor "kunst in het park". Het bleek, tijdens de eerste webmeeting (nodig vanwege covid-19), dat geen van de andere projectleden dit (of een enigszins overlappend) onderwerp gekozen had. Dus werd "kunst in het park" mijn onderwerp.

In eerste instantie heb ik gebruik gemaakt van de aantekeningen die de gidsen van het AGC krijgen. Daarnaast ben ik enkele keren in het park geweest om kunstwerken die niet tijdens een AGC-wandeling aangedaan worden nader te bekijken. Verdere research heb ik digitaal gedaan. Dit was zeer goed mogelijk omdat de kunstwerken in het park goed gedocumenteerd zijn.

Ik vond het ontbreken van live-meetings jammer vanwege gebrek aan interactie met de overige bijdragers. Maar heb wel het idee dat mijn onderwerp voldoende uitdiept is.

Inleiding

In het stadspark Berg en Bos zijn diverse kunstwerken geplaatst. Dit gebeurde in verschillende tijdperken en ook in heel verschillende uitvoeringen. De kunst is naar mijn eigen mening niet de reden voor mensen om het park te bezoeken: het is geen "Kunstpark". Maar de kunst in het park voegt wel iets toe aan het park dat het bezoeken van het park veraangenaamt.

Gorilla bij de entree van het park

Bij de intree van het Natuurpark Berg en Bos word je begroet door een bronzen gorilla. Dit beeld is ontworpen door Rob Maris uit Ugchelen.²⁷¹ Het beeld is gemaakt na de voormalige leider van de gorillas Bongo. De bornze Gorilla Bongo heeft een tijdje in het centrum van Apeldoorn gestaan: "tegenover de McDonalds" aan de Hoofdstraat. Vanwege de voorgenomen bebouwing van die plek is het beeld teruggeplaatst bij de entree van het Natuurpark Berg en Bos.²⁷²

Afbeelding 21.1 Gorilla bij de ingang Natuurpark Berg en Bos (foto: J. Jansen of Lorkeers).

271 <https://apenheul.nl/nieuws/2019/08/gorilla-bongo-terug-naar-apenheul>

272 De Stentor 01-08-2019 <https://www.destentor.nl/apeldoorn/gorilla-bongo-keert-met-beeld-weer-terug-naar-de-apenheul%C3%A0bc72f3c/>

Afbeelding 21.2 Onthulling van het monument op 1 juli 1934. De man met baard, in het lichtgrijze pak, is burgemeester Roosmale Nepveu (foto: A.C. Stokhuyzen 1934 CODA beeldbank).

Afbeelding 21.3 Voorkant van de zuil (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Het monument van Roosmale Nepveu

Willem Roosmale Nepveu (1866-1950) was vanaf 1910 burgemeester van Apeldoorn. In 1934, toen zijn ambtstermijn ten einde kwam, schonk het Apeldoornse ambtenarencorps, het 'werkliedenpersoneel' en alle oud-medewerkers van de gemeente een monument. Het monument werd geplaatst in het Natuurpark Berg en Bos, het natuurpark waarvan in 1917 Roosmale Nepveu een van de initiatiefnemers was.

Afbeelding 21.4 Voorkant van de zuil met medaillon van Roosmale Nepveu (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Afbeelding 21.5 Achterkant van de zuil: "eerst mislukt"? (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Het monument is een ruwe stèle met bovenin een bronzen medaillon met het portret van de burgemeester. Als een soort van herdenkingsmunt werd de kop omgeven door een randschrift. Vooralsnog is het niet geheel duidelijk hoe dit monument tot stand is gekomen. Zeker is dat zowel de Apeldoornse beeldhouwer Pieter Puype, als Huibert Marie Luns (1881-1942) erbij betrokken waren.²⁷³ Luns, hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft, waar hij tekenen en de geschiedenis van de schilder- en beeldhouwkunst doceerde, schreef veelgelezen reisgidsen die hij zelf illustreerde. Hij was een getalenteerd medailleur.

Het monument werd op 1 juni 1934 onthuld, maar mogelijk werd toen gebruik gemaakt van een model omdat het echte monument niet gereed was. Als je de foto van de onthulling bekijkt en hoe het monument er nu uit ziet dan is dat zeer aannemelijk. Het huidige monument is veel ruwer dan dat op

273 <https://www.geheugenvanapeldoorn.nl/bijzondere-plaatsen/berg-en-bos/monument-burgemeester-roosmale-nepveu/pointofinterest/detail>

Afbeelding 21.6 De stenen bank in Natuurpark Berg en Bos 1950-1960 (bron: CODA beeldbank).

Afbeelding 21.7 De stenen bank zoals hij er vandaag de dag bij staat (foto: J. Jansen of Lorkeers).

de afbeelding (zie afbeelding x2 en afbeeldingen x.3 tot x.6). Verder is opmerkelijk dat aan de achterzijde van het monument een glad oppervlak aanwezig is. Mogelijk is daar eerst gepoogd om de medaillon aan te brengen maar is dit goed niet gelukt. Daarom is aan de andere zijde, nu de voorzijde een nieuwe poging gedaan die wel gelukt is. Maar of dit de werkelijke reden is geweest "hoe het beeld er nu uit ziet" is tot heden niet achterhaald. Het monument staat niet meer op de oorspronkelijke plaats. Het is verplaatst naar een plek iets verder van de vijver af. Waarschijnlijk is het verplaatst i.v.m. onderhoud/vernieuwing aan het pad langs de vijver.

In Apeldoorn werd nog een monument opgericht ter ere van burgemeester Roosmale Nepveu: een lichtzuil die oorspronkelijk stond op het Raadhuisplein, later op het Marktplaatsplein en sinds eind 2012 op de hoek van de Hoofdstraat en de Vosselmanstraat.

De stenen bank

Tijdens de anleg van de vijver in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn verschillende veldkeien gevonden. Deze keien zijn niet zomaar weggedaan maar gebruikt om kunstwerken rondom de vijver te maken. Een voorbeeld hiervan is de stenen bank die langs de vijver staat. De stenen bank is ontworpen door de architect en kunstenaar Hein Berkhoff. De bank bestaat uit een betonnen raamwerk die de stenen die onder andere uit de vijver afkomstig waren ondersteunde. Op de bank is met de stenen een mazaiek aangebracht. Het eerste dat in het oog springt is het wapen van Apeldoorn dat op de rugleuning staat. Boven het wapen staat het cijfer 19 en aan weerszijde van de bank staan de jaartallen 32 en 33. Aan weerszijde van de bank zijn twee mosaïeken gemaakt van witte en zwarte steentjes. Het linker beeld is de beeltenis van een denker of een pessimist. Aan de rechterzijde is de ziener zichtbaar of een optimist.²⁷⁴ Dit verhaal moet je lezen in combinatie met de context van de jaren 1932-1933. In deze tijd heerste er

274 <https://www.geheugenvanapeldoorn.nl/bijzondere-plaatsen/berg-en-bos/stenen-bank/pointofinterest/detail>

Afbeelding 21.8 Linker en rechter mozaïek met de pessimist en optimist (foto: J. Jansen of Lorkeers).

grote werkeloosheid. Maar de bank doet er aan herinneren dat er betere tijden zouden komen.

Tunnel

De stenen uit de vijver werden ook gebruikt bij de constructie van de tunnel in Berg en Bos. De tunnel werd in 1937 aangelegd. De tunnel vormde een verbinding tussen de vijver en de sprengvallei die gekruist werden door een weg. De stenen in de tunnel waren niet alleen afkomstig uit de vijver maar ook van een werkverschaffingsproject aan de Loenermark (een dorp binnen de gemeente Apeldoorn). De stenen voor deze tunnel zijn afkomstig uit Natuurpark Berg en Bos maar ook uit werkverschaffingsproject Loenermark. Met witte stenen is een tekst aangebracht. Aan de ene kant van de tunnel "ANNO" en aan de andere kant. Opmerkelijk is dat de letters "N" niet goed geplaatst zijn: dit is in spiegelbeeld gebeurt. Waarom? Mogelijk vanwege de methode van aanleg van de tunnel d.m.v. een ondersteuning waarop de stenen werden aangebracht en later een specielaag om alles bij elkaar te houden? Daarbij zou dan vergeten zijn rekening te houden met 'later loop je door de tunnel en zie je de nu aangebrachte letters in spiegelbeeld'. Een andere verklaring is tot nu niet gevonden. Tijdens Lumido werd deze tunnel sprookjesachtig verlicht en kreeg dan de naam "liefdestunnel".²⁷⁵ Daarvan zijn prachtige foto's gemaakt.

De waterval

In het Natuurpark Berg en Bos zijn er 4 watervallen die het water vanaf de heuvel naar beneden laten stromen. Door middel van pompen wordt het water naar boven gepomd zodat

dit weer naar beneden kan stromen. De "grote waterval" is één van de meest gefotografeerde pelkjes in het Natuurpark Berg en Bos. Vooral in de jaren '50 tot '70 werden hier talloze bruidsfoto's gemaakt.

In afbeelding x.11 is te zien dat mensen achter de waterval konden staan. Omdat de plaat van de waterval instabiel was werd de plaat ingekort. Op afbeelding x.12 is te zien dat er nu geen mensen meer achter de waterval kunnen staan.

²⁷⁵ <https://www.goltbeeck.eu/A18236-APELDOORN-Tunnel-Berg-en-Bos>

Afbeelding 21.9 De tunnel met het bouwjaar in mozaiek ingelegd (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Afbeelding 21.10 De tunnel tijdens Lumido (bron: www.goltbeek.eu).

Afbeelding 21.11 Mensen achter de waterval (bron: <https://www.fotoarchiefapeldoorn.nl>).

Afbeelding 21.12 De "grote waterval" zoals hij er nu bij ligt (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Afbeelding 21.13 Het monument van de onvervulde kinderwens. Op het monument staat het gedicht: Naam die gedroomd werd. Verlangen dat gekoesterd werd. Hoop die gedragen werd. Toekomst die verwacht werd. Vreugde die droefheid werd. Leven dat nooit leven werd maar... Droom zal zijn in eeuwigheid (Bron: <https://www.freya.nl>).

Monument onvervulde kinderwens

Op 21 juni 2014 werd het monument voor de onvervulde kinderwens onthuld. Het monument is ontstaan vanuit een lokaal initiatief vanuit de vereniging Freya. Het Monument is een plek waar mensen met een onvervulde kinderwens een symbolische plek hebben die recht doet aan hun emoties. Maar ook voor mensen die wel het geluk hebben om kinderen te krijgen is het monument een plek om te bedenken hoe gelukkig zij zich mogen prijzen aangezien heb krijgen van kinderen voor 10% tot 15% van de Nederlanders niet van zelfsprekend is.²⁷⁶ Het monument van de onvervulde kinderwens ligt aan het begin van het pad richting het klimbos, tegenover de speeltuin.²⁷⁷

De stenen vis

De kunstenaar Pieter Pietersen plaatste het beeld de stenen vis in de spreng. De kop van de vis steekt net boven het water van de spreng uit en hij steekt zijn tong uit waarop het puntje van zijn tong een kleinere vis te zien is.²⁷⁸ Het beeld was een onderdeel van de tentoonstelling Bimbo in 1997 die ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de gemeenschap beeldende kunstenaars werd georganiseerd.²⁷⁹

Afbeelding 21.14 de stenen vis door Pieter Pietersen (foto: J. Jansen of Lorkeers).

Het steenbokje

Het steenbokje werd door kunstenaar Hildo Krop in 1948 in Natuurpark Berg en Bos geplaatst. In 1948 vond de bloemententoonstelling plaats in het Natuurpark Berg en Bos waar voor het steenbokje was gemaakt. Na afloop van de bloemententoonstelling kocht de gemeente het beeld en maakte zij een rotstuin waarin het steenbokje tot 2016 heeft gestaan.²⁸⁰ In afbeelding 21.15 zie je een foto van rond 1950 van het steenbokje in zijn rotstuin.

Vanwege de hoge cultuurhistorische waarden van dit kunstwerk is er in 2016 besloten deze te verhuizen naar het cultuurplein bij het CODA.²⁸¹

276 <https://www.apeldoorndirect.nl/stadsagenda/onthulling-monument-onvervulde-kinderwens-20140618/>

277 <https://www.freya.nl/kinderwens/definitief-niet-zwanger/monument-onvervulde-kinderwens/>

278 <https://www.geheugenvanapeldoorn.nl/kunst/stenen-vis/pointofinterest/detail>

279 https://www.wikiwand.com/nl/Gemeenschap_Beeldende_Kunstenaars

280 <https://www.geheugenvanapeldoorn.nl/kunst/steenbok/pointofinterest/detail>

281 <https://www.timswings.nl/hildokrop/tag/coda/>

Afbeelding 21.15 Het steenkopje in de rotstuin in Natuurpark Berg en Bos (bron: CODA beeldbank).

Afbeelding 21.16 Het steenkopje op het cultuurplein, zijn nieuwe plek sinds 2016 (bron: www.timswings.nl)

Bronnen

<https://www.oud-apeldoorn.nl/straten-a-z/b/berg--bos.html>
<https://bergenbosapeldoorn.nl/activiteiten/park-en-bosvijver>
<https://issuu.com/burnardo/docs/2013-4>
<https://www.geheugenvanapeldoorn.nl>
https://eodk.blob.core.windows.net/live-r2/12934/stenen_bank.pdf
https://www.wikiwand.com/nl/Gemeenschap_Beeldende_Kunstenaars
<https://www.apeldoorndirect.nl/stadsagenda/onthulling-monument-onvervulde-kinderwens-20140618/>
<https://www.freya.nl/kinderwens/definitief-niet-zwanger-monument-onvervulde-kinderwens/>

22. Het landgoed Wils

Jos Jansen of Lorkeers

Dit hoofdstuk is min of meer integraal overgenomen uit een boek dat beschikbaar gesteld werd door Dhr. Joop Beermann. Het boek werd gemaakt door de vader van Joop: Pol. Joop stelde het boek tijdelijk ter beschikking zodat het ingescand kon worden en integraal gebruikt kan worden in dit rapport. De foto's uit dit document komen uit het archief van Dhr. Pol Beermann. De personen zullen grotendeels overleden zijn. Er is niet meer na te gaan of ze bezwaren hebben tegen de opname van hun afbeelding in het document.

Het Landgoed Berg en Bos

Auteur: Leopold G.M. Beermann

Hoewel de villa lang geleden is afgebroken, zie ik dat fraaie huis toch nog steeds voor me, uiteraard vooral door de vele familiefoto's die hier werden gemaakt en de (sterke) verhalen die in de familie de ronde deden. Om te voorkomen dat de geschiedenis van de villa Berg en Bosch en haar bewoners en ook mijn herinneringen verdwijnen in het niets, heb ik het opgeschreven.

Afbeelding 22.1 De oude villa die de rijke houthandelaar J.C. Wils uit Antwerpen liet bouwen op zijn landgoed Berg en Bosch.

Op 31 december 1888 werd in het bevolkingsregister te Apeldoorn ingeschreven, de heer Johannes Cornelis Wils, koopman en houthandelaar, komende uit het Belgische Eeckeren bij Antwerpen. Hij had op 15 november 1887 van de

Maatschappij "Berg en Bosch" te Arnhem voor 25.000 gulden in totaal 341 hectare bos en heide gekocht, oorspronkelijk bezit van de Apeldoornse koperfabrikant W.J.H. de Heus.

Wils was een succesvolle zakenman, die met zijn gezin regelmatig in verschillende West-Europese landen verbleef in verband met zijn werkzaamheden in de houthandel. Vooral naar mijnhout was in die tijd grote vraag. De kinderen van Wils zijn ook in diverse landen geboren. Zo was vanaf die tijd ook Apeldoorn een plaats waar hij tijdelijk wel eens verbleef voor het regelen van eigen zaken en het houden van vergaderingen met collega's uit diverse landen. Zoals de heer Leopold van Linden uit België, die later een rol in de familie Wils zou spelen.

Het landgoed

Op deze kaart van omstreeks 1900 zien we links boven het Waltersbergje. Aan de Soerenseweg, daaronder geheel rechts, de begraafplaats in de oorspronkelijke vorm en grootte.

Dan naar links gaande de vier eerste Villa's van Wils. Belle Vue, Dennenhorst, Bella Sita en Diana.

Tenslotte geheel links de villa Berg en Bosch van Wils zelf. Daaronder zien we de Galgenberg, nu Valkenberg, die op een groot heideveld lag.

De Valkenberglaan liep rechtstreeks van Het Loo naar de Galgenberg/ Valkenberg, waar de

Oranjes de valkenjacht bedreven. Helemaal rechts de schietbanen aan de huidige Schuttersweg en helemaal onderaan de Badhuissprengen aan de Sprengenweg, later gebruikt voor de voeding van het badhuis.

In de eerste jaren betrof men een vrij grote woning, toen al staande aan de Soerenseweg en wel op de plaats waar in 1895 de monumentale villa werd gebouwd die sommige Apeldoorners zich nog wel zullen herinneren. Een gevelsteen, in het bezit van de Landelijke Eigendommen en bestemd voor het toenmalige museum Marialust, vermeldt: "La Premier Pierre posée par I. Wils 1 Avril 1895".

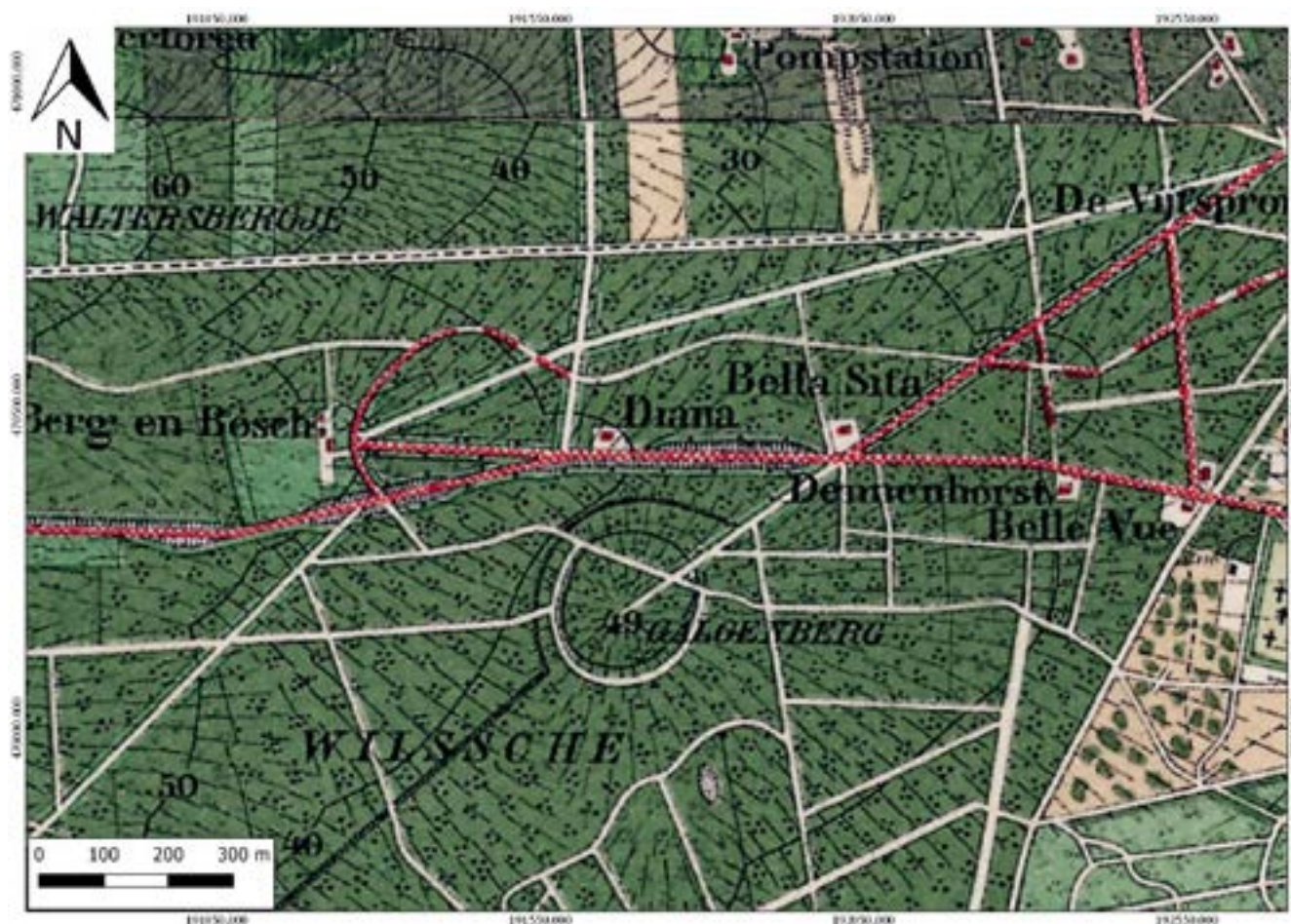
De eerste steen werd dus door dochter Ida gelegd. Tegelijk met de afbraak van de oude woning in 1894, verdween ook het hier gevestigde koffiehuis «Berg en Bosch». In die jaren woonde hier de zeer charmante Therese Wils met haar kinderen en personeel, die als zaakwaarneemster de belangen van de heer Wils tijdens zijn veelvuldige afwezigheid op het Apeldoornse landgoed behartigde.

In september 1888 verschijnen in het Deventer Dagblad en de Zutphense Courant beschrijvingen van enige fraaie wandelingen, waarin de toeristen onder andere wordt aanbevolen een uitstapje te maken naar het welbekende «Berg en Bosch» te Apeldoorn; een koffiehuis, gelegen in de bezitting van de heer Wils te Antwerpen, wiens bossen grenzen aan het Koninklijk Woud van Soeren. De Brabantse waardin geeft U gaarne thee of koffiewater. Het bier is er zeer goed, de koffie smakelijk toe bereid en goedkoper dan in bijna alle andere gelegenheden van dien aard.

Afbeelding 22.2 De familie Wils voor de villa Berg en Bosch in 1895. Midden voor zit J.C Wils. Tweede van links is Maria Theresia (Trees) Wuyts (1858-1921). Ze kregen 2 dochters. Na de dood van Jacobus Wils is Maria Theresia getrouwd met Leopold van Linden (1857- 1950), eveneens houthandelaar uit België. Ook zij kregen een paar dochters. Broer Jacobus Wils staat achter de tafel (in het donkere pak).

Afbeelding 22.3 Kaart van het gebied omstreeks 1918 (bron: topotijdreis).

Tot het landgoed behoorde ook de bekende Galgenberg, de huidige Valkenberg, gelegen achter de serviceflat «Arendsburcht» aan de Soerenseweg. In 1694 was deze door de Staten «De Hooge en Vrije Heerlijkheid van het Loo» ingesteld, als een eerbewijs voor Koning-Stadhouder Willem III. Bij elke heerlijkheid hoort, als een soort symbool, een gerechtsplaats omdat een dergelijk gebied een eigen rechtspraak mag uitoefenen.

Deze gerechtsplaatsen bevonden zich altijd op een natuurlijke of door mensenhanden gemaakte hoogte in het open veld waar de in de stad ter dood gebrachte, van verre zichtbaar aan de galg of het rad «ten afschrick en ten Exempele» van anderen werden tentoongesteld en wel zo lang, totdat zij door de «vogelen en dieren des velts» waren verdwenen.

De Galgenberg is een natuurlijke heuvel met een duidelijk afgeplatte top en ongetwijfeld hebben galg en rad hier een plaats kunnen vinden. Van veroordeling tot de doodstraf en terechtstellingen en het gebruik van de Galgenberg voor genoemde doeleinden is echter niets bekend.

Naderhand werd deze heuvel gebruikt bij de valkenjacht onder andere op reigers, die toen bij honderden nestelden in de «Reigerskooi», een moeras bij de Oude Soerenseweg, midden in het bos van het kroondomein. Stadhouder Willem III jaagde hier op reigers. Deze reigers zochten hun voedsel aan de IJssel en kwamen op hun route dus over deze plek. De naam Galgenberg werd daarom veranderd in Valkenberg. In het vroegere Historisch Museum Marialust, nu CODA, kunt u nog een schilderijtje bewonderen, dat een beeld geeft van de valkenjacht. Op de heuvel stond toen nog een houten gebouwtje en verder was er naar alle zijden alleen maar de uitgestrekte heide. Het Waltersbergje, eertijds eigendom van de bekende familie Walter (nazaten van dokter Walter), is jammer genoeg door afgraving bijna verdwenen, evenals het uitzicht op Apeldoorn en de torens van de IJsselsteden.

Uitbreiding van het bezit

Terug naar de familie Wils. Hij breidde zijn bezit nog verder uit. Dat gebeurde op 26 april 1888 toen grond en huis overgingen in het bezit van deze rijke koopman. Het gehele bezit werd toen ingerasterd met het oog op de jacht en tegen wild- en houtstropen. Als vergoeding werden jaarlijks aan de arme bewoners van de Nieuwe Enk klompen en spek uitgedeeld.

De laatste herinnering aan de grenzen van het landgoed «Berg en Bosch» zijn de witte palen op de hoek van de Bosweg/Jachtlaan en twee, die werden overgeplaatst naar de ingang van Marialust. Aan de Soerenseweg staat, aan de vroegere oprit naar de keuken van de villa, nog een gave hardstenen paal met opschrift. De andere paal is vernield en het is gewenst om de eerste naar het museum over te brengen. Op deze wijze bewaart Apeldoorn dan enkele tastbare herinneringen, die anders verloren gaan.

Naast de exploitatie van het bos, waarvan het hout werd afgevoerd via de bekende loswal langs de spoorlijn naar het Loo (aan de Koning Lodewijklaan bij De Loohof /TS), werden door de heer Wils ook nog enkele villa's langs de Soerenseweg gebouwd, zoals hotel Bellevue (later hotel Nieland, nu hotel Hampshire), en de gerestaureerde villa aan het Valkenbergplein met de naam «Bella Sita».

Het afstoten van het landgoed

Na het overlijden van de heer Wils in 1906 (in 1917 overleed zijn vrouw Louise Rosalie Rousseau) werd de bezitting verder geëxploiteerd door de erven Wils en op 1 februari 1917 verkocht aan de gemeente Apeldoorn. De koopsom bedroeg 550.000 gulden met inbegrip van de vier villa's. Dit bedrag was toen voor de gemeenteraad een harde noot. Gelukkig dat onze vroede vaderen toen toch maar de kogel door de kerk gejaagd hebben, waaraan dit deel van Apeldoorn haar huidige staat heeft te danken. Naast een fraai villapark, beschikt onze stad hier over diverse toeristische attracties die, ondanks massaal bezoek en door de besloten ligging, niet al te storend zijn voor de omgeving.

Bij de overdracht in 1917 werd vastgelegd dat, als herinnering aan de heer Wils een laan in Berg en Bos naar hem genoemd zal worden: de J.C. Wilsaan.

De erven Wils

J.C. Wils was getrouwd met Louise Rosalia Rousseau. Een broer van Johannes Wils, Jacobus, woonde ook in de villa Berg en Bosch. Hij was getrouwd met Maria Theresia Wuyts, geboren in Oostmalle op 19 juni 1858, overleden op 28 mei 1921.

Na de dood van Jacobus is Maria Theresia getrouwd met Leopold van Linden (1857-1950), ook een houthandelaar uit België. Een dochter van deze Van Linden (Thil) is getrouwd met de heer J. Beermann uit Apeldoorn. Zij bewaart nog veel herinneringen uit haar kinderjaren aan bezoeken en logeerpartijen op de villa Berg en Bosch. Het bekende Modehuis Beermann in Apeldoorn kent nu de derde generatie!

J. Verschuur, de boswachter van Wils, kwam na de aankoop in dienst bij de gemeente Apeldoorn en werd speciaal belast met het toezicht op het gehele bezit. Verschuur was een bekende figuur die, evenals zijn voorganger, woonde in het pand op de hoek Asselsestraat/Laan van Spitsbergen. Het nog bestaande huis is het type van een toluhuis met een vooruitspringend deel, terwijl het achterhuis in die tijd een veestalling was waarvan de staldeur in de zijgevel nog getuigt.

Vier jaar na de aankoop door de gemeente kwam mevrouw Wils te overlijden. Er moest dus een nieuwe bestemming gevonden worden voor de villa Berg en Bosch. Er is dan een plan van de heer Roos, de bekende Apeldoornse horecaondernemer, om er een hotelpension te vestigen. Dit gaat niet door en de gemeenteraad besluit om het perceel met 10 hectare grond te verhuren aan de hoogste inschrijfter, de overste van de Zusters van Christelijk Onderwijs te Venlo voor 1505 gulden per jaar. De villa Diana op de hoek van de Juniperlaan wordt voor 375 gulden opnieuw verhuurd. De heer Jansen, exploitant van hotel/pension Bellevue en vader van de stichter der Zwitsal Fabrieken, krijgt voor 10 gulden per jaar het recht om stoelen voor zijn pand te plaatsen. De erven Wils waren al eerder begonnen met de verkoop van bouwterreinen en naast de oorlogsomstandigheden - grond is een zeker bezit - was dit ook een van de redenen voor de toch hoge prijs. De tuinarchitect, de heer K. C. van Nes (zijn vrouw was de in die tijd zeer bekende schrijfster van Nes-Uilkens/TS) komt dan in opdracht van het gemeentebestuur met een zeer groot opgezet verkavelingsplan. Het totale

Afbeelding 22.4 Vader en moeder van Linden met de zusjes Wils en de zusjes van Linden. Van links naar rechts: Anna Wils (1882-1963), Lien van Linden (1889-1961), oma Wils, geboren Wuyts (1858-1921), Thil van Linden (1894-1988), Leopold van Linden (1857-1950), Maria Wils (1883-1949), Ida Wils (1885-1960) en Wies van Linden (1891-1980).

bezit zal worden verkaveld met onder anderen een brede verkeersweg dwars door het nu omrasterde deel van Berg en Bos met een brug over het Haasbergerravijn achter de Suikerberg.

Het ravijn achter Berg en Bosch was een van de allermooiste plekjes van Apeldoorn. Het plan voorziet in de stichting van een winkelcentrum, scholen, zwembad, etc. en zelfs een ziekenhuis op de Haasberg. De tramlijn zal worden doorgetrokken voor de verbinding met het centrum. Een groot-scheeps, modern plan, maar nimmer tot uitvoering gekomen. In 1917 is het huis als meisjesschool ingericht en kreeg de naam Etablissement des Dames de L'instruction Chrétienne Berg en Bosch.

Het sanatorium

De villa van de heer Wils kreeg in 1920 een andere bestemming en wel een sanatorium voor tbc-patiënten. Dr. W. Bronkhorst werd met de leiding belast met hulp van de zusters Dominicanessen. De geestelijke leiding werd toevertrouwd aan rector Verhoeven.

Dit sanatorium werd gedeeltelijk ondergebracht in oude militaire barakken en enkele houten personeelswoningen, waarvan er momenteel een particulier bewoond wordt en de

ander als restaurant (Lido) is ingericht. Het was voor die tijd een zeer grote inrichting met 240 bedden terwijl ook in de kapel ruim 200 mensen een plaats konden vinden.

De oprichter was «Herwonnen Levenskracht», een organisatie ter bestrijding van de tuberculose, van de R.K. Arbeidersbeweging. Op 28 juli 1920 werd dit grote complex door de minister van arbeid, Mr. P.J. M. Aalberse, geopend. In 1930 werd het sanatorium overgeplaatst naar Bilthoven, aangezien de gebouwen niet meer aan de eisen voldeden. Onder de naam «Ziekenhuis Berg en Bosch» is het daar nog steeds gevestigd aan de Prof. W. Bronkhorstlaan.

Vier jaar later werd de villa ingericht als jeugdherberg, omdat de twee woningen aan de Jachtlaan, waar deze toen was gevestigd, te klein waren. De bekende jeugdherbergouders, vader en moeder Bomhof, namen, na een aantal jaren aan de Jachtlaan gewerkt te hebben, ook de leiding op zich van de nieuwe jeugdherberg, nu in het verband van Ned. Jeugdherberg Centrale, ook weer onder de naam De Spreng.

Het landgoed in de oorlog en daarna

In de oorlog kwam een einde aan het trekken van de Nederlandse jeugd. Gelegen in de bossen, maar ook aan de rand van het grote munitiedepot, kreeg de villa als een soort

Afbeelding 22.5 Een tekening van de villa door G.W. Olthoff (datering onbekend)

doorgangshuis allerlei groeperingen te verwerken. Het begon in 1940 met vluchtelingen van de Grebbe, soldaten, sportschool, opbouwdienst, Marechaussee, Duitse meisjes, Hitlerjeugd en na Dolle Dinsdag, de Jeugdstorm. Daarnaast was de oude villa, met op zolder en in de toren merkwaardige verborgen hoekjes, tijdens Duitse razzia's ook voor onderduikers ideaal. De villa was daarna zodanig verwaarloosd dat heropening als jeugdherberg niet meer mogelijk was. Tot 1960 heeft de familie Bomhof nog in een klein gedeelte gewoond, waarna de gemeente jammer genoeg tot sloop van deze monumentale villa is overgegaan. Een onvergeeflijke blunder!

(NB: De familie Beermann is afkomstig uit het Duitse Mettingen, de plaats waar niet alleen de handelaars in stoffen vandaan kwamen (Brenninkmeier/ Vos/Beermann), de zogenaamde 'Lapkepoepen', maar ook de "Kieperels" die met de kiep op de rug naar ons land kwamen (Vroom en Dreesmann/ Stockmann), en ook de zogenaamde Hannekemaaiers" die als landarbeider/ seizoenarbeider hier aan de kost probeerden te komen [TS].

Een korte familieschets

Johannes Cornelis Wils, overleden in 1906, gehuwd met Louise Rosalia Rousseau overleden in 1917.

Jacobus Wils, gehuwd met Maria Theresia Wuyts geboren in Oostmalle 19-06-1858. Overleden op 28.05.1921.

Na de dood van Jacobus Wils is Maria Theresia Wuyts hertrouwd met Leopold van Linden, geboren 9-09-1857 gestorven 11-05-1950. Houtkoper van professie. Was veel in het buitenland.

Zijn dochter Mathilda (Thil) 1894-1988 was gehuwd met J. Beermann geboren 3-08-1894 gestorven 22-01.1968.

Klaas Cornelis van Nes, landschap- en stedenbouwkundig architect.

Geboren 23 April 1876 te Boskoop.

Van Nes bezocht de H.B.S te Apeldoorn en kreeg daarna een opleiding van de tuinbouw in Nederland, Engeland en Duitsland. Door zelfstudie ontwikkelde hij zich tot stedenbouwkundig architect. Hij heeft diverse landen in Europa bezocht en gewerkt.

Afbeelding 22.6 het echtpaar Klaas Corneli van Nes en Gerarda Eveline Uilkens

Gehuwd met Gerarda Eveline Uilkens, letterkundige. Zij werd op 16 Sept. 1877 geboren te Ezinge (Gr.) als dochter van Theodorus Frederik Uilkens, predikant. Zij genoot haar opleiding aan de Kweekschool te Groningen, en werd in 1896 benoemd tot onderwijzeres te Scharmen in Groningen. Zij schreef van 1911 tot 1923 novellen voor diverse tijdschriften, en later romans, zoals De jonge jaren van de Bergmannetjes, De zoeker en nieuwe paden.

Sedert 1935 is zij lid van de Vereniging van Letterkundigen. Haar belangstelling gaat uit naar de bloemen in haar tuin – Sophiapark 2, te Apeldoorn.

Klaas Cornelis van Es en Gerarda Eveline Uilkens kregen drie kinderen::

Anna Wilhelmina, geboren 18 April 1907, Mr. in de rechten; Theodora Frederika geboren 26 Aug. 1911, gehuwd met Dirk Willem Folmer, van de inrichting voor Fysische therapie «Folmer van Nes» te Zeist;

Catharina Hermina, geboren 1 April 1914, lerares K. en O.,

Afbeelding 22.7 Leopod van Linden.

Leopold van Linden, geboren 9-09-1857, gestorven 11-05-1950.

Weduwnaar van Theresia Maria Wuijts, Theresia was eerder gehuwd met Jacobus Wils.

Leopold van Linden was begiftigd met het kruis "Pro Ecclesia et Pontifici"

Kerkmeester van de Mariaparochie, lid van het regentencollege van Sint Liduina ziekenhuis, ruim 40 jaar lid van St. Vincentius Vereniging.

Leopold was houtkoper van professie en moest daartoe vaak en langdurig in het buitenland vertoeven. Enkele van zijn kinderen zijn dan ook in het buitenland geboren

Hij heeft een zeer werkzaam aandeel gehad in het parochiële leven van Apeldoorns moederkerk en daardoor ook in de oprichting van de vier dochter parochies.

Belangrijk zijn voor een kerkbestuur de grondaankopen en speciaal op dit terrein van de heer van Linden bij uitstek deskundig. Ook bij de aankoop van gronden voor de Sint Josephstichting, het Klein Seminarie, het Sint Liduina-ziekenhuis was hij nauw betrokken.

Maar niet alleen gaf de kerkmeester van Linden zijn grote werkkraft en deskundige adviezen, hij stelde ook zijn beurs wijd open. Nimmer werd tevergeefs een beroep op hem gedaan.

Op voorbeeldige wijze beoefende hij de deugd van milddadigheid.

Zijn dochter Mathilda (Thil) 1894-1988 was gehuwd met Joseph Gerhardus Dominicus Maria Beermann, geboren 3-08-1894 gestorven 22-01-1968.

In 1894 liet de heer van Linden een huis bouwen aan de Arnhemseweg 33. In 1968 is het huis aan de Arnhemseweg verkocht voor Hfl. 68.000, -- Er is toen een bejaardenhuis van gemaakt. Na vele jaren te hebben gediend als bejaardenhuis is het verbouwd en worden er nu kamers verhuurd. In 2003 is het verkocht voor € 415.209, --

Afbeelding 22.8 Het huis aan de Arnhemseweg toen en nu.

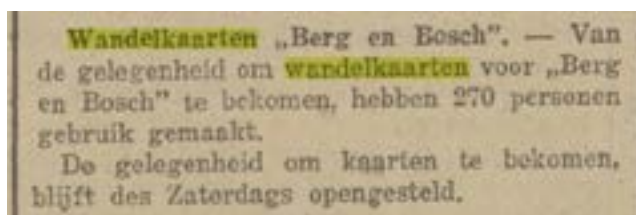
23. Wandelkaarten

Eric de Man

Al snel na de aankoop van het terrein door de gemeente Apeldoorn zijn voor Berg en Bosch wandelkaarten (gezinskaarten) voor het gebied uitgegeven.

De eerste keer dat hier iets van te vinden is betreft een advertentie in de Nieuwe Apeldoornsche Courant (verder NAC te noemen) van 12 juli 1920. Wandelkaarten voor het omrasterde gedeelte kosten 1 gulden en zijn op 13 en 14 juli 1920 te bekomen bij de administratie van het Grondbedrijf, ten Gemeentehuize. De wandelkaarten gelden voor de periode van 15 juli tot 1 oktober. Een beperkte periode, maar men krijgt er wel een kaartje van het terrein bij²⁸².

Op 17 juli 1920 wordt in het plaatselijk nieuws gemeld: "Van de mogelijkheid om wandelkaarten voor "Berg en Bosch" te bekomen, hebben 270 personen gebruik gemaakt.". En, zo voegt men toe, op zaterdagen blijven ze verkrijgbaar.²⁸³

Afbeelding 23.1 advertentie voor de wandelkaarten Berg en Bosch (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant 12 juli 1920).

In een advertentie in de NAC van 29 april 1921 blijkt de prijs gezakt naar 50 cent en de geldigheid "tot nadere aankondiging". Vroeger gekochte wandelkaarten worden "tot nadere aankondiging" verlengd.²⁸⁴ Die nadere aankondiging volgt in de NAC van 1 mei 1922. Alle uitgegeven wandelkaarten worden per 1 mei 1922 ingetrokken en er zijn nieuwe verkrijg-

baar voor de periode van 1 mei 1922 - 30 april 1923.²⁸⁵

Grappig is een zetfout in de advertentie, want er staat met "geldig van 1 mei '22 - 30 april '22" een onmogelijke periode vermeld.

Afbeelding 23.2 advertentie uit 1921 (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant 29 april 1921).

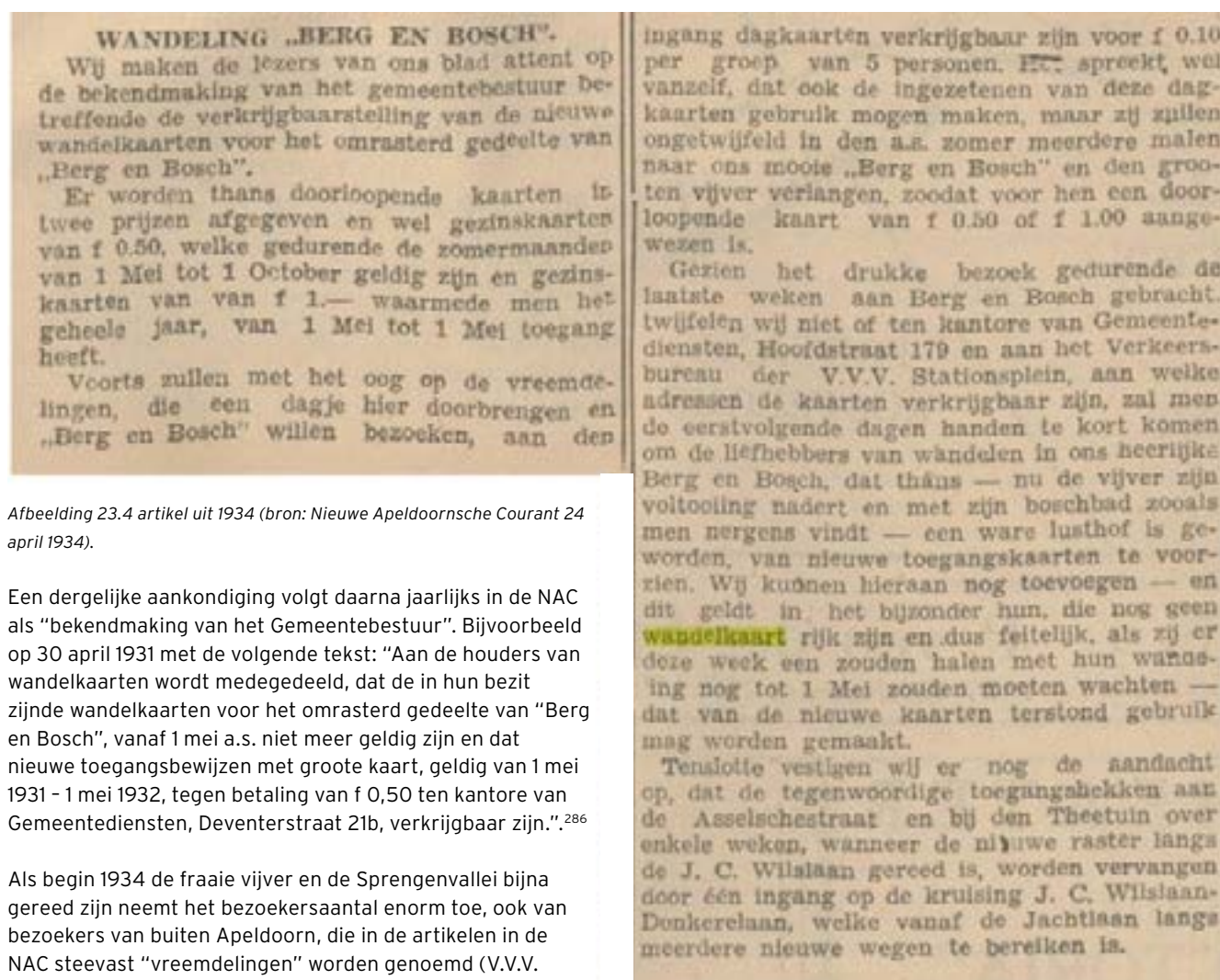
Afbeelding 23.3 advertentie uit 1922 (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant 1 mei 1922).

282 Nieuwe Apeldoornse Courant. 12-07-1920.

283 Nieuwe Apeldoornse Courant. 17-07-1920.

284 Nieuwe Apeldoornse Courant. 29-04-1921.

285 Nieuwe Apeldoornse Courant. 01-05-1922.

Afbeelding 23.4 artikel uit 1934 (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant 24 april 1934).

Een dergelijke aankondiging volgt daarna jaarlijks in de NAC als “bekendmaking van het Gemeentebestuur”. Bijvoorbeeld op 30 april 1931 met de volgende tekst: “Aan de houders van wandelkaarten wordt medegedeeld, dat de in hun bezit zijnde wandelkaarten voor het omraasterd gedeelte van “Berg en Bosch”, vanaf 1 mei a.s. niet meer geldig zijn en dat nieuwe toegangsbewijzen met groote kaart, geldig van 1 mei 1931 - 1 mei 1932, tegen betaling van f 0,50 ten kantore van Gemeentediensten, Deventerstraat 21b, verkrijgbaar zijn.”.²⁸⁶

Als begin 1934 de fraaie vijver en de Sprengenvallei bijna gereed zijn neemt het bezoekersaantal enorm toe, ook van bezoekers van buiten Apeldoorn, die in de artikelen in de NAC steevast “vreemdelingen” worden genoemd (V.V.V. betekent Vereniging voor Vreemdelingenverkeer!). Op 24 april 1934 schrijft de NAC enthousiast: “Gezien het drukke bezoek de laatste weken aan Berg en Bosch gebracht, twijfelen wij niet of ten kantore van Gemeentediensten, Hoofdstraat 179, en aan het Verkeersbureau der V.V.V. , Stationsplein, aan welke adressen de kaarten verkrijgbaar zijn, zal men de eerstvolgende dagen handen te kort komen om de liefhebbers van wandelen in ons heerlijke Berg en Bosch, dat thans - nu de vijver zijn voltooiing nadert en met zijn boschbad zoals men nergens vindt - een ware lusthof is geworden, van nieuwe toegangskaarten te voorzien.”.²⁸⁷

Er ontstaat variatie in soorten kaarten. Volgens de herhaalde “bekendmaking van het Gemeentebestuur” in de NAC’en van 24, 25, 26 en 27 april 1934 zijn er gezinskaarten voor de periode 1 mei tot 1 oktober 1934 (50 cent) of voor de periode 1 mei 1934 tot 1 mei 1935 (1 gulden) te verkrijgen. Daarnaast zijn er dagkaarten voor maximaal 5 personen (10 cent).²⁸⁸ Op 24 augustus 1934 deelt de V.V.V. mee, dat er voor “Berg en Bosch” bij hen 1250 stuks wandelkaarten zijn verkocht.²⁸⁹

286 Nieuwe Apeldoornse Courant. 30-04-1931.

287 Nieuwe Apeldoornse Courant. 24-04-1934.

288 Nieuwe Apeldoornse Courant. 24-04-1934 t/m 27-04-1934.

289 Nieuwe Apeldoornse Courant. 24-08-1934.

Een specificatie in de verdeling van de 2 soorten wandelkaarten wordt niet gegeven.

Houders van wandelkaarten voor de periode tot 1 oktober 1934 krijgen gedurende oktober de kans hun kaart tegen bijbetaling van 50 cent te verlengen tot 1 mei 1935.²⁹⁰

Op 23 april 1938 wordt er in de NAC in de “bekendmaking van het Gemeentebestuur” geschreven over Kaarten van 1 mei tot 1 mei van f. 1,- (oftewel jaarkaarten van 1 mei 1938 tot 1 mei 1939); Kaarten van 1 oktober tot 1 mei van f. 0.50 (dus geen kaarten voor de halve prijs meer gedurende de zomermaanden van 1 mei tot 1 oktober, maar juist gedurende de stille periode van 1 oktober tot 1 mei!); Dagkaarten van f. 0,10 voor ten hoogste 3 personen; Gezelschapskaarten van f. 0,50 voor ten hoogste 50 personen; en Gezelschapskaarten van f. 1,- voor 51 personen en meer. De gezelschapskaarten zijn alleen geldig op de dag van afgifte en zijn dus in feite dagkaarten voor grotere groepen. Opvallend is dat er een vrije toegang op 3 dagen wordt aangekondigd:

290 Nieuwe Apeldoornse Courant. 06-10-1934.

Afbeelding 23.5 advertentie 1938 (Nieuwe Apeldoornsche Courant 23 april 1938).

"Op de zondagen 15 mei, 19 juni en 18 september 1938 wordt vrije toegang tot "Berg en Bosch" verleend. Kinderen beneden 16 jaar alleen onder volwassen geleide."²⁹¹

Vrije toegang op 3 dagen is er eveneens in 1939²⁹² en 1940²⁹³. De wandelkaarten van 50 cent voor een gedeelte van het jaar verdwijnen vanaf 1 mei 1939.

Op 21 november 1941 staat in de NAC de "bekendmaking van het Gemeentebestuur" dat vanaf zondag 23 november 1941 het omrasterd gedeelte uitsluitend toegankelijk is voor houders van gezinswandelkaarten, die geldig zijn tot 1 januari 1943. Met vette letters wordt vermeld: "Dagkaarten worden voorlopig niet meer afgegeven."²⁹⁴

De bekendmaking van 21 november 1941 is de laatste, die tot 1946 in de NAC is te vinden.

Ingangen

Talrijke malen wordt in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw in mededelingen in de NAC aangegeven welke ingangen er zijn om het omrasterde terrein met de wandelkaart binnen te kunnen gaan. Tot medio 1934 betrof dat nog het gehele door de gemeente Apeldoorn van de erven J.C. Wils gekochte gebied.

Welke ingangen er zijn varieert. Soms is het terrein alleen toegankelijk bij de opzichterswoning, Asselschestraat 300. Daarnaast gaat in ieder geval in het zomerseizoen ook het hek bij de Theetuin aan de Soerenscheweg open. De Gemeentelijke Theetuin werd officieel geopend op 27 juni 1921

en bevond zich ten zuiden van de Berg en Boschool op het terrein dat nu al decennia een sportterrein is.²⁹⁵

In een grote advertentie van de Directie van het Grondbedrijf in de NAC van 6 juli 1923 worden vier ingangen genoemd: bij de opzichterswoning Asselschenweg, bij het Theehuis, aan de Groenlandlaan (boven aan de Soerenscheweg) en aan de Ericaweg (Jachtlaan, bij de vroegere aschbelt). Als afsluiting van deze advertentie nodigt men kaarthouders uit om "ook vrienden en kennissen aan te sporen eens een fiets- of wandeltochtje door dit deel van Berg en Bosch te maken.". Want, zo besluit men "Wie het kent vindt het mooi."²⁹⁶. En dat is in een eeuw in ieder geval niet veranderd!

Nadat de omrastering in 1934 is beperkt tot het gedeelte van Berg en Bosch ten westen van de J.C. Wilsaan, resteert nog 1 ingang op de kruising van de J.C. Wilsaan met de Donkere laan.²⁹⁷ De Donkere laan kennen we nu als Burgemeester Roosmale Nepveulaan (tussen Soerenscheweg en J.C. Wilsaan) en Jubileumlaan (vanaf de ingang van Berg en Bos aan de J.C. Wilsaan het park in).

Bosbessenpluk

In de jaren '20 en '30 verschijnt ook ieder jaar in juli in de NAC een aankondiging van de jaarlijkse bosbessenpluk. Een voorbeeld is de mededeling in de NAC van 7 juli 1930: "Op Woensdag 9 en Donderdag 10 juli a.s. van 's morgens 8 tot 's middags 4.30 uur zal aan vrouwen en kinderen (beneden 16 jaar) toegang worden verleend tot het afgerasterd gedeelte van "Berg en Bosch" voor het plukken van boschbessen. Ingang tegenover het sanatorium aan de Soerenscheweg. Beschadiging van plantsoen heeft onmiddellijk verwijdering ten gevolge."

Meteen daarna volgt een mededeling voor wandelkaarthouders:

"Bekendmaking voor houders van wandelkaarten "Berg en Bosch". In verband met den jaarlijkschen boschbessenpluk zijn op Woensdag 9 en Donderdag 10 juli a.s. alle hekken van het omrasterd gedeelte van "Berg en Bosch" gesloten."²⁹⁸

Volgens een mededeling in de NAC van 5 juli 1938 worden er in dat jaar in afwijking van alle voorgaande jaren ook vergunningen voor 10 cent per persoon uitgegeven om naast de gebruikelijke twee dagen (in 1938 op 13 en 14 juli) ook tussen 5 juli en 30 juli op werkdagen bosbessen te mogen plukken: "De vergunningen zijn verkrijgbaar vanaf 6 juli a.s. bij het toegangshek aan de Felualaan waar tevens en uitsluitend aan boschbessenplukkers toegang wordt verleend."²⁹⁹

De bosbessen worden overigens niet voor eigen gebruik geplukt. De arme bevolking heeft dankzij de bosbessen niet

291 Nieuwe Apeldoornse Courant. 23-04-1938.

292 Nieuwe Apeldoornse Courant. 15-04-1939.

293 Nieuwe Apeldoornse Courant. 06-05-1940.

294 Nieuwe Apeldoornse Courant. 21-11-1941.

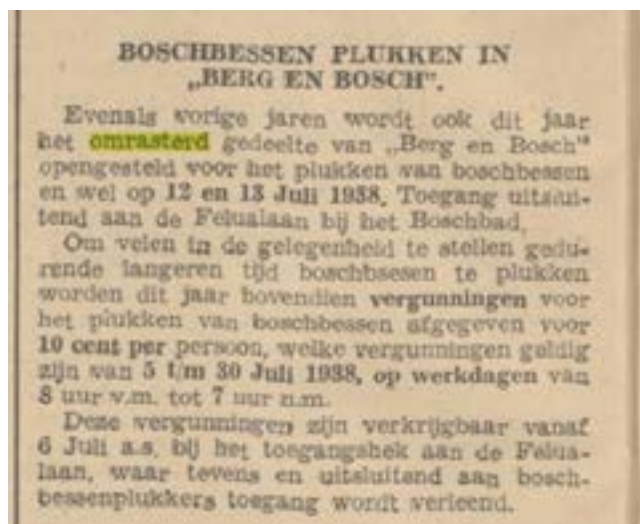
295 Hageman, B. 2011. pp.(4)-VI en (5)-VI.

296 Nieuwe Apeldoornse Courant. 06-07-1923.

297 Nieuwe Apeldoornse Courant. 24-04-1934.

298 Nieuwe Apeldoornse Courant. 07-07-1930.

299 Nieuwe Apeldoornse Courant. 05-07-1938.

Afbeelding 23.6 melding 1938 over de vergunning voor bessenplukken in Berg en Bosch (bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant 5 juli 1938).

Afbeelding 23.7 Seizoenkaart 1997 (Archief: Eric de Man).

te onderschatten extra inkomsten door de oogst aan opkopers te verkopen.³⁰⁰

Seizoenkaarten

Na de oorlog blijft het systeem van toegang met jaarkaarten, later seizoenkaarten genoemd, en dagkaarten bestaan. In mijn archief zitten de seizoenkaarten voor 1997 en 2009. De seizoenkaart 1997 (formaat ansichtkaart) is de laatste papieren versie van een seizoen- of jaarkaart geweest. De seizoenkaarten zijn gezinskaarten; het aantal kinderen onder de 16 jaar moet op de papieren kaart worden vermeld.

Na 1997 is overgegaan op plastic seizoenkaarten (formaat bankpas). 2009 is het laatste jaar dat entree is gevraagd voor Natuurpark Berg en Bos en in 2009 zijn dus ook voor het laatst seizoenkaarten verkocht.

Afbeelding 23.8 Seizoenkaart 2009 (Archief: Eric de Man).

Overigens was tijdens de winterperiode de toegang al gratis. In de praktijk was dit in de latere jaren de periode dat de Apenheul voor publiek gesloten was. Het mislopen van toegangsgelden tijdens de wintermaanden is voor parkbeheerder Accres geen probleem: "Het bedrag, 50 eurocent (per bezoek, per persoon; EdM), is door Accres symbolisch laag gehouden om de kwaliteit van het park aan te geven."³⁰¹

Bronnen

Advertenties en Bekendmakingen van het Gemeentebestuur. 1920-1945. *Nieuwe Apeldoornse Courant*.
 Bos, J. 2005. *Sloop hek probleem Berg en Bos*. De Stentor, Apeldoorn. 04-11-2005.
 Hageman, B. 2011. *Natuurpark Berg en Bos*. Het bos van de burgemeester. Apeldoorn, De Ramshorst.

300 Hageman, B. 2011. p.(3)-IX.

301 Bos, J. 2005.

24. Haps - de verborgen parel in Berg en Bos

Piet Geurts

Het Natuurpark Berg en Bos bevat diverse verborgen pareltjes die voor een 'gewone' bezoeker niet direct in het oog springen. Zo kwamen wij al jaren met onze kinderen in het park, eigenlijk altijd via de hoofdingang. En al die tijd hebben wij het Hapsdorp nooit ontdekt. Dat veranderde toen onze zoon in de bovenbouw van De Mheen kwam. Het eerste jaar was de Paasheuvel in Vierhouten de bestemming van het schoolkamp. Het jaar daarna kwam 'Haps' en dat bleek al snel niet een gewoon schoolkamp te zijn. De voorbereiding nam weken in beslag met als sluitstuk het maken van een Hapsjack en mok. Onze zoon kwam moe, voldaan en enthousiast terug uit Haps. En onze belangstelling was gewekt. Via vrienden werden wij uitgenodigd om zelf een keer een weekend in het Hapsdorp te verblijven, waarbij wel werd verwacht dat wij overdag zouden meehelpen bij onderhoudswerk. Daarna hebben wij het Hapsdorp niet meer uit oog verloren. Jaren later kwam ik in gesprek met een van de projectleiders. Dat was juist in een fase waarin in het bestuur van de Stichting wisselingen aan de orde waren, de vraag was al snel 'of een rol in het bestuur niet iets voor mij zou zijn?'. Na al mijn ervaringen was maar één antwoord mogelijk. Inmiddels zijn wij alweer jaren verder, is er veel gebeurd (waaronder de verzelfstandiging van de Stichting per 2018) en maak ik mij samen met onze twee projectleiders, tientallen vrijwilligers en de collega-bestuursleden iedere dag weer sterk voor het behoud van het toekomstperspectief van dat verborgen pareltje in Berg en Bos.

Piet Geurts,
voorzitter Stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn
(Haps)

Natuureducatie in Apeldoorn

Begin jaren '70 van de vorige eeuw neemt de aandacht voor natuur(-behoud) en milieu toe. De wereld wordt in 1972 wakker geschud door het rapport van de Club van Rome waarin de uitputting van de aarde door onze wijze van leven centraal staat. In Apeldoorn is in 1970 Gert Jan Blankena als de eerste ambtenaar voor natuurzaken aangesteld, een van zijn taken is natuurvoorlichting. Als de werkzaamheden toenemen wordt het Centrum voor Biologieonderwijs (CBO), in de volksmond bekend als het Biologisch Lescentrum, opgericht. Later wordt de naam gewijzigd in Centrum voor Natuur en Milieu Educatie (CMNE) en nog weer later in Het Natuurhuis. Het CBO start als onderdeel van de gemeentelijke Plantsoenendienst. Een van de taken was het verzorgen van natuureducatie voor leerlingen van de Apeldoornse basisscholen. Als onderdeel van het vak biologie worden lessen verzorgd op diverse locaties in Apeldoorn, in het eigen kantoor van het CBO in Apeldoorn-Zuid, in een lokaal van basisschool De Vijfster in Orden en op de kinderboerderij Laag Buurlo in Zevenhuizen.

Archeologisch openluchtmuseum Lejre in Denemarken: bron van inspiratie

Eén van de medewerkers van het CBO brengt als student van de Hogere Landbouwschool een stage door op een boerenbedrijf in Denemarken. In de directe omgeving is een educatief centrum, waar op basis van 'experimentele archeologie' de Deense geschiedenis in een historisch landschap is nagebouwd. Zo zijn er onder andere boerderijen uit de ijzertijd nagebouwd. Het educatieve project in Lejre is verbonden aan de Universiteit van Roskilde. Het doel van het project is om door middel van 'levende geschiedenis' basisschoolkinderen duidelijk te maken hoe de mensen leefden in het verre verleden.

Terug in Nederland brengt de student dit Deense initiatief onder de aandacht van zijn collega's bij het CBO. Het idee is om ook in Apeldoorn de historie als ingang te gebruiken voor

Afbeelding 24.1 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.2 Haps (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.3 IJzertijdboerderij zoals deze bij archeologische opgravingen wordt teruggevonden (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn)

Afbeelding 24.4 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

natuur- en milieueducatie, door het realiseren van een dorpje uit de ijzertijd in het Natuurpark Berg en Bos. Bij de directeur van de Plantsoenendienst vindt het CBO een gewillig oor. Hij steunt het initiatief van harte en geeft zijn medewerkers de ruimte om hiermee aan de slag te gaan. Inspiratie wordt opgedaan bij de Dienst School- en Kindertuinen van de gemeente Den Haag, die met de opzet van een vergelijkbaar project bezig zijn in Wilhelminaoord (School in Bos - Buitencentrum Wilhelminaoord).

Opgravingen in Haps, Noord-Brabant

In 1970 zijn bij het Brabantse dorp Haps bij archeologische opgravingen resten gevonden die duiden op bewoning in de ijzertijd (ruwweg de periode van 800 voor Christus tot het begin van onze jaartelling). Er zijn onder meer urnen, grafvelden, speerpunten en de paalgaten van boerderijen uit de ijzertijd gevonden. Op basis van de paalgaten (en andere archeologische kennis) was het mogelijk een reconstructie van de boerderij te maken. De boerderij had een schilddak en in het midden lagen twee ingangen tegenover elkaar. Mensen en dieren leefden in zo een boerderij onder één dak. De opgraving in Brabant was zo bijzonder dat het type boerderij dat toen is ontdekt dan ook het Hapstype is gaan heten in de Nederlandse archeologie.

Het eerste begin

In 1976 is de kogel door de kerk: op een locatie in het Natuurpark Berg en Bos zal een ijzertijdboerderij van het Hapstype gerealiseerd worden. In overleg met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (nu de Rijksdienst

De ijzertijd is de periode van de prehistorie die volgde op de bronstijd. De naam ijzertijd duidt op het eerste gebruik van ijzer bij het maken van metalen voorwerpen. IJzer heeft diverse voordelen ten opzichte van brons. Brons is harder, dus beter geschikt voor wapens en gereedschap, maar de grondstof voor ijzer komt op veel meer plaatsen voor. Het duurde lang voordat men leerde het metaal uit zijn erts vrij te maken. IJzerwinning uit ijzererts kwam in Nederland in diverse streken voor: klapperstenen op de stuwwallen van onder andere de Veluwe, moerasijzererts op de zandgronden in het Noorden, Oosten en Zuiden van Nederland, maar allemaal pas na de ijzertijd. In de ijzertijd werd het ijzer door handel verkregen. In België en het zuiden van Nederland werden ijzeren voorwerpen gangbaar omstreeks 700 v.Chr. Noord-Nederland bleef achter: daar waren ijzeren speerpunten en paardenbitten in een graf uit de 6e eeuw v.Chr. op het Holtingerveld bij Havelte de vroegste sporen. De ijzertijd eindigde toen de Romeinen naar de Lage Landen kwamen (rond het begin van onze jaartelling).

voor het Cultureel Erfgoed) wordt een locatie gezocht in het park. Het Haasbergerravijn, een smeltwaterdal uit het Saalien (de voorlaatste ijstijd die duurde van 238.000 tot 126.000 jaar v.Chr.) blijkt een geschikte locatie. Het smeltwaterdal is (nu) een droogdal dat van noord naar zuid loopt. In dit droogdal wordt op advies van de rijksdienst een tussenplateau uitgegraven. Op dit plateau zal de

Afbeelding 24.5 Eerste schoolkamp in 1977 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

ijzertijdboerderij worden gebouwd. Het dorpsplein zal vooralsnog niet meer zijn dan een zanderige vlakke. De bouw van de eerste boerderij (nu de grote slaaphut) wordt geheel in eigen beheer door de medewerkers van de Bosdienst en de Plantsoenendienst gerealiseerd. In de boerderij komt een kleine leefruimte met daarnaast slaapplekken. Natuurlijk geen bedden met matrassen, maar grote britsen met daarop stro en koeienhuiden.

De kolonisten - de eerste schoolkampen

In 1977 beginnen de eerste schoolkampen. Het wordt een fase van experimenteren en leren. Voor het CBO is het Hapsproject de eerste jaren de nieuwe kerntaak. De kampen worden vanaf de start verzorgd door de vijf medewerkers van het CBO. De eerste kinderen (meestal groep 7 en groep 8) verblijven vier dagen en drie nachten in het Hapsdorp. Dat blijkt te vermoeiend: de kinderen krijgen last van de 'Hapsziekte'. Het kamp duurt te lang en de kinderen krijgen hoofdpijn door de rooklucht in de slaaphut. Het leven in prehistorische omstandigheden vraagt veel van het aanpassingsvermogen. In het Hapsdorp is geen stromend water. Drinkwater moet in tanks worden aangevoerd en is daarom slechts spaarzaam beschikbaar. De sanitaire voorzieningen zijn bijzonder primitief. Ook het plukken van de ter plekke geslachte kippen blijkt een brug te ver. Na de eerste ervaringen wordt de duur van het schoolkamp dan ook teruggebracht tot drie dagen.

Van schoolkamp naar Hapsproject

'In den beginne' komen scholen naar Haps op schoolkamp. Het schoolkamp is een solitair project, vrijwel zonder voorbereiding op school. Het kamp in een prehistorische setting is een pedagogisch en didactisch experiment. De eerste kampen zijn met twee groepen van verschillende scholen. Dat werkt niet goed. Later wordt als doelgroep overgestapt van groep 5/6 groep naar groep 7/8 van één en dezelfde school. Het verblijf in het dorp krijgt structuur door familiegroepen te vormen. Om de leerervaring te versterken wordt het schoolkamp uitgebreid tot Hapsproject. Naast het verblijf in het Hapsdorp krijgt de voorbereiding op school een belangrijke plaats in het project. Onderdeel daarvan zijn de voorbereidingsdagen voor de leerkrachten en ouders, bijeenkomsten op de betreffende school en een bijeenkomst

Afbeelding 24.6 Schoolkamp in Haps (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

bij het CBO. Door het CBO wordt een eerste versie van een lesboek ontwikkeld. Dat gaat 'op zijn Haps'. Informatie wordt zonder toestemming te vragen ontleend aan diverse (les-) boeken over geschiedenis, biologie en natuur. Op een stencilmachine worden 76 exemplaren gedrukt. Belangrijke onderdelen van het lesboek zijn naast de inhoudelijke lessen de instructies voor de voorbereidingen op school, noodzakelijk voor het overleven in het Hapsdorp. De kinderen maken op school van jute een Hapsjack en van klei hun eigen Hapsdrinkbeker.

De ontwikkeling van het Hapsdorp.

Een dorp ontwikkelt zich, zo ook het prehistorische Hapsdorp. In de jaren '80 wordt een tweede boerderij gebouwd, direct naast de eerste boerderij. Eén van de eerste voorzieningen die gerealiseerd wordt is een waterleiding. Het dagelijks aanvoeren van drinkwater in tanks blijkt te bewerkelijk. Maar de realisatie van nutsvoorzieningen midden in het bos is geen eenvoudige zaak. De dichtstbijzijnde hoofdwaterleiding eindigt op de hoek van de J.C. Wilsaan en de Soerenseweg. Van daaruit wordt een waterleiding naar het Hapsdorp gerealiseerd. Kranen waren in niet de prehistorie. Dus komt er in het Hapsdorp een vijver die gevoerd wordt door een 'bron'. Voor het verblijf overdag wordt naast de grote en de kleine slaaphut in 1983 een open kapschuur gerealiseerd. Later wordt ook het dorpsplein geplaveid. Voor het bakken van Hapsbrood wordt een lemen broodoven gebouwd. Dat blijkt geen gemakkelijke opgave. De eerste ovens zakken na verloop van tijd in elkaar. De oplossing, een ijzeren casco, past alleen in naam bij de ijzertijd.

Beestenboel

Het Hapsdorp ontwikkelt zich niet alleen door de voortdurende bouwwerkzaamheden. Als de bewoners zich in de ijzertijd op een vaste locatie vestigen komen er ook al snel huisdieren bij. Zo ook in het Hapsdorp. Na de kippen (voor de eieren) en de ganzen volgen later de schapen en de varkens (beide niet voor het vlees). Diverse kleine hutten worden gerealiseerd als nachtverblijf voor de dieren. De projectleiders zijn verantwoordelijk voor de verzorging van de dieren, maar ook de kinderen hebben daar een taak in tijdens het schoolkamp.

Afbeelding 24.7 Het Hapsdorp in de sneeuw (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.8 De varkens in het Hapsdorp (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

De schapen moeten 's ochtends naar de bosweide worden gebracht en aan het einde van de middag weer worden opgehaald. Dat is iedere keer weer een expeditie. Lukt het de kinderen om de schapen in beweging te krijgen, en ook nog in de goede richting? Aan de rand van het dorp zijn naar het voorbeeld van de 'celtic fields' kleine akkers gerealiseerd waar de kinderen als onderdeel van het programma de zaadjes in de grond stoppen, voor de toekomstige oogst. Het idee achter deze activiteiten is dat de kinderen ervaren (en beseffen) dat de basis van alle eten dat in de supermarkt te koop is in de natuur zijn oorsprong vindt.

Afbeelding 24.9 De schapen van het Hapsdorp (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Het dagelijkse leven in het Hapsdorp

De schoolkinderen beginnen een verblijf op Haps bij het 'tijdhek'. Bij de ingang van Berg en Bos aan de Asselsestraat worden de kinderen door hun ouders afgeleverd en gaan zij terug in de tijd. Eerst maken zij een trektocht door het bos en - bij toeval - ontdekken zij een verlaten dorp. In het dorp zijn alleen nog een paar oppassers aanwezig. Alle bewoners zijn weg, naar een bruiloft een dorp verderop, en de kinderen nemen het dorp over. De kinderen zijn op school al ingedeeld in Hapsfamilies. Iedere familie heeft een familiehoofd. Dat zijn de ouders die mee gaan als begeleiding bij dit schoolkamp.

Afbeelding 24.10 Trektocht door het bos (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.11 Het vuur opstoken (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.12 Het kloven van hout (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.13 De ceremonie bij de offerplaats (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Een groot deel van de tijd in het Hapsdorp is nodig om te 'overleven' in de ijzertijd. Er moet hout worden gekloofd, vuren gemaakt en - niet onbelangrijk - die vuren moeten blijven branden. Verder is er steeds een familie actief met het bakken van het brood. Daarvoor moet natuurlijk eerst meel worden gemalen en tot deeg worden gekneet. Daarna gaan de broden in de oven. Een andere familie snijdt ondertussen de groenten voor de Hapssoep en zorgt dat die gekookt wordt. Soep en brood met Hapsmoes smaken nergens zo lekker als op Haps. Een vast deel van het programma op Haps zijn oude ambachten zoals houtbewerken, wolbewerken, smeden en boogschieten.

Gedurende de tweede middag van het verblijf gaan de kinderen hiermee aan de slag. Daarbij worden zij ondersteund door deskundige en ervaren vrijwilligers. Gedurende het gehele verblijf op Haps worden er verhalen verteld. Daarbij komen praktische zaken aan de orde zoals de huisregels, de taakverdeling, en de verantwoordelijkheid voor veiligheid die iedereen heeft bij het maken van vuur of het kloven van hout. Dat gaat gelukkig altijd goed. Daarnaast gaan de verhalen ook over het leven in de prehistorie, de bosgeesten en Germaanse goden, de planten en dieren die in en om het Hapsdorp leven en alles waar de kinderen verder interesse in hebben.

De laatste avond is er een belangrijke ceremonie. In het donker (en het kan heel donker zijn in het Natuurpark Berg

en Bos) gaan de kinderen naar de offerplaats waar een vuur brandt. Aan de geest van de Zon en de geest van de Regen wordt gevraagd voor een goede oogst te zorgen. Vervolgens gooit ieder kind een zelfgemaakt offertje en een handje graan in het vuur. Deze ceremonie is voor de kinderen indrukwekkend. Daarna verzamelt iedereen rond het kampvuur in het dorp en wordt er van de 'jachtbuit' en de 'Hapswijn' genoten. Na nog enkele mooie verhalen beginnen bij de meeste kinderen de ogen dicht te vallen en wordt voor de laatste keer de slaaphut opgezocht.

De volgende ochtend is het opruimen, alle eigen spullen verzamelen en ontbijten. Voor het vertrek naar het land van de warmwaterbronnen wordt eerst nog de akker ingezaaid. Na een lik leem op het voorhoofd als 'zegening' tot Hapsburger, volgt opnieuw een trektocht door Berg en Bos. Als zij bijna bij het tijdhek zijn krijgt ieder kind een steentje. Als ze dat later in de hand nemen en er over wrijven zullen de herinneringen aan de afgelopen dagen terugkomen. Moe, voldaan en niet meer helemaal 'schoon' komen zij uiteindelijk weer aan bij het tijdhek op de Asselsestraat, waar de ouders hen opvangen.

De ups en downs van de exploitatie van het Hapsdorp

Na de start in 1976 wordt het Hapsdorp geëxploiteerd door het CBO. De schoolkampen worden begeleid door medewerkers van het CBO. De aanleg van de grote slaaphut is in eigen

Afbeelding 24.14 Werken op de akker (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.16 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.17 Verzameling brandhout (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

beheer gerealiseerd. De investeringskosten zijn daardoor beperkt gebleven en heeft de gemeente Apeldoorn voor haar rekening genomen. De scholen die in het Hapsdorp verblijven hoeven per leerling slechts een bijdrage van f 5 voor het eten en drinken te betalen. In 1985 komt de toekomst van het Hapsdorp op losse schroeven te staan. In de nasleep van Bestek '81 wordt ook de gemeente Apeldoorn geconfronteerd met forse bezuinigingen. In een 'informeel' advies wordt vastgesteld dat het CBO (inmiddels omgedoopt tot CMNE) geen kerntaak van de gemeente meer is. Dat leidt tot veel discussie waarna dit advies gelukkig niet wordt overgenomen. Maar voor Haps verandert er wel veel. Het CMNE moet haar betrokkenheid bij het Hapsproject beëindigen.

De initiatiefnemers overleggen intensief met de gemeente Apeldoorn over het behoud van het Hapsdorp. De uiteinde-

Afbeelding 24.15 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

lijke oplossing is privatisering van de activiteiten. De gemeente Apeldoorn richt daartoe de Stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn op. De gemeente houdt de zeggenschap in de stichting, maar deze moet wel financieel haar eigen broek op houden. De medewerkers van het CMNE kunnen niet meer actief zijn als begeleiders van de schoolkampen en de gemeente is ook niet bereid de stichting financieel te ondersteunen.

De nieuwe stichting werft vervolgens twee projectleiders die in vaste dienst komen. Zij gaan de schoolprojecten begeleiden en nemen het beheer en onderhoud van het Hapsdorp voor hun rekening. Willem Baron - afkomstig uit het jeugdwerk - en Lodewijk Versluis - afkomstig uit het basisonderwijs - zijn de twee projectleiders die vanaf 1987 gedurende twee decennia de dragers zijn van het Hapsproject. Een van de kerntaken van de projectleiders is het werven van vrijwilligers. Nu medewerkers van de gemeente geen hand- en spandiensten meer kunnen verlenen zijn er extra handen nodig. Uiteindelijk groeit dit uit tot een vaste kern van zo 'n 10 vrijwilligers die tijdens de projecten diverse taken vervullen. Tijdens de schoolprojecten zijn er de dorpsoppasser (die de kinderen ontvangen in het 'verlaten' dorp), zijn er ambachtslieden (voor het houtbewerken, wol bewerken en smeden met de kinderen) en begeleiders voor het boogschieten actief. Daarnaast is er een vaste ploeg vrijwilligers die in de periode oktober - maart, als er geen schoolprojecten zijn, onderhoudswerkzaamheden uitvoert.

En tijdens vrijwilligersweekends in voorjaar en najaar zijn er heel veel handen nodig om hout te kloven, zodat de voorraad

Afbeelding 24.18 Het lespakket (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

brandhout (de enige bron van warmte in het Hapsdorp) voortdurend wordt aangevuld. Door de inzet van de vele vrijwilligers is het de afgelopen jaren mogelijk gebleken het Hapsdorp zonder subsidies te exploiteren én het tarief voor de scholen op een niveau te houden dat dit geen belemmering betekent om naar Haps te komen. In 2005 wordt Willem Baron opgevolgd door Jan de Kroes en in 2007 wordt Lodewijk Versluis opgevolgd door Frank van Meer en lijkt de continuïteit weer voor langere tijd verzekerd.

Het onderwijs verandert - het schoolproject verandert mee

Het oorspronkelijke projectboek wordt door Lodewijk Versluis (die afkomstig is uit het basisonderwijs) met behulp van een stagiaire vervangen, zodat het lesmateriaal voor kinderen (en ouders) beter aansluit bij de stand van het onderwijs. Ook wordt de stencilmachine vervangen door het kopieerapparaat. In 2015-2016 vindt een volledige vernieuwing van het lespakket plaats en maakt Haps de overstap naar het digitale tijdperk.

Twee masterstudenten (in de Onderwijskunde en Geschiedenis) met een PABO-achtergrond ontwikkelen een volledig nieuw, up-to-date digitaal lespakket. Hiermee wordt aangesloten bij de actuele onderwijsmethodes (zoals zelfwerkzaamheid door bronnenonderzoek) en actuele thema's. Het lespakket wordt modulair opgebouwd en omvat thema's rond historie, aardrijkskunde, natuur en techniek, milieu en leefomgeving en duurzaamheid. Het lespakket heeft open structuur. Leerkrachten kunnen het pakket naar eigen inzicht aanvullen en zo tot maatwerk maken. Het lespakket is

Afbeelding 24.19 Nieuwe hutten worden gebouwd in het Hapsdorp (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

volledig digitaal en eenvoudig te gebruiken op digitale schoolborden.

De ontwikkeling van het Hapsdorp in de periode 2000 - 2020

Ook na de eeuwwisseling is het Hapsdorp aan veranderingen onderhevig. Geen uitbreidingswijken, maar nieuwe hutten voor de diverse activiteiten. Een grote verandering was de herbouw van de kleine slaaphut. De eerste versie was gerealiseerd in de jaren '80 dicht bij de grote slaaphut. In 2000 wordt die door een brand - veroorzaakt door vandalisme - verwoest. De nieuwe kleine slaaphut wordt op een andere plaats in het dorp herbouwd.

In verband met de brandveiligheid wordt de slaapzolder uit de grote hut verwijderd en de capaciteit van de kleine slaaphut aangepast. Voor de diverse activiteiten zijn er kleinere hutjes gerealiseerd. Alle bouwwerken zijn van hout. Zo is er een meelhut (waar het graan gemalen en het brood gekneet wordt), hutten voor het houtbewerken en wolbewerken, een kleine smidse, diverse hutten voor de opslag van

Afbeelding 24.20 De meelhut (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

Afbeelding 24.21 Toiletgebouw (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

brandhout en twee kookhutten (een voor het snijwerk en een met kookvuren).

Een bijzonder verhaal is de sanitaire voorzieningen. In de ijzertijd waren er geen toiletten en douches. Douches zijn er daarom ook nu nog niet in het Hapsdorp. Wel is er een 'bron' met drinkwater waar de kinderen hun handen kunnen wassen (en waar een 'kattenwasje' mogelijk is). Jarenlang is gebruik gemaakt van een eenvoudig verplaatsbaar toiletgebouwtje dat (steeds op een andere plaats) werd neergezet boven een zelf gegraven gat in de grond. Inmiddels is dat vervangen door twee hurktoiletten die aangesloten zijn op een septic tank.

Ten slotte is er in het Hapsdorp geen elektriciteit. De buitenverlichting wordt geleverd door olielampjes en de binnenverlichting door *look-a-like* olielampjes op batterijen. Een van de voordelen van het ontbreken van elektriciteit is dat er geen wifi is. De schoolkinderen kunnen (en moeten) daarom hun mobiele telefoons thuis laten. En een horloge of klok is op Haps ook niet nodig: de zon geeft altijd wel aan hoe laat het is.

De ups en downs van de exploitatie van het Hapsdorp in de periode 2000 - 2020

In de nasleep van de financiële crisis in 2009 komt de toekomst van Haps opnieuw in gevaar. Het vastgoedbedrijf van de gemeente Apeldoorn lijdt grote verliezen en moet vervolgens op de kleintjes letten. Een nederzetting uit de ijzertijd past niet meer in de portefeuille van het vastgoedbedrijf. Het bedrijf wil af van het eigendom van de houten gebouwen in het Hapsdorp. Vooral omdat het eigendom ook betekent dat het vastgoedbedrijf verantwoordelijk is voor het (groot) onderhoud en de kosten daarvan moet betalen. De stichting is tot dat moment huurder van het Hapsdorp. De gemeente wil af van de (indirecte) verantwoordelijkheid voor het Hapsdorp die zij nog heeft door de formele zeggenschap in de stichting en van de jaarlijkse kosten voor (groot) onderhoud. Dit leidt tot langdurig overleg dat enkele jaren suddert. Uiteindelijk wordt overeenstemming bereikt: het gemeenschappelijke uitgangspunt en basis voor de overeenstemming is dat de exploitatie van het Hapsdorp (alsmede het gebruik van het Natuurpark Berg en Bos) op dezelfde wijze gecontinueerd kan worden als de afgelopen jaren. De statuten van de Stichting Exploitatie Prehistorisch Kamp Apeldoorn

Afbeelding 24.22 Toiletgebouw (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

worden per 2018 aangepast en de formele banden met de gemeente worden volledig doorbroken. Daarnaast wordt een erfpachtovereenkomst gesloten voor 25 jaar. Sindsdien is de stichting verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van het Hapsdorp en draagt ook de volledige kosten daarvan.

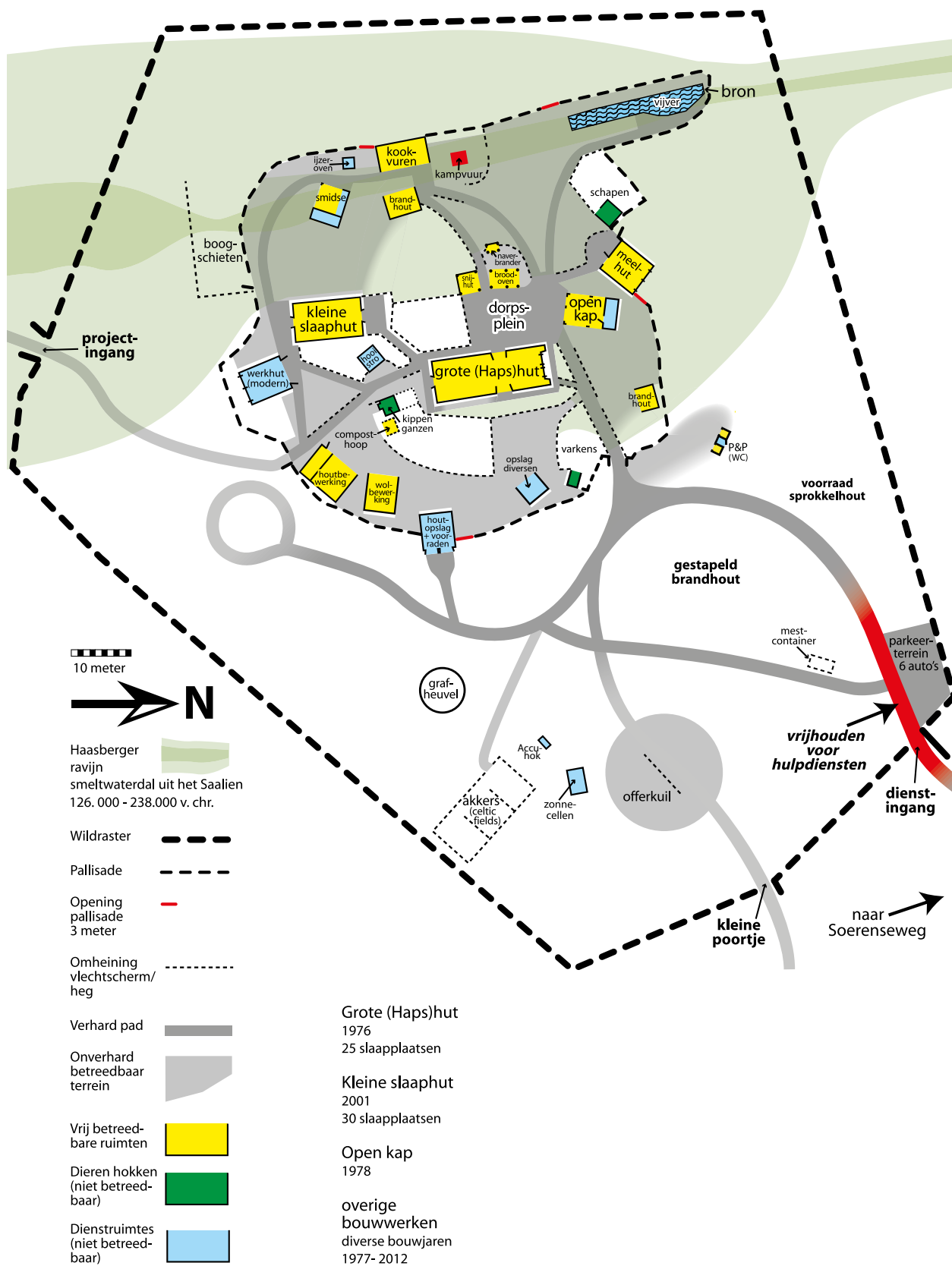
Het reilen en zeilen van een prehistorische nederzetting in de 21^e eeuw

Op het einde van de ijzertijd, zo rond het jaar 50 voor Christus, lag in de streek Armorica in Gallië een klein dorpje. Dit dorpje was er als enige in geslaagd om de invasie door de Romeinen te weerstaan. De inwoners van het dorpje vormen een nachtmerrie voor de Romeinen uit de omliggende legerplaatsen en zijn een doorn in het oog van keizer Julius Caesar. De Romeinen proberen dan ook voortdurend het dorpje aan zich te onderwerpen en aan de Romeinse regels te laten voldoen. Dat lukt niet, omdat een toverdrank de Galliërs oersterk en daardoor onoverwinnelijk maakt. Dit is ook het beeld van het Hapsdorp, een prehistorische nederzetting in de 21e eeuw. De wetten en regels van deze tijd zijn niet toegesneden op het Hapsdorp. Rechttoe rechtaan toepassing van die wetten en regels betekent het onvermijdelijke einde van het Hapsproject. Het omgaan met de geldende regelgeving is dé grote uitdaging voor de komende jaren. De huidige bewoners van het Hapsdorp beschikken helaas niet over een toverdrank die onoverwinnelijk maakt. Het belangrijkste dat Haps te bieden heeft is een ervaring die kinderen hun leven lang niet meer vergeten. Daarom mag deze parel van de Veluwe nooit verloren gaan.

Afbeelding 24.23 Het Haps dorp in de sneeuw (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

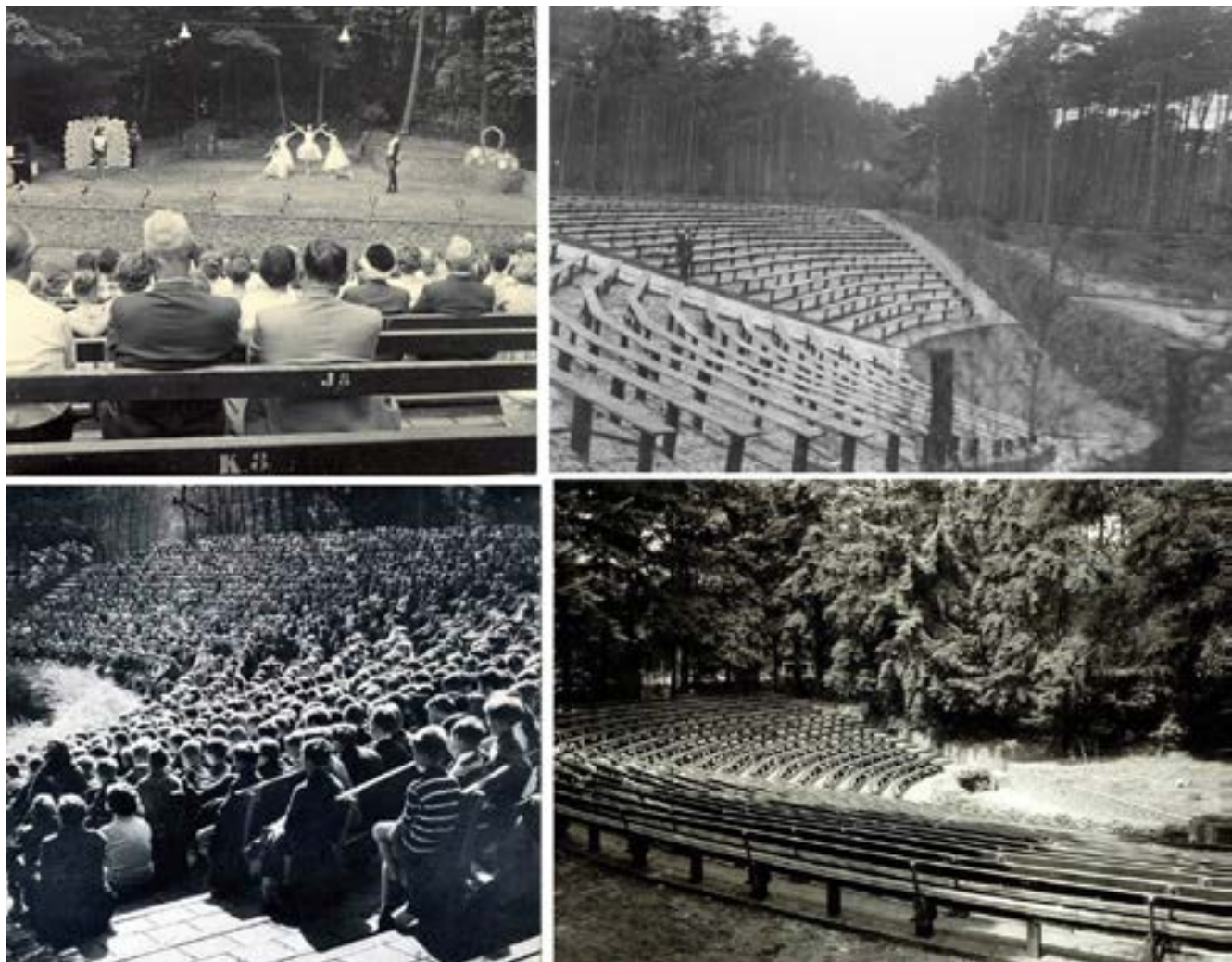
Het Hapsdorp anno 2021

Afbeelding 24.24 De plattegrond van het Haps dorp anno 2021 (bron: stichting Prehistorisch Kamp Apeldoorn).

25. Het Openluchttheater in park Berg en Bos

Yvonne de Vries

Afbeelding 25.1 Het openluchttheater (bron: VOA en CODA beeldarchief).

Het Openluchttheater Berg en Bos, gesitueerd naast de voetbalvelden van het Sportpark Berg en Bos, wordt officieel geopend op 24 juli 1924 met de voorstelling *Joseph in Dothan van Vondel* door de Zomerspelers onder leiding van Leo van Gestel. De Theaterencyclopedie³⁰² vermeldt dat "er berichten zijn dat al in 1920, in het gemeentelijk bos Berg en Bos, in de openlucht het ridderspel *Beatrijs, de Keizersbruid van A. van Delft* en *Dr. Jos. Krijn* werd opgevoerd door het Romantisch Tooneel onder de artistieke leiding van Henri Brondgeest. Vermoedelijk werd gespeeld op de plek waar later het echte openluchttheater kwam."³⁰³

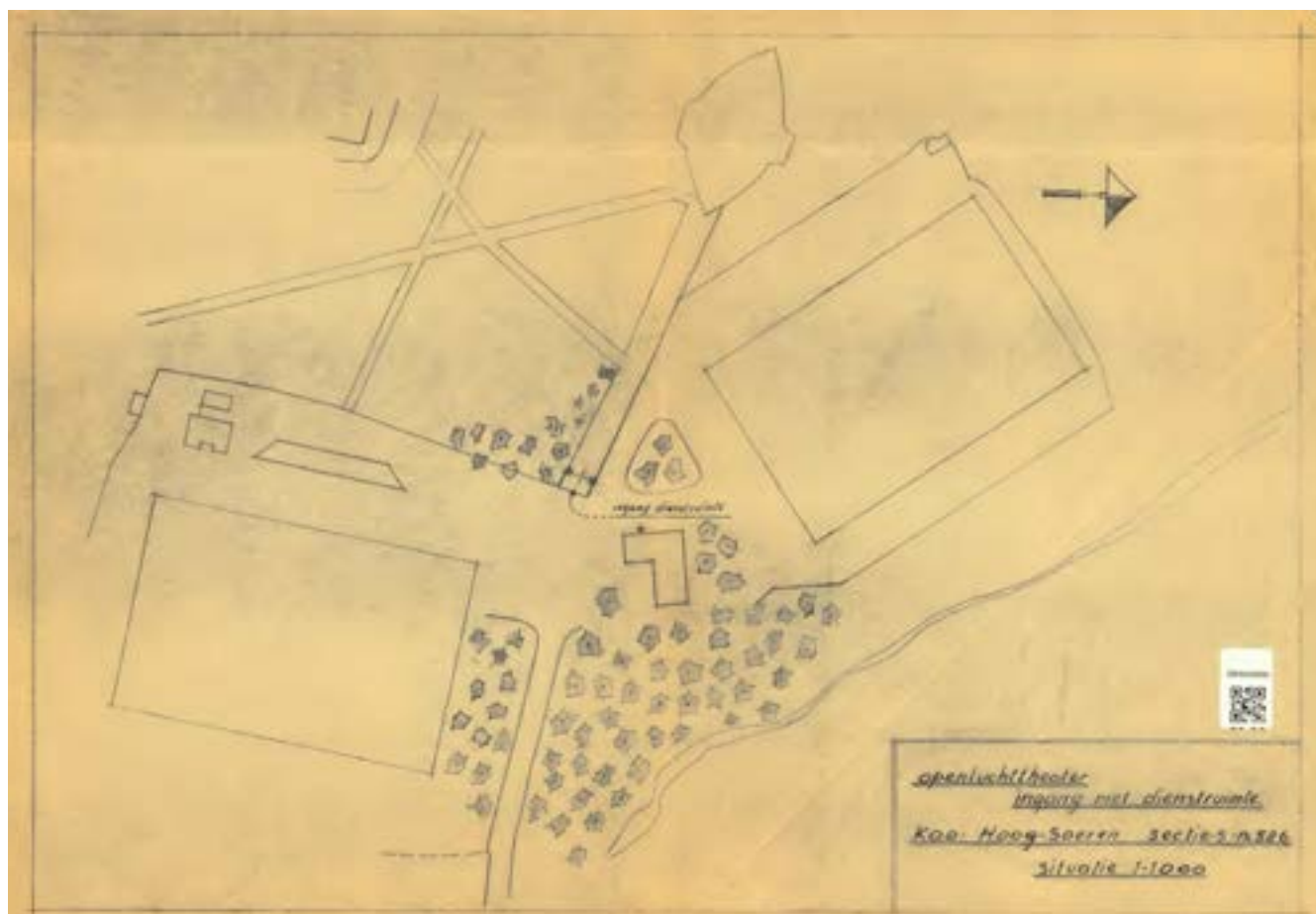
Het amfitheater heeft aanvankelijk 2000 zitplaatsen. Dat wordt later teruggebracht tot 1200 zitplaatsen en 400

staanplaatsen. Het speelveld is 16 meter breed en 11 meter diep met op de achtergrond een hoog opgaand bos van naalddhout. Zowel voor toneel-, muziek-, en zanguitvoeringen als voor openluchtbijeenkomsten zoals landdagen en dergelijke is het theater uitstekend geschikt. Ondanks de bescheiden uitmonstering voor techniek en publieke voorzieningen, voldoet het geheel aan de eisen die men aan zo'n theater stelt.

Het theater ligt als het ware ingeklemd tussen de sportvelden, waarmee het de ingang aan de toenmalige Postweg (nu hoek Laan van Spitsbergen en Asselsestraat) moet delen. Omdat de aanleg van het theater mooi kan worden meegenomen bij de aanleg van de sportvelden, zijn de aanlegkosten voor de gemeente minimaal. Het theater heeft bovendien nog een eigen ingang aan de Grindberglaan. Daardoor ontstond ook een goede verbinding met de gemeentelijke

302 www.theaterencyclopedie.nl.

303 Alexander en van der Krogt 2011.

Afbeelding 25.2 plattegrond openluchttheater 1956 (archief bouwvergunningen CODA)

theetuin die vanaf 1921 tot 1950 heeft bestaan op het huidige sportveld van het Christelijk Lyceum aan de Felualaan (destijds Donkerelaan genoemd).

Zowel bij de Landbouwtentoonstelling in 1925, de omroepdagen in de jaren '30 en '50 als beide bloemententoonstellingen in park Berg en Bos in 1948 en 1952 waren er in het

Afbeelding 25.3 Advertentie voor een concert en taptoe door het muziekkorps van de Commando Luchtvaart (bron: Nieuwe Apeldoornsche courant 20-08-1949).

theater voorstellingen en optredens. Ook waren studio's ingericht en werden er films gedraaid vooruitlopend op het populaire openluchtfilmfestival zoals we dat nu kennen op de grote bosweide. De outillage van het theater werd alom geroemd.

In 1936 vraagt ene J. Hueting in een ingezonden stuk in de krant zich af waarom niet meer gebruik van het theater wordt gemaakt. "Het kan zich meten met de beste openluchttheaters in ons land. De ligging is ideaal, het leent zich voor diverse opvoeringen de akoestiek laat niet te wensen over. Ligt hier geen taak voor de Kunstkring of de VVV?"

Afbeelding 25.3 Advertentie voor een concert en taptoe door het muziekkorps van de Commando Luchtvaart (bron: Nieuwe Apeldoornsche courant 20-08-1949).

Aankondigingen in de oude Nieuwe Apeldoornsche Courant (NAC), via de leuke site www.delpher.nl te bekijken, bieden een leuk beeld van optredens en voorstellingen in het theater zoals:

19 augustus 1935: Je Maintiendrai een nationaal historisch zangspel voor Koningin en Vaderland ter ere van de verjaardag van Koningin Wilhelmina

10 juli 1939: klucht De big van het 168^e door toneelvereniging Graficus.

31 augustus 1944: kindervoorstelling Klein Duimpje door mr. Janno's Theater.

Afbeelding 25.4 Het openluchttheater tijdens een optreden in 1979 (bron: Oud Apeldoorn).

31 augustus 1946: propagandamiddag AJC afdeling Apeldoorn.

20 juli 1948 tijdens de Bloemen in Berg en Bos: optreden Accordeonvereniging Kunst en Vermaak.

17 juni 1949: familiebijeenkomst ter ere van het 35-jarig bestaan van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond afdeling Apeldoorn.

In de jaren 1948 en 1956 vinden renovaties plaats. De rondhouten wand tussen het toneel en de orkestkuil wordt vervangen door een gemetselde muur en de orkestkuil wordt verdiept en het toneel krijgt twee verhogingen. In het deel voor het publiek worden de houten balken die als treden moeten dienen, vervangen door betonnen exemplaren met stoeptegels.

Er zijn regelmatig succesvolle uitvoeringen. Meer dan een halve eeuw wordt het theater bespeeld.

In de zomer van 1976 werd er voor het laatst een officieel zomerprogramma in het theater georganiseerd, dat per voorstelling gemiddeld 800 bezoekers trok.

Het zijn mooie tijden in Apeldoorn met optredens in de open lucht van bijvoorbeeld Rob de Nijs en The Lords, Willeke Alberti, Johnny Lion and the Jumping Jewels, Imca Marina, of bijvoorbeeld een country en western concert van Colt 45 en de Silver Eagle Express.

Later vinden er ook popconcerten plaats. Zo speelt op 18 juli 1980 de band The Cure met zanger Robert Smith onder meer het, niet veel later wereldberoemde nummer, A Forest. Hoe toepasselijk. Dit is kort voordat de band wereldwijd doorbreekt met deze single van het tweede album Seventeen Seconds. De band toert dat jaar ter promotie van dat album door Nederland. Televisieomroep VARA heeft in die tijd een tv-programma VARA's Popkaravaan. Daarvoor gaat de zender een tijdlang naar het openluchttheater in Park Berg en Bos. De beelden van het optreden - nog steeds te zien op

Afbeelding 25.5 De film van Ome Willem in VARA's Popkaravaan 1980.

Herman Brood & His Wild Romance - Live 1980 (VARA's Popkaravaan)

Afbeelding 25.6 Still uit de opname van het optreden van Herman Brood.

YouTube - zijn tamelijk uniek: van rond 1980 bestaat er bijna geen live videomateriaal van de band.³⁰⁴ The Cure speelt zeven liedjes afkomstig van het album Seventeen Seconds. De andere band die die dag optreedt is Gruppo Sportivo uit Den Haag. Niet lang na het optreden van The Cure gaat het fout. Op 15 augustus 1980 speelt Herman Brood en his Wild Romance in het openluchttheater. Brood vervangt punkband The Ramones, omdat zanger Joey Ramone door ziekte niet kan optreden. Dat zint niet iedereen. Relschoppende fans van The Ramones, raken slaags met fans van Herman Brood. Uiteindelijk gaat de toneel- en regietoren in het theater in vlammen op en het concert van Brood wordt gestaakt.

Het theater was de jaren er voor al in zwaar weer geraakt. Baas Bas Hageman schreef over het theater in zijn boek "Het bos van de burgemeester", over de geschiedenis van Natuurpark Berg en Bos in Apeldoorn in 1998: "In 1973 was er door een paar zware stormen veel schade aan het theater en de toegangswegen waardoor er veel stemmen opgingen om het terrein maar te egaliseren. Halverwege de jaren tachtig bleek het onmogelijk het theater in die uitmonstering

304 Optredens The Cure, Gruppo Sportivo en Herman Brood in Vara's Popkaravaan van 1980 op youtube: https://www.youtube.com/results?search_query=vara%27s+popkaravaan+openluchttheater+berg+en+bos

en op die plaats te handhaven. Renovatie op die plaats zou om vele redenen onzinnig zijn geweest. Eventuele geluids-overlast vergde een plek die veel verder in het park was gesitueerd. Anno 1998, is mede ter vervanging van de een jaar eerder afgebroken Acaciahal, de hoop gevestigd op een nieuw bezoekerscentrum in het park. Daarna kan wellicht aan nieuw openluchttheater worden gekoppeld, dat ook geschikt is voor de zomeravondfilmvoorstellingen die zich sinds het begin van de jaren negentig nationale bekendheid hebben verworven." Het theater wordt in 1981 gesloten.

In zijn nieuwe versie van "Het bos van de burgemeester" in 2011 schrijft Bas: "Bij een voortgaande renovatie van het park in 2012 of in volgende jaren zal een bezoekerscentrum, in combinatie met een modern openluchttheater dat zich (veel) dieper in het park bevindt, een belangrijke verrijking kunnen zijn voor Natuurpark Berg en Bos". Toekomstmuziek?

Bronnen

Alexander, E. en N. van der Krogt, 2011: Openluchttheaters in Nederland, Zutphen.

Optredens The Cure, Gruppo Sportivo en Herman Brood in Vara's Popkaravaan van 1980 op YouTube: https://www.youtube.com/results?search_query=vara%27s+popkaravaan+openluchttheater+berg+en+bos
www.theaterencyclopedie.nl.

Archief bouwvergunningen

Nieuwe Apeldoornsche Courant (NAC), via www.delpher.nl

26. Herten- en zwijnenbos

Eric de Man

Het plan voor het herten- en zwijnenbos

Tijdens de begrotingsvergaderingen van 23 en 24 januari 1969 brengt het college van Burgemeester en Wethouders het plan ter sprake om in Natuurpark Berg en Bos een herten- en zwijnenbos (ook wel genoemd: herten- en zwijnen-reservaat) in te richten. Niet alle raadsleden zijn enthousiast over “een kermisattractie” in Berg en Bos en al op 24 januari 1969 trachten tegenstanders de voortgang van het plan meteen te stoppen met een motie: “De raad, gehoord de discussie over het herten- en zwijnenreservaat in Berg en Bos, van mening dat dit soort attracties niet in Berg en Bos thuishoort, verzoekt het college de verdere voorbereiding van de plannen te stoppen”. De motie wordt met 16 stemmen voor en 18 tegen nipt verworpen.³⁰⁵ Het scheelde dus niet veel of er was nooit een herten- en zwijnenbos gekomen!

Ter geruststelling van de gemeenteraad had wethouder Harmsen tijdens de discussie al aangegeven dat het een door het college goedgekeurd voorlopig plan betreft en dat de beslissing of er een herten- en zwijnenbos moet komen uiteindelijk aan de raad is. Het college moet uiteindelijk natuurlijk krediet aan de raad vragen. En dan beslist de raad of het er al dan niet komt.³⁰⁶

Op 14 maart 1969 sturen B en W een door de commissie voor de landelijke eigendommen unaniem gesteund voorstel naar de gemeenteraad om f. 30.000,- krediet te verlenen voor de aanleg van een herten- en zwijnenbos “in het reservaat Berg en Bos” (opvallend: Natuurpark Berg en Bos wordt nu zelf als reservaat betiteld; EdM).

Het plan behelst een terrein van 14 hectaren ten westen van de bosweide, waardoor een natuurspad loopt. Het terrein, dat begroeid is met grove den en eikenhakhout, zal worden gesplitst in een hertengebied (van ca. 9,5 ha) en een zwijnengebied (van ca. 4,5 ha.). Om het terrein komt een afrastering van 2 meter hoogte, terwijl een tussenraster van 1,25 meter hoogte zal worden aangebracht. Door middel van een drietal wildroosters op wandelpadbreedte zal in beginsel het terrein het hele jaar toegankelijk zijn. Het zwijnenbos zal echter een aantal maanden gesloten zijn “in verband met de agressiviteit van de zeugen”. Er zullen in de gebieden voederhutten, 1 ha wildakker en drinkkolken worden aangelegd. Het is de bedoeling 7 stuks roodwild (edelherten; EdM) en 5 stuks zwartwild (wilde zwijnen; EdM) aan te kopen.³⁰⁷

Men gaat er in het plan dus vanuit dat wandelaars dwars door de gebieden met edelherten en wilde zwijnen heen gaan lopen! In de praktijk zijn het 2 afzonderlijke gebieden

geworden met een hoge afrastering rondom het hertenbos en een lage afrastering rondom het zwijnengebied. Het wandelpad loopt daarbij tussen beide gebieden door, zonder direct contact met edelherten of wilde zwijnen.

Opmerkelijk is dat het voorstel niet door het volledige college van B en W wordt gesteund:

“De meningen over het onderhavige plan zijn binnen ons college verdeeld”.

De beslissing wordt bij de gemeenteraad neergelegd.³⁰⁸

Akkoord door de gemeenteraad

In de raadsvergadering van 27 maart 1969 staat het voorstel van B en W op de agenda.

Zoals te voorzien na de vergadering van 24 januari zijn er tegenstanders. Enkele opmerkingen:

“Berg en Bos moet gezien worden als natuurgebied en er moet gestreefd worden naar behoud van flora en fauna in de natuurlijke staat. Men moet geen concessies doen aan de slechte smaak van het publiek.”, “Het publiek zal de zwijnen en herten gaan voeren, zodat het tam vee wordt.”, en “Zulke voorzieningen zijn helemaal niet nodig. Kijk maar eens hoe het bezoek aan het Deelerwoud, de Loenermark, Kroondomein en de wildtoren bij Ugchelen is toegenomen.”.

De door de tegenstanders geraadpleegde deskundigen (een niet met name genoemde deskundige, Veluwekenner en schrijver Jac. Gazenbeek, en bioloog en radiopresentator Dr. Fop I. Brouwer) wijzen, zoals te verwachten is, de plannen af: “Men kan de recreanten beter de recreatiegebieden wijzen waar echt wild te zien is”. “Waanzin” zelfs, volgens Gazenbeek.

En uiteraard zijn er voorstanders. Enkele opmerkingen: “De aantrekkelijkheid van Berg en Bos wordt vergroot”, “Niet iedereen kan 's avonds op de wildtoren gaan zitten. Voor kinderen is het meestal te laat.”, en “Men moet meer met de ogen kijken van de stadsmens. De stadsmens vindt geen wild, tenzij hem dat wordt aangewezen.”.

De door de voorstanders geraadpleegde deskundigen (de directeur van Artis in Amsterdam Dr. Jacobi, en niet nader genoemde biologen van het Rijksinstituut voor veldbiologisch onderzoek ten behoeve van het natuurbehoud RIVON en het Instituut voor toegepast biologisch onderzoek in de natuur ITBON) voeren, zoals te verwachten is, geen enkel bezwaar aan, ook niet vanuit het dier gezien. “Natuurlijk moet men dat doen.”, volgens Dr. Jacobi.

305 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. pp.III-54 t/m III-57. 24-01-1969.

306 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. p.III-38. 24-01-1969

307 Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken. No.118. 14-03-1969.

308 Gemeenteraad Apeldoorn. Ingekomen stukken. No.118. 14-03-1969.

Afbeelding 26.1 Artikel uit de Volkskrant (bron: Volkskrant 1969).

Warm voorstander is wethouder Harmsen. Hij gaat in op de bezwaren en houdt een uitgebreid pleidooi om voor het krediet en dus de plannen te stemmen:

“Veel stadsmensen hebben het geduld niet om wild te speuren of niet de moed om ver in de bossen door te dringen.”, “In een 14 ha gebied is het niet zo dat dadelijk bij het begin de beestjes staan te wachten die men kan voeren.”, “Een edelhert wordt niet mak en eet niet uit de hand.”, en “Het zal een renderende investering zijn door een grotere toeloop van het publiek.”.

Daarna spreekt de voorzitter Burgemeester Des Tombe namens de tegenstanders binnen het college.

Hij betreurt de omrastering van Berg en Bos in het algemeen en het toevoegen van een extra afrastering: “Het is toch weer een belemmering voor de normale wandelaar, die (...) zich vrijelijk in Berg en Bos wil bewegen. Die loopt nu weer tegen een raster aan.”.

Hij geeft ook aan dat 9,5 hectare maar heel gering is voor de herten, “een dier dat zich graag over een grotere afstand uitleeft”. Bovendien zullen er nog mensen door het gebied heen lopen. Het is naar zijn gevoel “even kitscherig als de wildtoren bij Ugchelen en even weinig zinvol om de mens het wilde dier te laten ontmoeten in de vrije natuur. Dat laatste is toch het belang van de zaak, maar het gebeurt noch in Berg en Bos, noch bij de hertentoren. Daarom is hij tegen het herten- en zwijnenbos en tegen het voteren van een krediet daarvoor.”.

Daarna wordt het voorstel voor het verlenen van een krediet voor het aanleggen van een herten- en zwijnenbos in stemming gebracht. Het voorstel wordt aanvaard met 24 stemmen voor en 12 tegen.³⁰⁹

De plannen blijven zelfs in de landelijke pers niet geheel onopgemerkt.

De Volkskrant schrijft er met enige vertraging enkele regels over:

Het begin van het herten- en zwijnenbos

Het eerste herten- en zwijnenbos ligt ten westen van de bosweide langs de grindweg (de Suikerberglaan) ten zuiden

Afbeelding 26.2 Een ansichtkaart van Berg en Bos uit de jaren '70, waar de wilde zwijnen en de edelherten in hun gebieden prominent op staan, naast de vijver en een pauwstaartduif (bron: archief Eric de Man).

Afbeelding 26.3 Boswachters brengen de edelherten in het hertenbos voer. Vanaf het wandelpad gezien ligt de wildakker duidelijk lager in het terrein zodat bezoekers een goed zicht op de edelherten hebben. De foto dateert van 23 maart 1986 (foto: Eric de Man).

van het Haasbergerravijn. Aan de zuidkant loopt het verlengde van de zandweg langs de bosweide (de Lange Kruisweg) langs het gebied van de edelherten. Het gebied van de wilde zwijnen ligt aan de kant van het Haasbergerravijn ten noorden van het edelhertengebied.

Er wordt gesproken over 6 ha voor de edelherten en 6 ha voor de wilde zwijnen.³¹⁰

Volgens mondelinge informatie komt een aantal edelherten uit het hertenkamp in Den Haag. Ook had een particulier aan de Elburgerweg (Wenum Wiesel) op zijn terrein een aantal herten lopen met daarbij 1 hinde (vrouwelijk edelhert). Deze hinde is ook overgenomen en in het hertenbos in Berg en Bos losgelaten.

Er is sprake van een dik hert afkomstig uit Emmeloord dat een aantal jaren later als bloedverversing naar het gebied is gekomen. Na te zijn verdoofd is dit hert met een geschikte aanhangwagen naar Berg en Bos gebracht. Dit werd geen succes. Het hert bleek nogal agressief en moest na een jaar worden afgeschoten.

309 Gemeenteraad Apeldoorn. Notulen. pp.VI-30 t/m VI-40. 27-03-1969.

310 Bonekamp, H. 1997. p.12.

Afbeelding 26.4 De leindhinde is het bos uit komen lopen en op de Lange Kruisweg verschenen, terwijl ik op de kruising met de Suikerberglaan sta. Een leindhinde is een ervaren hinde met een kalf. Ze heeft veel terreinkennis en bepaalt de route van het roedel. Ze wordt ook wel "het collectief geheugen" van het roedel genoemd. Ze beoordeelt als eerste dier van het roedel of het veilig is (foto: Eric de Man).

Afbeelding 26.5 Niet veel later loopt het complete roedel op de bosweide, waar het natuurlijk prima grazen is. De foto's zijn van 13 oktober 1988 (foto: Eric de Man).

De wilde zwijnen kwamen van particulieren die wilde zwijnen op hun land hadden lopen. Dat kon toen nog. De wetgeving was in die jaren nog niet zo strak als tegenwoordig.

Loslopende edelherten

In de stille winterperiode gaat langs de Lange Kruisweg het toegangshek van het hertengebied open.

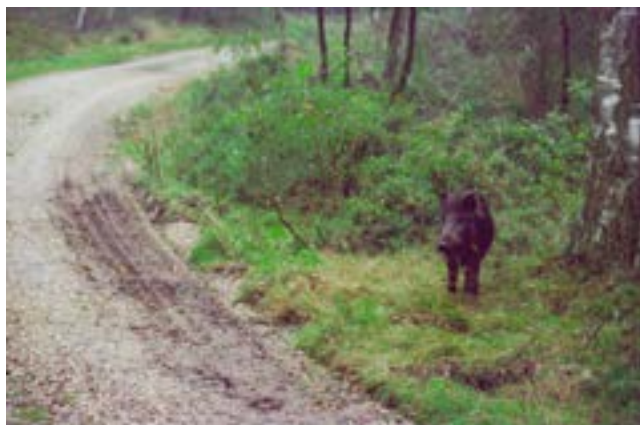
De edelherten mogen het gebied verlaten en het hele Natuurpark Berg en Bos benutten. Dat kan omdat Berg en Bos dan nog geheel omrasterd is. Er bestaat daarom geen risico dat de edelherten de wijk zullen nemen naar het Kroondomein of het Orderbos. Behoedzame bezoekers van het park kunnen dan overal door de edelherten worden verrast.

De voerbakken voor de edelherten worden iedere dag gewoon gevuld. De edelherten komen tegen de avond daarom telkens weer terug in hun eigen gebied. Grappend worden ze door de bosbeheerder van Berg en Bos "de koeien van Joop" (boswachter Joop Schoneveld) genoemd.

Maar ze begeven zich ook naar het gebied bij de vijver en zorgen voor meer en meer schade aan de bloemperken door daarvan te gaan vreten (vooral lelies waren populair). Dan is het op een gegeven moment gebeurd met hun vrijheid en blijft het hek van hun gebied het hele jaar gesloten.

Verplaatsing van het herten- en zwijnengebied

Op 16 september 1993 loop ik zo vaak ik kan naar het zwijnenbos om de knorrende vrienden het oude brood te brengen. Als ik bezig ben het brood uit te delen, staan er

Afbeelding 26.6 Een uitgebroken wild zwijn neemt eens een kijkje aan de andere kant van de grindweg (Suikerberglaan) (foto: Eric de Man).

ineens meer zwijnen achter me dan voor me! Gelukkig blijven ze vriendelijk ...

Even later arriveert boswachter Joop Schoneveld samen met een medewerker op een shovel. Terwijl de man met de shovel het wandelpad tussen het herten- en zwijnengebied onbegaanbaar maakt, vertelt hij dat er al een uitgebroken wild zwijn bij de jeugdherberg aan de Asselsestraat liep!

Het is dan wel duidelijk dat het raster rondom de wildbaan hoognodig aan vervanging toe is. Dan komt de vraag, wat te doen. Een probleem van deze gebieden is namelijk ook dat er voor belangstellenden een pittige wandeling nodig is om ze te bereiken. Uiteindelijk is besloten om een nieuw herten- en zwijnenbos in te richten tussen de speelweide, de Waaierslaan en de Harpweg.

Deze plek is veel dichterbij de hoofdingang van Berg en Bos. Dan moet nog wel het wild naar hun nieuwe gebieden. De hekken van het hertenbos zijn gewoon open gezet en de voerbakken zijn elke 2 weken iets verplaatst in de richting van het nieuwe hertenbos. Na ongeveer 2 maanden staan de bakken in het nieuwe gebied en wanneer de edelherten aan de voerbakken staan te eten wordt het hek dicht gedaan. Een jong hert wordt verspeeld en schijnt nog lang nadien in het Orderbos te hebben rondgezworven.

De varkens zijn 2 dagen niet gevoerd en daarna is het hek losgezet. Er worden kippenvleugels gevoerd vanuit een aanhanger en zo lopen de meeste varkens mee naar hun nieuwe gebied.

Enkele varkens kiezen de vrijheid, maar de meeste zitten daarna in het nieuwe zwijnenbos.

“Operatie Noach” is gelukt.³¹¹

Vleerbietenhut

Na de verhuizing van het wild worden de oude gebieden ontmanteld. In het oude zwijnenbos bevond zich een hut voor de opslag van bieten en aardappelen voor de wilde zwijnen. Deze hut moest uiteraard vorstvrij zijn. Hiertoe werd hij ingegraven in een oude stuifzandrug. De onderbouw bestond uit een stenen muur van ongeveer een meter hoog. De bovenbouw was van hout, afgedekt met plaggen. Na het

Afbeelding 26.7 In de maanden na de verhuizing kom ik nog geregeld ontsnapte wilde zwijnen tegen die vlak langs me heen lopen en nog totaal niet schuw zijn, zoals dit gezelschap op de paardenwei in de hoek Harpweg-Groenlandlaan. Paard Gerrit, gepensioneerd na werkzaamheden in het bos, bekijkt de vreemde gasten in zijn weiland (foto's: Eric de Man).

vertrek van de wilde zwijnen had de hut zijn functie verloren. Joop Schoneveld kwam met het idee of de Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe (SBDV) de hut misschien wilde renoveren ten behoeve van vleermuizen.³¹²

Ter informatie: Vrijwilligers van de SBDV verzorgen in de weekends het voeren van de edelherten en de wilde zwijnen, en geven voorlichting aan het publiek.

In 1995 is met de werkzaamheden aan de hut een begin gemaakt. Alle metselwerkzaamheden met oude klinkers, stenen, tegels en nog in de boswachterij aanwezige betonpalen worden gedaan door vrijwilligers van de SBDV. Vleermuisdeskundige Ruud Kaal adviseert de SBDV tijdens de bouw.³¹³

Op 20 november 1999 is dan eindelijk de hut, die de naam vleerbietenhut heeft gekregen, officieel geopend door dhr. P. Salm, directeur van de dienst M.M.O. van de gemeente Apeldoorn.

311 Bonekamp, H. 1997. p.12.

312 Bonekamp, H. 1997. p.12.

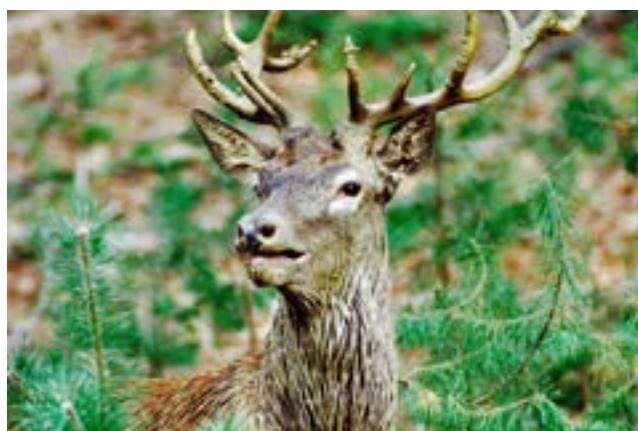
313 Bonekamp, H. 1997. p.13.

Afbeelding 26.8 Het wandelpad tussen het oude herten- en zwijnenbos door begon ter hoogte van de lichte knik in de Suikerberglaan en is door iemand die van de geschiedenis weet met wat moeite nog te herkennen (foto: Eric de Man).

Afbeelding 26.9 Het gebied van het oude herten- en zwijnenbos is na de opheffing een 12 hectare groot natuurterrein geworden en verboden toegang voor het wandelende publiek (foto's: Eric de Man).

Afbeelding 26.10 Tijdens de bronsttijd in september 1995 laten de jonge herten zich al flink gelden. Onder de modder probeert dit hert indruk op zijn rivaal te maken (foto: Eric de Man).

De vleermuizen hebben de opening niet afgewacht maar de ruimte al eerder in gebruik genomen.³¹⁴

In 2003 stort de gevel in en is een eerste renovatie nodig. De constructie van de muur is ernstiger aangetast dan gedacht en SBDV-bestuurslid Wim Fiets moet besluiten de hele voorgevel te slopen en opnieuw op te bouwen.³¹⁵

Door de tand des tijds, wortelende bomen en wroetende wilde zwijnen blijkt in de winter van 2009 de voorgevel helemaal naar voren te hellen en min of meer op instorten te staan. Er wordt een nieuwe "steens" gevel gebouwd met 2 steunberen bij de ingang met hulp van aannemersbedrijf Timmer uit Ugchelen, vrijwilligers en 2 stagiaires van de boswachterij. Als het cement goed gedroogd is, wordt het puin van de oude muur over het dak verspreid en bedekt met zand. Later komen er nog heideplaggen op de zijanten en wordt het dak ingezaaid met gras.³¹⁶

Jaarlijks worden half januari de vleermuizen tijdens het overwinteren door deskundigen geïnventariseerd en de vleerbietenhut blijkt prima te functioneren.

Het nieuwe herten- en zwijnenbos

Het nieuwe herten- en zwijnenbos functioneert veel dichter bij de ingang van Berg en Bos uitstekend als publiekstrekker. Het herten- en zwijnenbos worden gescheiden door een wandelpad en een zandweg. Aan de rand van het nieuwe hertenbos staat langs het wandelpad een hut waarin het voer voor de edelherten en wilde zwijnen is opgeslagen. Vanaf een kleine open wildkansel hebben toeschouwers zicht op de voerbakken, waar de edelherten (hopelijk) verschijnen. Bij het pad naar de wildkansel staat een door de SBDV ontworpen en grotendeels gefinancierd informatiehuisje waar met foto's en tekst voorlichting wordt gegeven over het op de Veluwe voorkomende wild.

In 1994 worden 2 jonge herten als bloedverversing binnen het hertenbos gebracht.

Het tweetal is gekocht bij een hertenfarm in Eefde.

Na die bronst wordt besloten met 1 hert verder te gaan. De opbrengst van het vlees van het afgeschoten hert levert net zoveel op als de kosten bedroegen voor de aankoop van beide herten!

314 Kats, H. 2000. pp.5-6.

315 Fiets, W. en H. Kats. 2004. p.8.

316 Wervers, R. en J. Rolfes. 2011. p.24.

Afbeelding 26.11 Eén van de eerste damherten (een hinde) binnen het gebied van de edelherten (foto: Eric de Man).

Verplaatsing van de afrastering

In 2007 wordt de afrastering van het hertengebied opgeschoven. De afrastering, die tot dan dicht langs de Harpweg stond, wordt flink naar achteren verplaatst. De reden is dat de edelherten te veel schade aanrichten aan de coniferen die in deze strook (van de voormalige kwekerij) staan.

Gelijktijdig wordt de paardenwei in de hoek Harpweg-Groenlandlaan bij het gebied getrokken.

Aan de kant van de Groenlandlaan wordt bij het weiland ook een kleine wildkansel geplaatst.

Overigens zijn binnen het gebied al bomen van gaas rondom de stam voorzien om het zogenaamde schillen (de bast van de bomen trekken en opeten) door de edelherten te voorkomen. Een boom met een zwaar beschadigde bast is immers ten dode opgeschreven.

Om de aangroei van jonge bomen mogelijk te maken is er daarom in 2020 rond kleine stukken binnen het hertengebied van een aparte afrastering neergezet.

Damherten

In de tweede helft van 2007 komen er ook damherten bij in het gebied van de edelherten. Ze komen uit een hertenkamp in Zwartsluis. De bedoeling van het hertenbos is om bezoekers de kans te geven herten te zien. Ondanks het vrij kleine terrein blijven de edelherten toch vaak slecht zichtbaar. De damherten zijn minder schuw en laten zich gemakkelijker zien.

In het begin lopen er de bekende parkherten met witte vlekjes in hun vacht.

Later worden zwarte exemplaren toegevoegd. Anno 2020 zijn gestippelde damherten niet meer aanwezig en lopen er in het gebied alleen nog de donkere varianten.

Drama bij de edelherten

Eén van de in 1994 aangekochte herten loopt in 2007 nog steeds in het hertenbos. Het is al jaren een prachtig kapitaal hert en hij is in de zomer van 2007 in zijn vijftiende levensjaar. Elk jaar is hij in de bronsttijd (september-oktober) de man die zorgt voor de dekking van de hinden, zodat er in mei-juni daaropvolgend weer kalveren geboren worden. Andere mannelijke dieren zorgen er wel voor, dat ze in de bronsttijd op afstand blijven van het sterke hert! Ondanks zijn voor een hert gevorderde leeftijd is er nog geen sprake van achteruitgang van zijn conditie of gewei.

Er loopt in 2007 ook een jong hert in zijn vijfde levensjaar in het hertenbos, een zoon van het oude hert. Het is de bedoeling dat het jonge hert op termijn het roedel gaat overnemen als het oude hert achteruit zou gaan. Maar tijdens de bronsttijd van 2007 wordt het oude hert onverwacht verstoten en wordt het roedel kaalwild (d.w.z. hinden, smaldieren (éénjarige vrouwelijke dieren) en kalveren) door zijn jonge zoon overgenomen. Na de bronst keert het oude hert niet terug bij het roedel, zoals in Berg en Bos wel gebruikelijk. Waarschijnlijk is hij ten prooi gevallen aan frustratie en stress.³¹⁷

Zittend op het nieuwe wildkanseltje zie ik het verdreven oude hert alleen op de voormalige paardenwei lopen en zich erg vreemd gedragen: af en toe rent hij een rondje en dan weer

317 Kats, H. 2009. pp.12-15

Afbeelding 26.12 Het jonge hert staat bij het roedel kaalwild op wildwei. Een foto van 16 oktober 2007. Op de achtergrond is rechts een boom te zien met beschermend gaas er omheen (foto: Eric de Man).

Afbeelding 26.13 Het oude hert bevindt zich alleen op de voormalige paardenwei. Een foto van 23 oktober 2007 (foto: Eric de Man).

springt hij min of meer uit stand omhoog met 4 poten tegelijk van de grond. Het is een bizar gezicht. Dit gedrag kan ik niet plaatsen.

Dan wordt op 24 november 2007 het jonge hert dood aangetroffen. In de voorgaande nacht heeft het oude hert zijn zoon gedood. Hij heeft het dier met zijn gewei in de flank geraakt, in een hoek bij de afrastering gedreven en volledig afgemaakt.

Mede omdat het dode hert bij het hek langs het wandelpad ligt, moet het worden weggehaald. Daarbij komt het oude hert aangeslopen en staat ineens op 20 meter van de boswachter. Normaal gesproken zal een edelhert altijd afstand houden van mensen, maar dit hert laat blijken zich de baas te voelen. Het oude onberekenbare hert is niet meer te vertrouwen en kan gevaarlijk zijn voor mensen. Daarom wordt in de week daarop door de beheerder besloten dat het helaas nodig is om het oude hert af te schieten.³¹⁸

Een opvolger loopt er dan al wel in de wildbaan: een spitser (éénjarig mannelijk hert).

Wilde zwijnenbos

De wilde zwijnen lopen sinds de verhuizing in het bos achter de speelweide, dat tijdens de boomplantdag in 1967 door de

Afbeelding 26.14 De biggen zijn net geboren in het nest bij de afrastering op 5 maart 2002 (foto: Eric de Man).

Afbeelding 26.15 Gezinsleven bij de wilde zwijnen; de biggen drinken bij de zeug (foto: Eric de Man).

leerlingen van de Apeldoornse zesde klassen (toen de hoogste klas van de basisschool) is geplant. Een gedenkbord aan de achterzijde van het gebied herinnert hier aan.

De wilde zwijnen hebben over publieke belangstelling niet te klagen. Het zijn waarschijnlijk de meest gefotografeerde wilde zwijnen van Nederland. Ook in meerdere films en tv-programma's mogen ze "optreden". De bekende natuurfilmer Luc Enting kan in maart 2002 unieke beelden maken van de geboorte van biggen dankzij een nest van een zeug pal bij de afrastering.

De beelden zijn voor het tv-programma "Alle dieren tellen mee", gepresenteerd door Anniko van Santen en Lucille Werner. Enting vertelt daarbij eerlijk hoe de situatie is en legt uit dat het in de vrije natuur onmogelijk is om zoiets vast te leggen.

Ook voor zijn bekende bioscoopfilm "Wild" uit 2018 wordt bijvoorbeeld het geluid van zogende biggen in het zwijnenbos van Berg en Bos opgenomen.

Nog een grappig weetje: de opletende kijker herkent in een film van Het Nationale Park De Hoge Veluwe uit 2001 ook beelden van de wilde zwijnen in Berg en Bos!

318 Kats, H. 2009. pp.15-17

Afbeelding 26.16 Sjonnie de keiler wroetend in de grond op zoek naar voedsel (foto: Eric de Man).

Sjonnie de keiler

Een verhaal dat zeker niet onvermeld mag blijven is dat van Sjonnie de keiler (een keiler is een mannelijk wild zwijn).

In 2004 wordt een big van het wild zwijn aangereden op de J.C. Wilsaan. De automobilist brengt het bij de kassa bij de hoofdingang van Berg en Bos. Daar belt men boswachter Joop Schoneveld.

Hij gaat naar het kassagebouw met het idee een dode big op te gaan halen. Maar de big leeft nog.

Wel is hij duidelijk geraakt aan de achterzijde en loopt raar rondjes.

Joop Schoneveld neemt de big mee en geeft hem een plek in het geitenhok bij zijn huis. Hij wordt Sjonnie genoemd.

Sjonnie wordt door de kinderen van Joop opgevoed met Brintapap. Na 3 maanden is het echter nodig om de bak met voer met een bezem naar hem toe te schuiven, want Sjonnie begint te bijten.

Dan is het tijd dat Sjonnie naar het zwijnengebied gaat. Hij wordt ingesmeerd met modder uit het gebied van de wilde zwijnen, zodat hij hopelijk zal worden geaccepteerd door de andere wilde zwijnen en in het gebied geplaatst.

Het gaat goed en anno 2020 bevindt Sjonnie zich nog steeds binnen het wilde zwijnengebied en zorgt er nog altijd voor dat er elk voorjaar weer biggen worden geboren.

Het bevalt Sjonnie blijkbaar erg goed in zijn gebied want op zondag 9 februari 2020 raakt tijdens een storm de afraste-

ring beschadigd en breken de meeste wilde zwijnen uit. Daarbij ook Sjonnie.

Maar 3 dagen later staat hij buiten de afrastering van zijn gebied. Gewaarschuwde boswachters doen het hek open en met behulp van wat voer is Sjonnie de 16-jarige keiler snel weer binnen de omheining.

Bronnen

Bonekamp, H. 1997. De Vleerbietenhut. *Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe*, uitgave 1997: pp.12-13.

Fiets, W. en H. Kats. 2004. Overzicht projecten. *Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe*, uitgave 2004: pp.8. Gemeenteraad Apeldoorn. *Ingekomen stukken*. No. 118. 14-03-1969.

Gemeenteraad Apeldoorn. *Notulen*. p.III-38 en pp.III-54 t/m III-57. 24-01-1969.

Gemeenteraad Apeldoorn. *Notulen*. pp.VI-30 t/m VI-40. 27-03-1969.

Kats, H. 2000. Vleerbietenhut. *Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe*, uitgave 2000: pp.5-6.

Kats, H. 2009. Drama in de wildbaan. *Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe*, uitgave 2009: pp.12-17.

Onbekend. *De Volkskrant*. 06-04-1969.

Wervers, R. en J. Rolfes. 2011. Restauratie gevel vleerbietenhut. *Stichting Behoud Dierenwereld Veluwe 25 jaar*, uitgave 2011: pp.23-24.

Met dank voor de informatie aan:

Dhr. Henk Bonekamp

Dhr. Joop Schoneveld

Afbeelding 26.17 Sjonnie lijkt wel te staan wachten tot het hek voor hem wordt geopend (foto: Eric de Man).

27. De storm van 25 januari 1990

Eric de Man

De storm van 25 januari 1990 wordt nog altijd beschouwd als één van de ergste in zeker 100 jaar.

De avond voor de storm had het KNMI al gewaarschuwd voor windkracht 10, op de dag zelf opgeschaald naar windkracht 11, maar de dramatische weerberichten konden een ramp niet voorkomen. Zeventien mensen kwamen in Nederland om het leven.

De storm was dan ook aanleiding voor onder andere het invoeren van het weeralarm met kleurcoderingen.³¹⁹

Er werd enorme schade aangericht in Natuurpark Berg en Bos (evenals in de gelijknamige woonwijk overigens) en dan vooral in het centrumgebied rondom de vijver.

In tegenstelling tot de zware stormen in 1972 en 1973 werden nu geen hele bosgebieden in één keer platgelegd, maar waren het vooral individuele bomen die omgingen. Daarbij vielen de meeste slachtoffers onder de naaldbomen.³²⁰

Dat is natuurlijk verklaarbaar: de compacte naaldbomen vol naalden vangen veel meer wind dan de in de winter bladloze loofbomen.

We maken een rondgang langs enkele herkenbare plekken in het centrum van Natuurpark Berg en Bos aan de hand van foto's, die meer zeggen dan een stuk tekst.

Een berk heeft het betonnen wandelpad en het hekwerk langs de vijver verwoest door haar val in de vijver. Dennen liggen op de stenen tribune langs de vijver. De tribune bevond zich tussen de tunnel naar de sprengenvallei en het steile pad vanaf de vijver naar het Acaciaplein. De tribune is bij de grote renovatie van het Natuurpark Berg en Bos in 2010 verdwenen.

Abeelding 27.1 Direct bij de ingang van Berg en Bos met het rustieke houten kassahuisje is het een flinke ravage (foto: Eric de Man).

319 Website KNMI. Geraadpleegd op 06-08-2020 via <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/zwaarste-storm-in-decennia>

320 Onbekend 1990

Afbeelding 27.3 De verwoesting van wandelpad en hekwerk (foto: Eric de Man).

Afbeelding 27.2 Een grove den bij het nachtverblijf van de pauwstaartduiven is omgewaaid en heeft de boel daar ontwricht. De den leunt op de muur vanaf het kassagebouwte naar de toegangspoort (foto: Eric de Man).

Afbeelding 27.4 Dennen op de stenen tribune (foto: Eric de Man).

Afbeelding 27.5 De acaciahal (foto: Eric de Man).

Afbeelding 27.6 Ravage achter de waterval (foto: Eric de Man).

De Acaciahal is onbeschadigd gebleven, al heeft het niet veel gescheeld.

De grootste ravage is er in het gebied achter de waterval langs de bovenloop van de spreng. Tot de storm van 1990 stroomde de spreng daar op weg naar de waterval door een naaldbos. Deze bomen gingen massaal tegen de vlakte.

Nadat de ravage achter de waterval was opgeruimd is daar rondom de spreng de rotstuijn aangelegd met een weelde aan bloemensoorten en veel beplanting.

De beplanting ontnam wel een duidelijk zicht op de cascades achter de waterval en de uitzichtheuvel. Tijdens de renovatie, die het park vanaf 2010 onderging, zijn de heuvel en de cascades van hun beplanting ontdaan en meer in de originele staat teruggebracht.³²¹

Bronnen

Gemeente Apeldoorn. 2012. *Park Berg en Bos Stadspark met allure*. Apeldoorn, Gemeente Apeldoorn.
Onbekend 1990 Nieuwe Apeldoornse Courant. 26-01-1990.
Website KNMI. Geraadpleegd op 06-08-2020
via <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/zwaarste-storm-in-decennia>

321 Gemeente Apeldoorn. 2012

